

# C a r n e t s 102

Mars-avril 2016

Directeur de publication : *Jean-Guy Godin*

Secrétaire de rédaction : *Nicole Martin*

Rédaction : *Colette Bigio*

*Françoise Hubé*

*Françoise Vitou*

Composition : *Guilhem Bleirad*

Page de couverture : *Catherine Schapira*

Διευθυντής έκδοσης: *Ζαν Γκυ Γκοντάν*

Γραμματέας σύνταξης: *Νικόλ Μαρτάν*

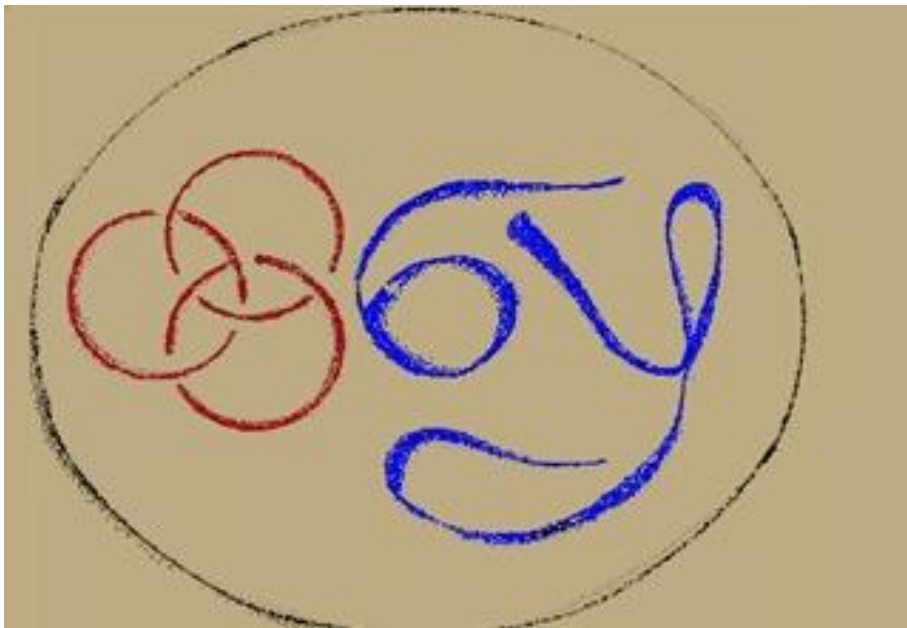
Σύνταξη: *Κολέτ Μπιζιό*

*Φρανσουάζ Υμπέ*

*Φρανσουάζ Βιτού*

Σύνθεση: *Γκυγιέμ Μπλεράντ*

Εξώφυλλο: *Κατρίν Σαπιρά*





Lors de l'année 2013 Yannis Dimopoulos est consultant auprès de l'équipe des *Carnets*. C'est l'occasion de publier à la demande de cette équipe deux textes dans une rubrique *Écho(s) d'Athènes*, l'un de Yannis Gkiastas, l'autre de Georgios P. Bouras dans les *Carnets* de l'ÉpSF, n° 91.

Suite à cette publication les membres de l'équipe ont souhaité poursuivre les liens de travail engagés entre Athènes et Paris. C'est ainsi qu'est née l'idée d'une rencontre en Grèce. Un groupe de collègues grecs travaillait sur le séminaire *RSI* : le thème était donc tout trouvé.

Psychanalytika seminaria a donc organisé cette journée avec l'ÉPSF le 3 octobre 2015.

C'est dans une ambiance des plus chaleureuses que s'est déroulée cette rencontre avec des échanges riches et généreux.

Une promesse à poursuivre... dont cette édition bilingue des *Carnets*.

Κατά τη διάρκεια του 2013 ο Γιάννης Δημόπουλος συνεργάζεται με την ομάδα που εκδίδει τα *Carnets*. Αυτό στάθηκε η ευκαιρία, κατόπιν αιτήματος της συντακτικής ομάδας, να δημοσιευτούν στην ειδική στήλη *Ηχο(ι) από την Αθήνα (Echo(s) d'Athènes)* δύο κείμενα, ένα του Γιάννη Γκιάστα και ένα άλλο του Γιώργου Π. Μπούρα (*Carnets* της «Σχολής ψυχανάλυσης Sigmund Freud», τεύχος 91).

Στη συνέχεια αυτής της δημοσίευσης τα μέλη της ομάδας των *Carnets* εξέφρασαν την επιθυμία οι δεσμοί συνεργασίας που ξεκίνησαν ανάμεσα σε Αθήνα και Παρίσι να συνεχιστούν. Έτσι γεννήθηκε η ιδέα μιας συνάντησης στην Ελλάδα. Μια ομάδα ελλήνων συναδέλφων εργαζόταν πάνω στο Σεμινάριο «RSI», έτσι λοιπόν βρέθηκε και το θέμα αυτής της συνάντησης.

Τα «Ψυχαναλυτικά Σεμινάρια» οργάνωσαν αυτήν την ημερίδα σε συνεργασία με τη «Σχολή ψυχανάλυσης Sigmund Freud» στις 3 Οκτωβρίου 2015.

Η συνάντηση εξελίχθηκε μέσα σε ένα ιδιαίτερα θερμό κλίμα με πλούσια και γόνιμη ανταλλαγή ιδεών.

Μια υπόσχεση που συνεχίζεται... εξού κι αυτή η δίγλωσση έκδοση των *Carnets*.



## Argument

La topologie pas sans la pratique clinique d'où sort le nœud, de l'aveu même de Lacan. Il le produit pour rendre raison de sa pratique dont l'acte consiste à fabriquer coupures, nouages et autres épissures pour un sujet.

Comme le rond est équivalent à la droite infinie, comme le sujet correspond au point de serrage entre les trois points triples du nœud, il existe une concordance entre cette écriture qui supporte un réel qu'est le nœud et la clinique qui est, rappelons-le, « le réel en tant qu'il est l'impossible à supporter. » Le nœud permet dès lors de lire les nouages et aussi bien l'absence de nouage que la clinique y inscrit et y écrit. RSI est bel et bien le récit du sujet qui, d'écrire son RSI, permet de lire son récit.

## Πρόλογος

Η τοπολογία με την κλινική πρακτική, από την οποία προκύπτει ο κόμβος σύμφωνα με την ίδια την ομολογία του Λακάν. Τον παράγει για να δικαιολογήσει την πρακτική του που η πράξη της συνίσταται στο να φτιάξει τομές, δεσίματα και άλλα ματίσματα για ένα υποκείμενο.

Όπως ο δακτύλιος ισοδυναμεί με την άπειρη ευθεία, όπως το υποκείμενο αντιστοιχεί στο σημείο σύσφιξης ανάμεσα στα τρία τριπλά σημεία του κόμβου, υπάρχει μια συμφωνία μεταξύ αυτής της γραφής, η οποία υποστηρίζει ένα πραγματικό που είναι ο κόμβος, και της κλινικής, που είναι, ας το θυμηθούμε, «το πραγματικό στον βαθμό που είναι το αδύνατο να υποφέρουμε». Ο κόμβος επιτρέπει στο εξής να διαβαστούν τα δεσίματα καθώς επίσης και η απουσία δεσιμάτων, που η κλινική εγγράφει και γράφει σ' αυτά τα σημεία. Το RSI είναι λοιπόν πράγματι το αφήγημα του υποκειμένου, το οποίο γράφοντας το RSI του, καθιστά το αφήγημά του αναγνώσιμο.





Tous les textes publiés dans ce *Carnets* bilingue ont été présentés lors d'une rencontre à Athènes le samedi 3 Octobre 2015 au Centre Universitaire de Recherches sur la Santé Mentale (EIPSY), le sujet de la rencontre était « Autour de *RSI* ».

Nous remercions Marie-Jeanne Sala et Yannis Dimopoulos pour leur collaboration avec l'équipe des *Carnets* ainsi que chaque auteur grec et français et leurs traducteurs, sans lesquels cette publication n'aurait pu se réaliser.

Nous remercions la direction de l'EIPSY de son accueil chaleureux ainsi que Dimitris Hondros pour sa précieuse contribution dans l'organisation de cette rencontre.

Merci aussi à Nafsika Tsipa, psychologue, qui a assuré la traduction des questions et réponses le jour de la rencontre à Athènes.

Nadia Fragkouli, philologue, a relu l'ensemble des textes grecs.

Katerine Kakanaki a participé au groupe de traduction et supervision des textes.

Όλα τα κείμενα που δημοσιεύονται σε αυτό το δίγλωσσο τεύχος των *Carnets* παρουσιάστηκαν σε μια συνάντηση στην Αθήνα, με τίτλο «Γύρω από το *RSI*», το Σάββατο 3 Οκτωβρίου 2015, στο Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής (ΕΠΨΥ).

Ευχαριστούμε τη Μαρί-Ζαν Σαλά και τον Γιάννη Δημόπουλο για τη συνεργασία τους με τη συντακτική ομάδα των *Carnets*, καθώς και τους συγγραφείς και τους μεταφραστές των κειμένων, χωρίς τη συμβολή των οποίων αυτή η έκδοση δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί.

Ευχαριστούμε τη διοίκηση του ΕΠΨΥ που υποδέχτηκε φιλόξενα αυτή τη συνάντηση, καθώς και τον Δημήτρη Χονδρό για την πολύτιμη συμβολή του στη διοργάνωσή της.

Ευχαριστούμε επίσης την ψυχολόγο Ναυσικά Τσιπά, η οποία φρόντισε για τη μετάφραση των ερωτήσεων και των απαντήσεων κατά τη διεξαγωγή της συνάντησης στην Αθήνα.

Η φιλόλογος Νάντια Φραγκούλη έκανε την επιμέλεια των ελληνικών κειμένων.

Η Κατερίνα Κακανάκη συμμετείχε στην ομάδα μετάφρασης και επεξεργασίας των κειμένων.





SOMMAIRE, *Carnets*, n° 102, «Autour de RSI» à Athènes<sup>1</sup>

Περιεχόμενα, *Carnets*, τχ. 102, «Γύρω από το RSI» στην Αθήνα

- Έναρξη, Γιάννης Γκιάστας .....	15
- Ouverture, <i>Yannis Gkiastas</i> .....	17
- Κάποια σχόλια στις πρώτες συνεδρίες του RSI, Γιάννης Δημόπουλος .....	19
- Quelques commentaires sur les premières séances de RSI, <i>Yannis Dimopoulos</i> .....	29
- Le nœud, le rond et la ligne s'étendant à l'infini, <i>Christian Centner</i> .....	37
- Ο κόμβος, ο δακτύλιος και η γραμμή που εκτείνεται στο άπειρο, <i>Κριστιάν Σαντινέρ</i> .....	49
- RSI ou le récit du sujet, <i>Solal Rabinovitch</i> .....	63
- RSI η το αφήγημα του υποκειμένου, <i>Σολάλ Ραμπίνοβιτς</i> .....	67
- Atelier de topologie, <i>Claude Garneau</i> - Εργαστήριο τοπολογίας, <i>Κλώντ Γκαρνώ</i> .....	73
- Virginia Woolf: rendre possible l'impossible, <i>Jean-Guy Godin</i> .....	75
- Βιρτζίνια Γουλφ: Κάνοντας το αδύνατο δυνατό, <i>Ζαν Γκυ Γκοντάν</i> .....	87
- Il n'y a pas d'amour sans Nom- du-Père, <i>Françoise Samson</i> .....	101
- Δεν υπάρχει αγάπη χωρίς Ονομα-του-Πατέρα, <i>Φρανσουάζ Σανσόν</i> .....	113
- En lisant RSI. Repérage-Souvenirs-Fragments, <i>Andromaque Skarpalezou</i> .....	127
- Διαβάζοντας το RSI. Επισημάνσεις, αναμνήσεις, αποσπάσματα, <i>Ανδρομάχη Σκαρπαλέζου</i> .....	135
- Clôture, <i>Marie-Jeanne Sala</i> .....	147
- Κλείνοντας, <i>Μαρί-Ζαν Σαλά</i> .....	151
- Μια λέξη για το τέλος της ημέρας, <i>Γιάννης Γκιάστας</i> .....	157
- Un mot pour conclure, <i>Yannis Gkiastas</i> .....	159
Note aux auteurs .....	161

---

<sup>1</sup> Les textes de chaque auteur apparaissent d'abord dans la langue prononcée suivis de leur traduction / Το κείμενο κάθε συγγραφέα εμφανίζεται πρώτα στη γλώσσα που εκφωνήθηκε και ακολουθείται από τη μετάφρασή του.

*« [...] rien de ce que je vous dis ne vient d'ailleurs que de cette pratique, c'est bien ce qui en fait la difficulté, la difficulté que j'ai à vous la transmettre [...] »*

J. Lacan, *RSI*, séance du 21 janvier 1975, séminaire inédit

*« [...] όλα αυτά που σας λέω δεν πηγάζουν παρά από αυτήν την πρακτική, κι είναι ακριβώς αυτό που δημιουργεί τη δυσκολία, τη δυσκολία που έχω για να σας τη μεταδώσω [...] »*

Z. Λακάν, *RSI*, Συνεδρία της 21/1/75, ανέκδοτο σεμινάριο



Γιάννης Γκιάστας

## Άνοιγμα των εργασιών<sup>1</sup>

Καλημέρα σας,

Θα ήθελα εκ μέρους των «Ψυχαναλυτικών Σεμιναρίων» να σας ευχαριστήσω για την παρουσία σας, και την ανταπόκριση σας στο κάλεσμά μας για αυτή την ημερίδα με θέμα τις επιπτώσεις της τοπολογικής προοπτικής στην ψυχαναλυτική κλινική, και ειδικότερα τη δομή του RSI [Πραγματικού – Συμβολικού – Φαντασιακού]. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερος τους συναδέλφους μας που είχαν το ενδιαφέρον και την προθυμία να έρθουν εδώ από το Παρίσι και τις Βρυξέλλες για να συμμετάσχουν σε αυτή την ημέρα εργασίας, και ειδικότερα αυτούς που θέλησαν να μας παρουσιάσουν και να συζητήσουν εδώ τις εργασίες τους.

Ο Λακάν εισάγει μια στρουκτουραλιστική προσέγγιση για την επεξεργασία των πιο κρίσιμων ψυχαναλυτικών ζητημάτων. Το στρουκτουραλιστικό διάβημα βρήκε από την αρχή στήριγμα στη μαθηματική αφαίρεση. Ήδη πίσω από τον ανθρωπολόγο Λέβι-Στρως βρίσκουμε κάποιες ιδέες του μαθηματικού Αντρέ Βάιλ ιδρυτικού μέλους της ομάδας Μπουρμπακί. Η λακανική τοπολογία αρχίζει με τα γνωστά σχήματα και γραφήματα (Σημειώνουμε το σχήμα L) και καταλήγει στη διερεύνηση των κόμβων και της δομής αυτού που ονομάζεται βορρόμειος κόμβος. Ασφαλώς, η τοπολογία –εξ ορισμού– δεν αποτελεί ούτε μοντέλο ούτε αναπαράσταση. Τοποθετείται πέρα από τα σχήματα που –ενίοτε– χρησιμοποιούμε για να συλλάβουμε τις δομές που μας προτείνει.

Διαβάζω από τον Λακάν ο οποίος, από τα πρώτα χρόνια του σεμιναρίου του, σχολιάζοντας το περίφημο σχήμα της 2<sup>ης</sup> τοπικής του Φρόντ, παρατηρεί:

*Ας μην ξεχνάμε, παρ' όλα αυτά... ότι είναι οπωσδήποτε ένα εύχρηστο σχήμα.*

*Αλλά*

---

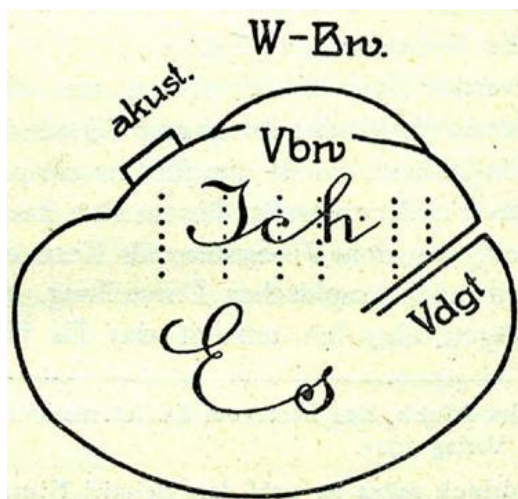
<sup>1</sup> Το κείμενο εκφωνήθηκε στο πλαίσιο της συνάντησης «Γύρω από το RSI» που διοργανώθηκε από τα «Ψυχαναλυτικά Σεμινάρια» και τη «Σχολή ψυχανάλυσης Sigmund Freud» στην Αθήνα (Αθήνα, 3 Οκτωβρίου 2015), και μεταφράστηκε από τα ελληνικά στα γαλλικά από τον ίδιο τον συγγραφέα.

*Είναι ακριβώς η δυσκολία ότι για να αναπαραστήσουμε τοπολογικά πράγματα μεταχειριζόμαστε χωρικά σχήματα.*

*Είναι μια αναγκαιότητα από την οποία δεν ξεφεύγω ούτε κι εγώ αφού αναπαριστώ την τοπική μου με ένα χωρικό σχήμα. Προσπαθώ να το κάνω με τα λιγότερα δυνατά μειονεκτήματα, γιατί αυτό που διακρίνει την τοπική από ένα χωρικό σχήμα είναι ότι αυτό το σχήμα [...] είναι για σας τούτο: μπορείτε για παράδειγμα να το τσαλακώσετε, να το κάνετε μια μπάλα και να το βάλετε στην τσέπη σας. Οι σχέσεις ωστόσο παραμένουν κατά κανόνα οι ίδιες: είναι σχέσεις δεσμού, τάξης. [04 Ιουνίου 1958]<sup>2</sup>*

Έτσι, το λακανικό διάβημα στην ψυχανάλυση δεν τοποθετείται ως ένα σύστημα σκέψης, αλλά μάλλον ως μία τοπολογία. Μια τοπολογία που μπορεί να γίνει πυξίδα τόσο για την ψυχαναλυτική έρευνα, όσο και για την κατεύθυνση της θεραπείας.

Πριν δώσω τον λόγο στον Γιάννη Δημόπουλο για να κάνει κάποια σχόλια στις πρώτες συνεδρίες του RSI, θα ήθελα να επισημάνω εισαγωγικά μία αλλαγή που υφίστανται οι έννοιες του Πραγματικού, του Συμβολικού και του Φαντασιακού. Ενώ, δηλαδή, στην πρώτη επεξεργασία του σχήματος R, το 1956, παρουσιάζονται ως πεδία, στη δομή του βορρόμειου κόμβου αποτελούν τις υποστάσεις του.



<sup>2</sup> Ζακ Λακάν, *Les formations de l'inconscient*, Éd. du Seuil, Παρίσι, 1998, σ. 424.



Yannis Gkiastas

## Ouverture

Bonjour,

Je voudrais — de la part de *Psychoanalytika seminaria* — vous remercier tous d'avoir répondu à notre appel et d'assister à ce colloque articulé autour de la question de l'incidence de la perspective topologique à l'acte et à la clinique psychanalytiques et plus précisément autour du *RSI*. Je voudrais remercier notamment nos collègues qui ont eu l'intérêt et aussi la gentillesse d'être venus ici de Paris, et de Bruxelles pour assister à cette journée de travail et en particulier les intervenants qui ont bien voulu venir et intervenir, pour présenter et discuter leurs travaux.

Pour aborder les questions psychanalytiques cruciales, Lacan a développé une démarche structuraliste. Il ré-ouvre ainsi le questionnement freudien que les successeurs de Freud avaient abouti à clore dans un système fermé. L'approche structuraliste — dès le début — a trouvé appui sur l'abstraction mathématique. Déjà, derrière Claude Lévi-Strauss on peut déceler quelques idées d'André Weil, mathématicien du groupe Bourbaki. La topologie lacanienne démarre par les schémas, notons en particulier le schéma L, et aboutit à l'investigation des nœuds et à la structure qui s'appelle nœud borroméen. Nous devrions ici préciser que la topologie — toute topologie — au-delà de nos dessins et nos explications, ne fait ni modèle ni représentation. Elle se situe au-delà des figures que — éventuellement — nous utilisons pour appréhender les structures proposées. Je cite Lacan qui, dès les premières années de son séminaire, remarque en commentant le fameux schéma de la deuxième topique freudienne :

N'oublions tout de même pas... que c'est un schéma évidemment bien commode.

Mais c'est justement l'inconvénient de ceci, que pour représenter les choses topologiques on use de schémas spatiaux.

C'est une nécessité à laquelle moi-même je n'échappe pas puisque aussi ma topique je la représente par un schéma spatial. J'essaie de le faire avec le moins d'inconvénients possibles parce que ce qui distingue la topique d'un schéma spatial, c'est que ce schéma [...] représente pour vous ceci, par exemple que vous le prenez et que vous le chiffonnez,

que vous en faites une petite boule et que vous la mettez dans votre poche, en principe les relations restent toujours les mêmes : ce sont des relations de lien, d'ordre<sup>1</sup>.

Par là, la perspective lacanienne ne se pose pas comme un système de pensée, mais plutôt comme une topologie. Une topologie qui nous prête sa boussole aussi bien à l'interrogation psychanalytique de l'ex-sistence subjective qu'à la direction de la cure.

Avant donc de donner la parole à Yannis Dimopoulos — qui va faire quelques commentaires sur les premières séances de RSI — je voudrais faire une remarque concernant l'évolution des concepts du Réel, du Symbolique et de l'Imaginaire. Si, selon la première élaboration du schéma R en 1956 ils sont présentés comme « registres », dans la structure du nœud borroméen ils sont présentés comme « consistances ».

---

<sup>1</sup> J. Lacan, *Les formations de l'inconscient*, Paris, Éd. du Seuil, 1998, p. 424, leçon du 4 juin 1958.

## Κάποια σχόλια στις πρώτες συνεδρίες του RSI<sup>1</sup>

Μπορούμε να απομονώσουμε τρία ερωτήματα που μας οδήγησαν στην επιλογή της ανάγνωσης του Σεμιναρίου του RSI. Καταρχάς, το ερώτημα των επιπτώσεων που μπορεί να έχει στην κλινική η έννοια του Ονόματος-του-Πατέρα σε σχέση με την πατρική μεταφορά και τον συμβολικό ευνουχισμό. Δεύτερον, το ζήτημα της έννοιας του Πραγματικού μέσα στην αναλυτική πρακτική και στη ζωή. Αυτή η επερώτηση του Πραγματικού προέκυψε από μία διαπίστωση. Στην αναλυτική εργασία μπορούμε να παρατηρήσουμε το εξής: ενώ δεν μπορούμε να μην χρησιμοποιούμε το Όνομα-του-Πατέρα εφόσον είναι γνωστά τα οφέλη που επιφέρει στην ανάλυση, ταυτόχρονα έχουμε την εντύπωση ότι κάποιες φορές η χρήση του οδηγεί σε μια αναστολή ή μια κάποια αδράνεια. Από την πλευρά της γνώσης δε, διολισθαίνουμε κάποιες φορές σε ένα είδος δογματισμού, ή ακόμη και σε ένα είδος κυριαρχίας. Το τρίτο ερώτημα αφορά την καθημερινή πρακτική μου. Στο Κέντρο Ψυχικής Υγείας του ΕΠΠΨΥ απευθύνονται συχνά άνθρωποι με ένα αίτημα «πώς να μην κάνουν τα ίδια λάθη» με τους γονείς τους και πώς να μην μεταδώσουν με τη σειρά τους αυτά τα λάθη στα παιδιά τους. Ανάμεσά τους υπάρχουν κάποιοι οι οποίοι φαίνεται ότι επερωτούν ένα Πραγματικό, αυτό της επανάληψης μέσα στη ζωή τους.

Αναρωτήθηκα, λοιπόν, αν η εισαγωγή του όρου «Πραγματικό» από τον Λακάν, τοποθετημένου στον τίτλο ενός σεμιναρίου με το αρχικό γράμμα R, κεφαλαίο, δίπλα στο S και το I, τις κατηγορίες, δηλαδή, του Συμβολικού και του Φαντασιακού, θα μπορούσε να έχει διαφορετική ισχύ ανάλογα με τις περιόδους της διδασκαλίας του. Εάν λοιπόν το Πραγματικό θα μπορούσε μέσα από τον εντόπισμό του και την επίδρασή του να έχει μία λειτουργία, η οποία ακόμη και αν είναι ανατρεπτική, θα ταρακουνούσε

---

<sup>1</sup> Το κείμενο εκφωνήθηκε στο πλαίσιο της συνάντησης «Γύρω από το RSI» που διοργανώθηκε από τα «Ψυχαναλυτικά Σεμινάρια» και τη «Σχολή ψυχανάλυσης Sigmund Freud» στην Αθήνα (Αθήνα, 3 Οκτωβρίου 2015), και μεταφράστηκε από τα ελληνικά στα γαλλικά από τον ίδιο τον συγγραφέα. Ορισμένες σκέψεις που διατυπώνονται σ' αυτό το κείμενο προέκυψαν από τις συναντήσεις μιας ομάδας εργασίας, αποτελούμενης από τους Γ. Αρχαύλη, Γ. Μπούρα και τον συγγραφέα, η οποία δουλεύει πάνω στο RSI.

αυτές τις περιόδους αδράνειας, αυτό το είδος δογματικής γνώσης, προωθώντας έτσι την εργασία μιας ανάλυσης.

Από την άλλη, αναρωτήθηκα εάν η έννοια της επανάληψης την οποία επεξεργάστηκε ο Λακάν σε προηγούμενα σεμινάρια, ιδίως στο 11<sup>ο</sup> («Οι τέσσερις έννοιες...»), προσεγγιζόμενη εκ νέου στο πρίσμα του Πραγματικού του RSI, θα μπορούσε να ρίξει καινούργιο φως στην έννοια αυτή, κάτι που θα λογοδοτούσε διαφορετικά για την πρακτική μου.

Αλλά είναι κυρίως η εισαγωγή του βορρόμειου κόμβου, ένα εύρημα «όπως ένα δαχτυλίδι στο δάχτυλο» που εκφέρεται στο σεμινάριο «...ή χειρότερα» τρία χρόνια πριν, και, επεξεργασμένο κατά τη διάρκεια του σεμιναρίου «Οι εξυπνάκηδες περιπλανώνται» ("Les non dupes errent") αμέσως πριν το «RSI», που ήρθε να συνδέσει τα ερωτήματά μου σχετικά με την αναλυτική θεωρία και πράξη με μια μικρή ανησυχία που παίρνω το ρίσκο να σας καταθέσω: μήπως αυτό το δαχτυλίδι στο δάχτυλο θα μπορούσε να αντιστοιχεί σε κάποιο ιδανικό;

Αυτό το σημείο του σκεπτικού που αφορά την αναλυτική διαδικασία αντήχησε μέσα μου με αφορμή μία ανακοίνωση, από τη μια, και μία ερώτηση, από την άλλη, του Λακάν από τα πρώτα μαθήματα του σεμιναρίου. Είναι η ανακοίνωση «Θα ήθελα να σας μιλήσω αυτό τον χρόνο για το Πραγματικό» και η ερώτηση «Τι είναι αυτό που συνεπάγεται ότι η ψυχανάλυση δουλεύει;»

Η επερώτησή μου αναφορικά με τη γνώση και τη μετάδοσή της απηχείται και στη δομή του κειμένου του 1957 «Η Ψυχανάλυση και η διδασκαλία της», ιδίως στη φράση «Η ψυχανάλυση, αυτό που μας διδάσκει ... (και λίγο παρακάτω). Πώς να το διδάξουμε». Δεν είναι παρά μια φράση ενός κειμένου. Είναι γραμμένη με ένα κόμμα, με αποσιωπητικά, με ένα μικρό κομμάτι κειμένου ενδιάμεσα, ενώ πριν να τελειώσει η φράση παρεμβάλλονται κι άλλα αποσιωπητικά. Θα μπορούσε να είναι μια φράση στο κείμενο ενός αναλυόμενου με τα αντίστοιχα σημεία στίξης. Αυτός ο τρόπος γραφής καταδεικνύει ίσως την ανησυχία του Λακάν σχετικά με το περιεχόμενο και την τροπικότητα μιας διδασκαλίας που έχει να κάνει με τη μετάδοση της ψυχανάλυσης και τις εγγενείς δυσκολίες του εγχειρήματος, στον βαθμό που η συγκεκριμένη γνώση εμπεριέχει κομμάτια του Πραγματικού προερχόμενα από το ασυνείδητο. Για να φθάσει, περίπου 20 χρόνια αργότερα, να διατηρεί στο σεμινάριό του το ίδιο ζωντανό τον διάλογό του με τον Φρόντ, αλλά και με τον ίδιο του τον εαυτό, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε έχουμε την εντύπωση ότι ο Λακάν είναι σε διάλογο με την ίδια του την πρακτική.

Και για να το μεταδώσει αυτό, ο Λακάν γράφει γράμματα, τα κεφαλαία των τριών κατηγοριών το ένα δίπλα στο άλλο: RSI. Ηχεί παράξενα για μας τους Έλληνες. Ενώ το RSI δεν ανήκει στο ψυχαναλυτικό μας λεξιλόγιο, όταν γράφουμε το σχεδόν ομόηχο «héresie», φτάνουμε σε μια λέξη με ελληνικές ρίζες. Συμφωνά με το λεξικό του Γιώργου Μπαμπινιώτη, η λέξη «αίρεση» στα ελληνικά αποτελεί παράδειγμα διολίσθησης σημασίας. Η αρχική σημασία ήταν «προτίμηση, επιλογή, όπως επίσης επιλογή ενός εκλεγμένου μέσα από ψήφο». Ανάμεσα στον 2<sup>ο</sup> και τον 1<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ. αυτή η λέξη σήμαινε επίσης το σύστημα των αξιών μιας φιλοσοφικής σχολής. Και σιγά-σιγά αυτή η λέξη έφτασε πλέον να χρησιμοποιείται για να ονομάσει «την επιλογή μιας νέας ερμηνείας η οποία, ως νέα, παρεκτρέπεται από αυτήν που είχε συμφωνηθεί και εγκαθιδρυθεί προηγουμένως». Δεν θα μπορούσαμε εδώ να κάνουμε μια σύνδεση με αυτό που ο Λακάν σημειώνει στην αρχή του «RSI», όταν αναφέρει «την προωθητική κίνηση της μεταφοράς», και αναρωτιέται «ποιο είναι το επιτρεπτό όριο της απόστασης νοήματος [...] ποιο είναι το επιτρεπτό όριο της αντικατάστασης ενός σημαίνοντος από ένα άλλο;»<sup>2</sup>. Ο Λακάν λυπάται που δεν μπορεί να απαντήσει στην ερώτηση «στην παρούσα συνθήκη», και αναγκάζεται να αρκεστεί στο να τη θέσει στους γλωσσολόγους.

Εάν επιστρέψουμε στον Λακάν –αλλά αυτός δεν ήταν που ξανάπιασε την αίρεση του Τζέιμς Τζόους στο *Σύνθωμα*;– βλέπουμε ότι μας προτείνει μαζί με τα γράμματα κι ένα περίεργο αντικείμενο, τον βορρόμειο κόμβο –ένα αντικείμενο λοιπόν καμωμένο από δακτυλίους, με τρύπες, και από αυτό που είναι εκτός αυτών, το οποίο λογοδοτεί, λέει, για την αναλυτική του εμπειρία, για την πρακτική του. Αδύνατον να περιγράψουμε αυτό το αντικείμενο χωρίς να το γράψουμε. Αδύνατον να το γράψουμε χωρίς να περάσουμε από την τοποθέτηση του σε ένα επίπεδο. Γράφοντάς το προκύπτει ένας κόμβος που έχει μια συνεκτικότητα, μια τρύπα και μια εξ-ύπαρξη (ek-sistence), το ίδιο ισχύει και για κάθε δακτύλιο. Ο δακτύλιος του Πραγματικού δεν έχει καμία ιδιαιτερότητα σε σχέση με τους άλλους δύο, αν εξαιρέσουμε το όνομα και το νόημα που προκύπτει από αυτό. Να είναι 3 οι δακτύλιοι, και να είναι συνδεδεμένοι με τέτοιο τρόπο ώστε, αν ο ένας λυθεί, ο κόμβος διαλύεται, αυτό είναι το Πραγματικό του κόμβου.

Μπορούμε να σταθούμε τώρα σε κάποια σημεία από τα πρώτα μαθήματα, στα οποία ο Λακάν αναφέρεται στον Φρόντ.

---

<sup>2</sup> Ζακ Λακάν, «RSI», Συνεδρία της 17 Δεκεμβρίου 1974. (ανέκδοτο σεμινάριο).

Καταρχάς στη σχέση εντός-εκτός που προκύπτει από τη δεύτερη τοπική. Αυτή η σχέση υποστηρίζεται από μία γεωμετρία του σάκου που υποτίθεται ότι συγκρατεί τις ορμές, το αυτό (ζα).

Ο Λακάν αναφέρει ότι πρόκειται για τον πρώτο άλλο, δηλαδή τον φαντασιακό άλλο, οριζόμενο από το εντός-εκτός, με τον οποίο έχουμε να κάνουμε: προσθέτει αμέσως ότι πρόκειται επίσης και για έναν μεγάλο Άλλο, αυτόν που μας οδηγεί με τις λέξεις, κάτι που δεν μας κάνει να βγούμε από το Φαντασιακό, αλλά αντίθετα προσθέτει, επανατοποθετεί το Φαντασιακό στην όλη υπόθεση. Με αυτή την αφετηρία μπορούμε να υποθέσουμε ότι αν μπλεκόμαστε με τη θέσπιση των λέξεων του μεγάλου Άλλου και αν η αναλυτική διαδικασία περιορίζεται στη νοηματοδότηση (του συμπτώματος, του άγχους για παράδειγμα), τότε διατρέχουμε τον κίνδυνο της επανάληψης, της εξάντλησης της αναλυτικής εργασίας, ή και ακόμη όχι της αποδυνάμωσης του συμπτώματος, αλλά της ενίσχυσής του.

Ο Λακάν επερωτά τον στενό σύνδεσμο ανάμεσα σε σύμπτωμα-σημαίνον-επίπτωση νοήματος-ασυνείδητο-γράμμα για να προτείνει ως τεχνική την τομή, τη διακοπή και το αμφίσημο. Αυτή η παρέμβαση από την πλευρά του αναλυτή, την οποία θεωρεί λειτουργική, προκύπτει από τη θέση του ως υποκείμενου υποτιθέμενου ότι γνωρίζει (*sujet supposé savoir*). Εάν λοιπόν το ασυνείδητο είναι φτιαγμένο από γράμματα, για να φτάσουμε ίσως σε ένα μόνο γράμμα ως θεμελιώδες υποστήριγμα του, θα αναμέναμε έναν χειρισμό της μεταβίβασης, και ομοίως μία λειτουργία αυτής της τεχνικής, από την πλευρά του αναλυτή, η οποία θα μείωνε το νόημα. Και ίσως ταυτόχρονα θα περιμέναμε την απόλαυση που προκύπτει από αυτή τη λειτουργία, και αποκαλύπτει έτσι το σημαίνον ή ακόμη και το γράμμα σαν όριο αυτής της απόλαυσης. Δεν θα μπορούσαμε να πούμε εδώ ότι η βορρόμεια γραφή επιτρέπει να αντιληφθούμε έτσι το σημείο στο οποίο βρίσκεται το ομιλούν υποκείμενο κατά τη διάρκεια της εκφοράς ενός λέγειν, να αντιληφθούμε, δηλαδή, τη δομή του; Ο Λακάν επιμένει λέγοντας ότι ο βορρόμειος κόμβος δεν αποτελεί μοντέλο με τη μαθηματική έννοια του όρου. Να αφοσιωθούμε στον κόμβο, χωρίς να το ψειρίζουμε πολύ, χωρίς να τον εφαρμόζουμε –τι να εφαρμόσουμε εξάλλου από ένα αντικείμενο που δεν υπάρχει στη φύση! Να οικειοποιηθούμε τον κόμβο για να εγκλιματιστούμε στην εργασία με το ασυνείδητο. Το λέγειν του ομιλούντος υποκειμένου ακολουθεί μια γραμμή που μπορεί να κάνει κύκλους, την οποία ο αναλυτής επεξεργάζεται ακούγοντας. Ενώ βρίσκεται μέσα στη μεταβίβαση, επενεργεί σε αυτήν για να δημιουργήσει μια τομή. Είναι σαν έναν δακτύλιο από σχοινί, τον οποίο κόβουμε κυριολεκτικά για να τον δέσουμε σε άλλο σημείο. Τι χρησιμεύει λοιπόν αυτή η

αναπαράσταση; Γνωρίζουμε πού θα κάνουμε το καινούργιο δέσιμο; Μάλλον όχι. Έχουμε μια ιδέα, αλλά όχι και πολύ ακριβή, για το σημείο που κόψαμε, και όταν πετύχουμε το καινούργιο δέσιμο, δεν το αντιλαμβανόμαστε παρά εκ των υστέρων.

Αν λοιπόν πρόκειται για τη δομή του ομιλούντος υποκειμένου και της μεταβίβασης, μάς ξαφνιάζει λιγότερο ότι ο Λακάν αναφέρει από το πρώτο μάθημα για τον κόμβο, το αντικείμενο *a*, καθώς επίσης και τις απολαύσεις που οργανώνονται γύρω από αυτό, την απόλαυση του νοήματος, τη φαλλική απόλαυση, και την απόλαυση του μεγάλου Άλλου. Και μετά συστήνει να [εγ]γράψουμε επίσης εκεί τους όρους του Φρόντ αναστολή, σύμπτωμα, άγχος, με τον κάθε όρο να ξεκινά από έναν δακτύλιο, από μία κατηγορία. Θα αποτελούσε άραγε αυτή η γραφή μία επιπλέον στίξη αυτού που παρουσίασε ο Λακάν για τους συγκεκριμένους όρους, ότι ο καθένας ανήκει σε διαφορετικό επίπεδο –διάκριση που άρχισε να επισημαίνεται στο 10<sup>ο</sup> σεμινάριο με τίτλο «Το άγχος»; Συστήνει, όπως λέει ο Λακάν, να γράψουμε αυτήν την τριάδα σε ένα τοπολογικό αντικείμενο, συνδέοντας τον κάθε όρο με μια κατηγορία, κάτι που συγκροτεί ένα άλλο είδος γραφής από αυτό του Φρόντ για τη δεύτερη τοπική. Όπως θα αναπτύξει ο Κριστιάν Σαντνέρ στην παρέμβασή του, είναι η ισοδυναμία ανάμεσα σε έναν δακτύλιο και μια ευθεία εκτεινόμενη στο άπειρο, καθώς επίσης και το ενδιάμεσο πεδίο, εκείνη που θα επιτρέψει στον Λακάν να [εγ]γράψει τους τρεις φρουδικούς όρους στον κόμβο.

Πέρα από το ρήμα εξ-ίσταμαι (*ek-sister*) εντοπίσαμε τρία ακόμα ρήματα με έντονη παρουσία στα πρώτα μαθήματα του «RSI». Φαίνεται ότι αυτά τα ρήματα είναι πολύ σημαντικά για τη σχέση κάθε φρουδικού όρου με αυτούς του Λακάν, αλλά και για τη σχέση των όρων του Λακάν μεταξύ τους στο πλαίσιο μιας αναλυτικής διαδικασίας που εφαρμόζει τη βορρόμεια ανάγνωση. Αυτά τα ρήματα είναι τα: «υποθέτω», «απαντώ», «υποστηρίζω». Θα μπορούσαμε ίσως να τα θεωρήσουμε ως πράξεις του ομιλούντος υποκειμένου, πράξεις του λέγειν στη διάρκεια της ανάλυσης, έναν εγγενή τρόπο, δηλαδή, για την κίνηση του κόμβου, κάτι που δομεί ταυτόχρονα την πλαστικότητα και την αυστηρότητά του.

Ο Λακάν σημειώνει εν συνεχεία την αφοσίωση του Φρόντ στη φαλλική απόλαυση «αυτό που ανακαλύπτει η αναλυτική εμπειρία, είναι η κομβική θέση αυτής της απόλαυσης ως φαλλικής. Και είναι γύρω από αυτήν, που δομείται εκείνο το είδος του Πραγματικού με το οποίο έχει να κάνει η ανάλυση. Είναι σημαντικό να δούμε, αν υπάρχει κάτι το οποίο υποστηρίζει τον κόμβο, είναι ακριβώς ότι, ως πραγματικό, αφορά τη φαλλική αυτήν απόλαυση, αυτό το κάτι που την τοποθετεί στη σύσφιξη

που προκύπτει από την κομβικότητα, θα έλεγα... την κομβικότητα που είναι ίδιον του βορρόμειου κόμβου· και επ' αυτού ότι κάτι εδώ σχεδιάζεται από έναν δακτύλιο, δακτύλιο από σχοινί, από έναν δακτύλιο ως συνεκτικότητα που συγκροτεί το Συμβολικό. Αυτό που ονομάζεται φαλλική απόλαυση παράγεται στον βαθμό που ένα σημείο σε θέση τρίτου, το οποίο ορίζεται όπως ορίζεται το νόημα, είναι εξωτερικό προς το πιο κεντρικό των σημείων αυτής της κομβικότητας»<sup>3</sup>.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η εισαγωγή του Πραγματικού μετατοπίζει την αφοσίωση του Φρόντ σε αυτήν την απόλαυση προς ένα τοπολογικό βορρόμειο δέσιμο που περιέχει αυτήν την απόλαυση ως πραγματική, το αντικείμενο α, και το νόημα. Αυτή η απόλαυση, η οποία αφορά τόσο τον άντρα όσο και τη γυναίκα –αν και για τον άντρα μοιάζει να είναι λίγο πιο περίπλοκο– συνδέεται με την παραγωγή εξ-ύπαρξης (ek-sistence). Είναι μια πρόταση που ο Λακάν θα επεξεργαστεί καθ' όλη τη διάρκεια του σεμιναρίου «RSI».

Όσο προσπαθούμε να πλησιάσουμε την άλλη απόλαυση, αυτήν του Άλλου σώματος, τόσο έχουμε δυσκολίες να την ορίσουμε. Τοποθετείται στη διασταύρωση των δακτυλίων του Πραγματικού και του Φαντασιακού, η οποία υποστηρίζεται από το αντικείμενο α. Ο Λακάν την προτείνει μέσα από την αδυνατότητα της, δηλαδή δεν υπάρχει εγγυητής της απόλαυσης του Άλλου σώματος, πράγμα που συγκροτεί το αδύνατον της διάφυλης σχέσης. Τίθεται εδώ ένα ερώτημα σχετικά με κάποιες περιπτώσεις ψύχωσης, στις οποίες η απόλαυση του μεγάλου Άλλου θα ήταν δυνατή, ιδίως όταν αυτή γειτνιάζει με εκείνη των μυστών. Θα μπορούσαμε τότε να υποθέσουμε, ακολουθώντας τη γραμμή του κόμβου, ότι το άγχος σαν απάντηση της εξ-ύπαρξης (ek-sistence) έρχεται παραδόξως να περιορίσει αυτή την απόλαυση;

Διαβάζουμε στη συνέχεια ότι αφού ονόμασε αυτό που συγκροτεί τη συνεκτικότητα του κάθε δακτυλίου, δηλαδή το σώμα γι' αυτόν του Φαντασιακού, το αμφίσημο για τον δακτύλιο του Συμβολικού, και το αδύνατο γι' αυτόν του Πραγματικού, ο Λακάν κατονομάζει τις τρύπες που δομούν τον κόμβο και την ανθρώπινη πραγματικότητα. Η τρύπα του Φαντασιακού θα είναι το εγώ, αυτή του Συμβολικού η πρωταρχική απώθηση, και αυτή του Πραγματικού έγκειται, όπως λέει, στη ζωή. Φέτος θα προσπαθήσουμε να επεξεργαστούμε αυτές τις Λακανικές αναφορές συνεχίζοντας τη δουλειά της ομάδας εργασίας που λειτουργεί στο πλαίσιο των «Ψυχαναλυτικών Σεμιναρίων».

---

<sup>3</sup> Ο.π.



Συνεχίζοντας την ανάγνωση του σεμιναρίου του RSI φθάνουμε σε ένα σημείο με ιδιαίτερη σημασία ως προς το αρχικό μας ερώτημα. Η απάντηση στο ερώτημα «τι είναι το Πραγματικό;» ήταν ήδη μπροστά στα μάτια μας: έχουμε να κάνουμε με αυτό κάθε μέρα. Για τον Λακάν, αυτό που ο Φρόντ θεωρεί ως Πραγματικό, αναφέρεται σε αυτό που ονομάζει ψυχική πραγματικότητα, στην οποία ήδη είχε δώσει όνομα: πρόκειται για το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, –ένα από τα Ονόματα-του-Πατέρα για τον Λακάν. Αναρωτιόμαστε λοιπόν, μήπως το να λάβουμε υπόψη το οιδιπόδειο σύμπλεγμα του Φρόντ σαν ένα Πραγματικό, παρ' ότι μάλλον θα το τοποθετούσαμε στην πλευρά του Συμβολικού, αποτελεί κι αυτό μέρος του προβλήματος που προαναφέρθηκε, ότι, δηλαδή, μερικές φορές στην πρακτική μας παράγεται αυτό το είδος αδράνειας, και τα πράγματα μοιάζουν να έχουν καθηλωθεί, χωρίς παράλληλα να διασφαλίζεται κάποια ισορροπία.

Έτσι εάν το Πραγματικό θα μπορούσε να μας βοηθήσει στον βορρόμειο κόμβο, αξίζει να τεθεί το εξής ερώτημα: αυτό που ονομάζουμε ψυχική πραγματικότητα είναι ακόμη αναγκαίο, και αν η απάντηση είναι καταφατική, σε τι διακρίνεται το Πραγματικό από αυτήν, και ποιο είναι το δέσιμο μεταξύ τους; Ο Λακάν μάς απαντά ότι η ψυχική πραγματικότητα δεν είναι ούτε το Πραγματικό, ούτε το Συμβολικό, ούτε ακόμη και το Φαντασιακό, και ότι αυτό που ονομάζουμε Οιδιπόδειο σύμπλεγμα δεν είναι επ' ουδενί περιττό, αλλά εμπεριέχεται στον κόμβο των 3. Σύμφωνα με τον Λακάν, ο Φρόντ είχε μια υποψία για τις τρεις κατηγορίες, αλλά του χρειαζόταν το οιδιπόδειο σύμπλεγμα για να τις συνδέσει. Διαφορετικά οι τρεις δακτύλιοι διαλύονται, έτσι προκύπτει για τον Φρόντ η αναγκαιότητα ενός κόμβου των 4. Ο Λακάν ονομάζει τις τρεις κατηγορίες, τις διακρίνει, και καταφέρνει να κάνει το βορρόμειο δέσιμο τους με τα 3 στοιχεία. Διευκρινίζει δε, ότι αν ο κόμβος τοποθετηθεί σε ένα επίπεδο, ο δακτύλιος του Πραγματικού βρίσκεται πάνω από αυτόν του Συμβολικού σε δύο σημεία, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι υπερέχει εκείνου. Οι δακτύλιοι, και άρα οι κατηγορίες, είναι ισοδύναμοι και αυτό που οφείλουμε να επερωτήσουμε είναι οι τρόποι δεσίματος Πραγματικού και Συμβολικού μέσα στην εργασία της ανάλυσης.

Πριν κλείσω θα ήθελα να σας αφηγηθώ ένα κομμάτι της γραμμής που διαγράφηκε ώστε να φτάσουμε να συγκεντρωθούμε στην Αθήνα σήμερα. Πάνε τώρα τρία χρόνια από τότε που η Μαριζάν Σαλά με προέτρεψε να ρωτήσω έλληνες συναδέλφους αν επιθυμούσαν να γράψουν στα *Carnets* της «Σχολής ψυχανάλυσης Sigmund Freud», για να αναφερθούν, εάν μπορούσαν, στις συνέπειες της ολοένα επεκτεινόμενης

στη χώρα μας κρίσης, στην αναλυτική τους πρακτική. Με άλλα λόγια, να αναφερθούν σε ένα σύμπτωμα που προέρχεται από το Πραγματικό. ...αδύνατον! το αντιληφθήκαμε γρήγορα τόσο στο Παρίσι όσο και στην Αθήνα. Ο Γιάννης Γκιάστας, ο Γιώργος Μπούρας και η Ανδρομάχη Σκαρπαλέζου έγραψαν κείμενα που δημοσιεύτηκαν στα *Carnets*. Έτυχε αμέσως μετά να αρχίσουμε μια ομάδα εργασίας με τον Γιώργο Αρχαύλη και τον Γιώργο Μπούρα με θέμα την ανάγνωση του Σεμιναρίου του «RSI», και από εκεί αναδύθηκε η ιδέα της σημερινής συνάντησης.

Η κρίση επιμένει, είμαστε σε αναζήτηση των αναφορών μας. Έχουμε, αλλά τις ξεχνάμε συχνά. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει ο κόμβος με αυτό που περισφίγγει, το αντικείμενο α. Ένα ποίημα μού ήρθε στη μνήμη, και σας το προτείνω. Θα μπορούσε να πρόκειται για ένα μικρό κομμάτι του χείλους που συγκροτεί αυτό το αντικείμενο που μας κάνει να μιλάμε;

Είναι ένα ποίημα του Ελύτη:

**Δώρο ασημένιο ποίημα** (Το φωτόδενδρο και η δέκατη τέταρτη ομορφιά)

Ξέρω πως είναι τίποτε όλ' αυτά και πως η γλώσσα  
που μιλώ δεν έχει αλφάβητο

Αφού και ο ήλιος και τα κύματα είναι μια γραφή συλ-  
λαβική που την αποκρυπτογραφείς μονάχα στους και-  
ρούς της λύπης και της εξορίας

Κι η πατρίδα μια τοιχογραφία μ' επιστρώσεις διαδο-  
χικές φράγκικες ή σλαβικές που αν τύχει και  
βαλθείς για να την αποκαταστήσεις πας αμέσως φυλακή  
και δίνεις λόγο

Σ' ένα πλήθος Εξουσίες ξένες    μέσω της δικής σου  
πάντοτε

Όπως γίνεται για τις συμφορές

Όμως ας φανταστούμε σ' ένα παλαιών καιρών αλώνι  
που μπορεί να 'ναι και σε πολυκατοικία    ότι παίζουνε  
παιδιά    και ότι αυτός που χάνει

Πρέπει σύμφωνα με τους κανονισμούς    να πει στους  
άλλους και να δώσει μια αλήθεια

Οπότε βρίσκονται στο τέλος όλοι να κρατούν στο χέρι  
τους ένα μικρό

Δώρο ασημένιο ποίημα.



## Quelques commentaires sur les premières séances de *RSI*

On peut isoler trois points d'interrogation qui nous ont amenés jusqu'à notre choix de lecture de *RSI*. Premièrement, la question de l'effet que peut avoir en clinique la notion du Nom-du-Père, ceci en lien avec la métaphore paternelle et la castration symbolique. Deuxièmement, la question de la notion de Réel dans l'expérience analytique et dans la vie. Ce questionnement sur le réel est parti d'une constatation. On peut remarquer dans le travail analytique la chose suivante : alors que l'on ne peut pas ne pas se servir du Nom-du-Père avec les effets bénéfiques que l'on sait dans la cure, en même temps on a quelques fois l'impression qu'une inhibition ou bien une certaine inertie se produit ; du côté du savoir on glisse parfois dans une sorte de dogmatisme, voire une espèce de maîtrise. La troisième interrogation concerne ma pratique de tous les jours. Au CMP de l'EIPSI, il y a des personnes qui viennent avec une demande de comment faire pour « ne pas faire les mêmes erreurs » que leurs parents et ne pas transmettre à leur tour ces erreurs à leurs enfants. Parmi elles, il y en a quelques-unes qui s'avèrent interroger un Réel, celui de la répétition dans leur vie.

Je me suis alors demandé si l'introduction par Lacan du terme de Réel posé avec la lettre R dans le titre d'un séminaire à côté du S et du I de départ, soit les catégories du Symbolique et de l'Imaginaire, pouvait avoir une prévalence différente selon les périodes de l'enseignement de Lacan, si donc le Réel pouvait, par son repérage et ses effets, avoir une fonction qui, quitte à être bouleversante, aurait bousculé ces moments d'inertie, ce savoir bien établi pour faire avancer le travail d'une cure.

Je me suis demandé par ailleurs si la notion de répétition, travaillée par Lacan dans les séminaires précédents, notamment le séminaire XI *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, mais rebordée à partir du Réel dans *R.S.I.*, pourrait permettre un autre éclairage, qui rendrait compte autrement de ma pratique.

Mais c'est surtout l'introduction du noeud borroméen, une trouvaille, « comme une bague au doigt », annoncée dans le séminaire *...Ou pire* trois années auparavant et travaillés tout au long du séminaire *Les non*

*dupes errent* juste avant *R.S.I.*, qui est venue rejoindre mon questionnement par rapport à l'acte et à la théorie analytique, avec un petit souci que je me risque à vous livrer, ça ne relèverait pas d'un idéal cette « bague au doigt » ?

Ce point de réflexion concernant la cure a fait écho pour moi avec, d'une part, une annonce et d'autre part, une question de Lacan dès les premières séances du séminaire. L'annonce c'est « Je voudrais cette année vous parler du Réel » et la question c'est « Qu'est ce qui implique que la psychanalyse opère ? »

Mon questionnement concernant le savoir et sa transmission a trouvé un écho dans la structure du texte de 1957 *La psychanalyse et son enseignement*, notamment la phrase « La psychanalyse, ce qu'elle nous enseigne... [et après quelques petits paragraphes] comment l'enseigner ». Ce n'est qu'une phrase d'un texte. Cette phrase est écrite avec une virgule, des points de suspension, une petite partie de texte en intervalle, d'autres points de suspension avant que cette phrase ne se termine. Ça pourrait être une phrase dans le texte d'un analysant, avec les signes de ponctuation correspondants. Cette façon d'écrire désigne peut-être le souci de Lacan concernant le contenu et le style d'un enseignement qui a affaire avec la transmission de la psychanalyse et les difficultés inhérentes, dans la mesure où ce savoir porte des bouts de réel issus de l'inconscient, pour en arriver, presque vingt ans après, à maintenir le dialogue vif dans son séminaire, avec Freud, mais aussi avec lui-même, tellement on a l'impression que Lacan dialogue avec sa propre pratique.

Et pour faire passer ça, Lacan écrit des lettres, les majuscules des trois catégories, l'une à côté de l'autre : RSI. Ça sonne étrangement pour nous Grecs. Alors que RSI ne fait pas partie de notre vocabulaire psychanalytique, lorsqu'on écrit « hérésie », ce mot a des origines grecques. Selon le dictionnaire de Yorgos Babiniotis, hérésie est considérée comme le paradigme d'un glissement de signification. La signification initiale était « préférence, choix, y compris le choix d'un élu par vote ». Entre le 2<sup>ème</sup> et le 1<sup>er</sup> siècle avant J.C., ce mot signifiait également le système de valeurs d'une école philosophique. Et petit à petit, le mot hérésie est utilisé pour nommer « le choix d'une interprétation nouvelle, qui en tant que nouvelle est déviante de celle qui a été établie et convenue précédemment ». Ne pourrait-on pas faire ici le lien avec ce que Lacan relève dans le début du séminaire, lorsqu'il évoque « l'erre de la métaphore », se demandant « quel est le maximum admis d'écart de sens [...] quel est le maximum permis de

la substitution d'un signifiant à l'autre<sup>1</sup> » ? Lacan se désole de ne pouvoir répondre à la question « dans l'état actuel des choses », sauf à la poser aux linguistes.

Si l'on revient à Lacan — mais l'avions nous quitté, lui qui reprend l'hérésie de Joyce dans *Le Sinthome* —, il nous propose aussi bien avec des lettres un curieux objet, le nœud borroméen, un objet donc fait avec des ronds, avec des trous et avec ce qui est ek-, ce qui rend compte, dit-il, de l'expérience analytique, de sa pratique. Impossible de décrire cet objet sans écrire. Impossible de l'écrire sans passer par sa mise à plat. À l'écrire de cette façon, on obtient un nœud qui a une consistance, un trou, une ek-sistence comme chaque rond également. Le rond du Réel n'a aucune particularité par rapport aux deux autres, si ce n'est son nom et le sens qui en résulte. Être 3, et être noué de cette façon que si l'un s'en va, le nœud se défait, c'est ça le Réel du nœud.

On peut relever maintenant quelques points de ces premières leçons où Lacan se réfère à Freud.

Premièrement, le rapport intérieur-extérieur qui résulte de sa deuxième topique. Ce rapport est supporté par une géométrie du sac qui est censée contenir les pulsions, le ça.

Lacan évoque qu'il s'agit du premier autre, donc imaginaire, défini par extérieur-intérieur avec qui on a affaire et ajoutant tout de suite qu'il s'agit également d'un grand Autre, celui qui nous fait véhiculer avec les mots, ce qui n'est pas fait pour nous sortir de l'imaginaire, mais au contraire en rajouter, remettre de l'imaginaire dans le coup.

On peut, à partir de là, supposer que si l'on s'empêtre avec l'instauration des mots de l'Autre, et si le déroulement d'une cure consiste seulement à donner du sens (au symptôme, à l'angoisse par exemple), on court alors le risque de la répétition, de la lassitude ou bien encore, non pas la réduction du symptôme mais son aggravation.

Lacan interroge le lien intime entre symptôme-signifiant-effet de sens-inconscient-lettre et propose comme technique la coupure, la scansion, l'équivoque. Cette intervention du côté de l'analyste, qu'il considère opérante résulte du sujet supposé savoir dont il se trouve occuper la place. Si donc l'inconscient est constitué de lettres pour en arriver peut-être à une seule lettre comme son essentiel support, il serait attendu un maniement du transfert et une opération de cette technique également du côté de

---

<sup>1</sup> RSI, séance du 17 décembre 1974, séminaire inédit.

l'analyste, qui réduirait le sens. Et peut-être du même coup, la jouissance qui en résulte, faisant ainsi apparaître le signifiant ou bien la lettre comme limite à celle-ci. Est-ce qu'on ne peut pas dire ici que l'écriture borroméenne permet de rendre compte du point où en est le parlêtre lorsqu'il est en train d'énoncer un dire, autrement dit de sa structure ? Lacan insiste pour dire que le nœud borroméen n'est pas un modèle au sens mathématique du terme. S'appliquer, sans trop chipoter, sans l'appliquer, appliquer quoi d'ailleurs alors que cet objet n'existe pas dans la nature ! Se familiariser avec le nœud pour s'acclimater dans notre travail avec l'inconscient. Le dire du parlêtre suit une ligne qui peut faire cercle, que l'analyste travaille en écoutant. Pris dans le transfert, il opère pour faire coupure. C'est comme un rond de ficelle que l'on coupe, réellement, pour nouer ailleurs. Alors à quoi ça sert cette représentation ? Est-ce que l'on saura où on va faire un autre nouage ? Ça n'a pas l'air d'être le cas. On a une idée, mais pas très précise, de l'endroit où on a coupé et lorsqu'on va nouer autrement, on ne le saisit qu'après coup.

Si donc il s'agit de la structure du parlêtre et du transfert, il devient moins étonnant que Lacan écrive dès la première leçon sur le nœud, l'objet *a* et les jouissances qui s'organisent autour de lui, celle du sens, la jouissance phallique, et la jouissance de l'Autre. Et puis, il suggère d'y écrire aussi les termes de Freud, inhibition, symptôme, angoisse, chacun partant d'un rond donc d'une catégorie. Est-ce que cette écriture serait une accentuation de la mise en évidence par Lacan que ces termes appartiennent chacun à des registres différents, une distinction qui a commencé à être pointée au séminaire X *L'angoisse* ? Suggérer, comme le dit Lacan, d'écrire cette triade sur un objet topologique les associant chacun à une catégorie, ce qui est une autre écriture que celle de Freud concernant la deuxième topique de l'appareil psychique. Comme Christian Centner va le développer dans son intervention, c'est l'équivalence entre un rond et une droite s'étendant à l'infini et le champ intermédiaire qui va permettre à Lacan d'écrire les trois termes freudiens sur le nœud.

Hormis le verbe ek-sister, on a relevé trois verbes qui sont très présents dans les premières leçons de *R.S.I.* Il semble que ces verbes soient très importants quant au lien de chaque terme freudien avec ceux de Lacan, ceux de Lacan entre eux, dans le travail d'une cure, avec une lecture borroméenne s'entend. Ces verbes sont supposer, répondre, supporter. On pourrait peut-être les considérer comme des actes du parlêtre, actes de dire dans la cure, une façon inhérente au nœud de se mouvoir, ce qui fait sa malléabilité et sa rigueur.



Lacan mentionne ensuite la prosternation de Freud devant la jouissance phallique :

C'est ce que découvre l'expérience analytique, la fonction nodale de cette jouissance en tant que phallique. Et c'est autour d'elle que se fonde ce qu'il en est de cette sorte de Réel auquel l'analyse a affaire. Ce qui est important à voir, c'est que s'il y a quelque chose dont le nœud se supporte c'est justement qu'il y ait au regard de cette jouissance phallique, comme réel, ce quelque chose qui ne la situe que du coincement qui résulte de la nodalité, si je puis dire... la nodalité propre au nœud borroméen et en ceci que quelque chose ici se dessine du rond, du rond de ficelle, du rond en tant que consistance que constitue le Symbolique. C'est dans la mesure où un point tiers, qui se définit comme se définit le sens, est extérieur au plus central des points de cette nodalité, c'est en ce sens que se produit ce qui s'appelle jouissance phallique<sup>2</sup>.

On peut supposer que l'introduction du Réel déplace la prosternation de Freud devant cette jouissance vers un nouage topologique borroméen qui inclut cette jouissance comme réelle, l'objet *a* et le sens. Cette jouissance qui concerne autant homme et femme, bien que pour l'homme cela semble un peu plus compliqué, est liée à la production de l'ek-sistence; c'est une proposition que Lacan va travailler entre autre tout au long de *RSI*.

Tantôt on essaie d'approcher l'autre jouissance, celle de l'Autre corps, tantôt on a des difficultés à la définir. Elle est située à l'intersection des ronds du Réel et de l'Imaginaire, supportée par l'objet *a*. Lacan la propose par son impossibilité, c'est-à-dire qu'il n'y a pas de garant quant à la jouissance de l'Autre corps, ce qui fait l'impossible du rapport sexuel. Une question se pose ici, qui concerne certains cas de psychoses où la jouissance de l'Autre serait possible, notamment lorsque cela confine au mystique. Pourrait-on supposer à partir de là, en suivant la trace du nœud, que l'angoisse comme réponse de l'ek-sistence vient paradoxalement faire bord à cette jouissance ?

On lit dans la suite, qu'après avoir nommé ce qui fait la consistance de chaque rond, celui de l'Imaginaire le corps, celui du Symbolique l'équivoque, et celui du Réel l'impossible, Lacan donne un nom aux trous constituant le nœud et la réalité humaine. Le trou de l'Imaginaire serait le moi, celui du Symbolique le refoulement originaire, et celui du Réel il le désigne de la vie. On va essayer de traiter ces

---

<sup>2</sup> *RSI*, séance du 17 décembre 1974

affirmations lacaniennes dans la poursuite du travail de notre cartel au sein de *Séminaires psychanalytiques* cette année.

Continuant la lecture du séminaire, nous arrivons à un point important touchant à notre interrogation du début. La réponse à notre question « qu'est-ce que le Réel ? » était déjà là : on fait avec ça tous les jours. Pour Lacan, ce que Freud considère comme le réel est une référence à la réalité psychique, à qui il avait déjà donné un nom, celui du complexe d'Oedipe, qui est un des Noms-du-père pour Lacan. On se demande alors si la prise en compte du complexe d'Œdipe par Freud comme un Réel, alors qu'on le situerait plutôt du côté symbolique, n'y serait pas pour quelque chose, dans le fait que parfois dans notre pratique se produise cette espèce d'inertie, les choses paraissant fixées sans pour autant qu'un équilibre puisse tenir.

Alors si le Réel pouvait nous venir en aide dans le nœud borroméen, une question mérite d'être posée : est-ce que ce que l'on appelle la réalité psychique est encore nécessaire et si la réponse est oui, en quoi le Réel se distingue-t-il d'elle et quel est leur nouage ? Lacan nous répond que la réalité psychique n'est pas le réel, ni le symbolique, ni non plus l'imaginaire, et le complexe d'Oedipe n'est surtout pas à rejeter, il est implicite au nœud à trois. Selon Lacan, de ces trois catégories Freud en avait un soupçon mais il lui fallait le complexe d'Oedipe pour les nouer, sinon les trois ronds partent à la dérive donc le nœud à 4 est nécessaire pour Freud. Lacan nomme les trois catégories, il les distingue et il arrive à faire leur nouage borroméen au minimum à 3. Il précise que dans la mise à plat du nœud, le rond du Réel surmonte celui du Symbolique en deux points sans pour autant qu'il lui soit supérieur, les ronds donc les catégories sont équivalents, et ce qui est à questionner c'est quelles sont dans le travail d'une cure les façons de nouer Réel et Symbolique.

Avant de terminer, je voudrais vous dire un bout de la ligne qui a été tracée pour en arriver à ce que l'on soit réuni à Athènes. C'était il y a trois ans, lorsque Marie-Jeanne Sala m'avait sollicité pour demander à des collègues grecs s'ils souhaitaient écrire dans les *Carnets* de l'École de psychanalyse Sigmund Freud, s'il leur était possible d'évoquer les répercussions de la crise qui gagnait de plus en plus notre pays en lien avec leur pratique analytique. Autrement dit, évoquer un symptôme qui vient du Réel... impossible nous sommes-nous rendus bien vite compte à Paris et à Athènes... Yannis Gkiastas, Yorgos Bouras et Andromaque Scarpalezou ont écrit des textes qui ont été publiés dans les *Carnets*. Il se trouve que

nous avons démarré juste après un groupe de travail sur la lecture de *RSI* et de là a surgi l'idée de cette rencontre.

La crise insiste, on est en train de chercher nos repères. On en a, mais on les oublie souvent. D'un autre côté, il y a le nœud avec ce qu'il enserre, l'objet *a*. Un poème m'est revenu en mémoire que je vous propose. Est-ce qu'il pourrait s'agir d'un petit bout du bord qui fait cet objet qui nous cause?

Un poème d'Elytis,

*Poème Cadeau d'argent (L'arbre lucide et la quatorzième beauté)*

Je sais bien que tout cela n'est rien et que cette langue que j'essaie de parler  
n'a pas d'alphabet

Puisque soleil et vagues sont une écriture de syllabes  
que l'on ne sait déchiffrer que dans les années de tristesse et d'exil

Et la patrie une fresque faite de couches successives franques ou slaves,  
voudrais-tu essayer de la restaurer que tu irais immédiatement en prison  
et à rendre des comptes

À une foule de pouvoirs étrangers intervenant en toi à travers le tien  
toujours

Comme il est arrivé pour les désastres

Mais imaginons que sur un sol battu des jours anciens  
qui pourrait être aussi celui d'un grand immeuble  
des enfants jouent et que celui qui perd

Doit suivant les règles parler  
aux autres et leur donner une vérité

Alors chacun se tiendrait là à la fin tenant dans sa main  
un petit

Cadeau d'argent poème



## **Le nœud, le rond et la ligne s'étendant à l'infini**

### *1. Introduction*

Le travail de séminaire que je présente dans le cadre de l'EpSF m'a conduit à interroger l'usage que Lacan a fait et qu'il recommandait de faire des objets topologiques et en particulier du nœud borroméen.

Comme vous le savez, Lacan a eu recours à ces objets dès qu'il a voulu rendre compte de la découverte de la structure du langage dans l'inconscient<sup>1</sup>. Un premier examen de ses élaborations topologiques donne à penser qu'il s'en est servi comme d'un outil destiné à rendre compte de cette découverte. Le maniement des objets topologiques permet en effet de décrire et d'expliquer la façon dont la parole se détermine par rapport à cette structure. Cependant, à considérer plus attentivement l'usage que Lacan fait de ces objets, il apparaît également que pour lui cette topologie n'est pas seulement un moyen de produire une représentation ou un modèle de la structure, mais qu'elle est inhérente à cette structure. Loin d'être des modèles destinés à la représenter, les objets topologiques se trouveraient plutôt au fondement de la structure du langage. C'est ainsi que Lacan s'est fait fort d'avoir démontré « la stricte équivalence entre topologie et structure<sup>2</sup> ».

Poser une telle équivalence ne va pourtant pas de soi.

Car cela suppose avant tout que les propriétés qui permettent de définir un espace au sens de la topologie peuvent être reconnues effectivement dans la structure du langage. Disons que ce premier point ne soulève pas beaucoup de difficulté. Je crois avoir montré ici même, en juin dernier, que la notion de l'Autre (grand A) que Lacan introduit au début de son enseignement et qu'il définit peu après comme étant le lieu du signifiant permet effectivement de déceler dans la structure du langage les propriétés d'un espace au sens de la topologie.

---

<sup>1</sup> Voir J. Lacan, « L'instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud » : « [...] au-delà de [la] parole, c'est toute la structure du langage que la psychanalyse découvre dans l'inconscient. ».

<sup>2</sup> J. Lacan, Séminaire XX, *Encore*, Paris, Seuil, 1973.

Mais, si la psychanalyse découvre la structure du langage dans l'inconscient, l'équivalence entre topologie et structure suppose également qu'il est possible d'établir une sorte de jonction ou de raccord entre les propriétés des objets topologiques et le texte élaboré par Freud pour décrire les différents aspects de sa propre découverte. Lacan s'est également attelé à cette tâche. C'est ainsi que la plus grande partie du séminaire IX, *L'identification* vise à mettre en évidence la jonction entre l'automatisme de répétition conçu par Freud et les propriétés topologiques d'une surface qui est le tore. L'examen de ce moment de jonction entre la topologie et le texte freudien s'est avéré particulièrement fructueux pour aborder la question de l'usage que Lacan recommandait de faire de la topologie. C'est la raison pour laquelle j'ai décidé de consacrer à cette jonction une partie importante de mon travail de séminaire cette année.

Concernant le nœud borroméen, l'une des présentations où une telle jonction est formulée de façon particulièrement claire est celle où Lacan situe les trois termes freudiens — inhibition, symptôme et angoisse — par rapport au nœud borroméen du réel, de l'imaginaire et du symbolique.

Étant donné que cette présentation occupe une place importante dans le séminaire XXII, *RSI* et que ce séminaire fait l'objet du travail du cartel qui se réunit autour de Yorgos Archavlis, Yorgos Bouras et Yannis Dimopoulos, il m'a paru intéressant d'y revenir aujourd'hui. C'est ce qui m'a conduit à centrer mon exposé sur un point important de cette présentation, à savoir la question de l'équivalence entre le rond et la ligne s'étendant à l'infini.

Dans l'exposé qui vient je commencerai par décrire brièvement cette présentation du nœud. J'introduirai ensuite la notion de l'équivalence entre droite infinie et rond. Je tenterai enfin de mettre en évidence la façon dont cette équivalence permet de préciser la relation que Lacan établit entre le nœud et les termes freudiens.

## 2. *Présentation du nœud*

Rappelons tout d'abord que Lacan introduit le nœud borroméen des trois catégories — réel, imaginaire, symbolique — après avoir principalement élaboré la relation de l'imaginaire et du symbolique tout au long de la période des surfaces. Il s'en est expliqué très simplement : « après avoir longuement parlé du Symbolique et de l'Imaginaire, j'ai été

amené à me demander ce que pouvait être, dans cette conjonction, le Réel<sup>3</sup>. »

On pourrait dire que le nœud borroméen, tel qu'il le présente au début du séminaire XXI, *Les non-dupes errent*, est issu de cette interrogation. Avec le nœud borroméen, Lacan soutiendra que le réel, c'est ce qui avec le symbolique et l'imaginaire fait trois et que ces trois tiennent ensemble de telle façon que si l'un s'en va les deux autres sont libres. Chaque catégorie intervient alors sous la forme d'un rond fait d'une consistance qui est la même pour les trois. La prise en compte du réel dans la conjonction de l'imaginaire et du symbolique permet de préciser la façon dont le corps de l'être parlant se trouve impliqué dans cette conjonction. Il apparaît qu'il s'y trouve pris à partir du réel dont ce corps « se jouit ». Dans la conférence *La troisième*, Lacan indique comment le corps de l'être parlant, en tant qu'il s'éprouve à partir de l'imaginaire (I), se noue à ce réel (R) par la fonction de lalangue (S). Et il précise que cette fonction de nouage qui revient à la lalangue tient au fait que « lalangue civilise (si j'ose dire) la jouissance jusqu'à la porter à son effet développé, celui où le corps jouit d'objets dont le premier, celui que j'écris du **a**, est l'objet même, [...], dont il n'y a pas d'idée comme telle<sup>4</sup>. »

Une telle description du nouage du corps et de lalangue permet de rendre compte de la forme la plus simple du lien qui se substitue chez l'être parlant à l'inexistence du rapport sexuel. Le nœud borroméen apparaît ainsi comme ce qui se trouve au fondement même de l'émergence de ce que l'on appelle un sujet dans le champ du langage. C'est ce que Lacan formule de façon elliptique en disant que le nœud borroméen est un point dans l'espace habité par le parlant et que ce point n'est rien d'autre que « le point que nous sommes<sup>5</sup> ». « Car, ajoute-t-il, même dans le meilleur des cas c'est ce que nous sommes. » Un peu plus tard, il reprendra cette idée d'une autre façon, en disant que comme sujet, comme sujets supposés de ce que squeeze ce nœud, « ce n'est pas seulement l'essence qui nous manque, à savoir l'être, c'est aussi bien que nous ek-siste tout ce qui fait nœud. Mais, précise-t-il également, dire que cela nous ek-siste ne veut pas dire que pour autant nous y existions d'aucune façon<sup>6</sup>. »

---

<sup>3</sup> J. Lacan, Séminaire XXIII, *Le sinthome*, Paris, Seuil, 2005, le 9 mars 1976.

<sup>4</sup> J. Lacan, « La troisième », intervention au Congrès de Rome (31.10.1974/3.11.1974), parue in *Lettres de L'Ecole freudienne*, n° 16, 1975, pp 177-203.

<sup>5</sup> J. Lacan, Séminaire XXI, *Les non dupes*, 11 décembre 1973.

<sup>6</sup> *Idem*, le 19 mars 1974.

Ceci dit, le nœud borroméen est aussi un entrelacs ou une chaîne, c'est-à-dire un objet topologique qui peut être étudié en tant que tel.

Une technique de dessin, qui s'applique à l'ensemble des nœuds et des chaînes permet de mettre en évidence de manière exhaustive les spécificités de chacun de ces objets (nœuds ou chaîne). Cette technique est simple, elle consiste à poser l'objet en question sur un plan et à le dessiner tel qu'il se présente sur ce plan de mise à plat en interrompant le tracé des brins de manière à marquer chaque passage d'un brin au dessus d'un autre. Il est alors possible de s'apercevoir, à l'expérience, que les traits ainsi tracés au tableau — ou sur une page blanche — transcrivent intégralement tout ce qui peut se savoir concernant le fait que le nœud tient dans le réel.

Lacan a eu recours à cette technique dans ses présentations du nœud borroméen et, se référant à sa propre conception de l'écriture, il soutient qu'un dessin du nœud borroméen réalisé selon une telle technique peut être lu comme étant le nœud lui-même : « ...dès qu'il est tracé, dit Lacan, n'importe qui voit bien que c'est impossible qu'il ne reste pas ce qu'il est dans le Réel, à savoir un nœud<sup>7</sup> ». C'est ce qui le conduira à parler du nœud borroméen comme d'une écriture et à poser que cette écriture est écriture du réel, « ce qui s'écrit comme le réel ».

### *3. Inhibition symptôme et angoisse situés par rapport au nœud*

La question de « l'écriture du réel » permet de saisir la façon dont Lacan va procéder pour situer, par rapport à l'écriture du nœud, « les divers thèmes de ce qui surgit comme sens [...] du discours psychanalytique<sup>8</sup> ».

Si le nœud lui-même détermine « le point que nous sommes » — ou encore, si nous sommes les sujets supposés de ce que squeeze ce nœud — alors tout ce qui « nous ek-siste » ek-siste à ce nœud et doit pouvoir être situé autour de ses trois ronds consistants : « l'ek-sistence, dit Lacan, c'est de sa nature, ce qui est ex, ce qui tourne autour du consistant<sup>9</sup> ».

Sur la figure du nœud mis à plat, les différents morceaux de la surface de mise à plat, délimités par le tracé des ronds, peuvent être mis en correspondance avec les différentes parties de l'espace qui se trouve autour du nœud lorsqu'il est disposé dans l'espace à trois dimensions. Les

---

<sup>7</sup> J. Lacan, Séminaire XXII, *RSI*, inédit, le 11 février 1975.

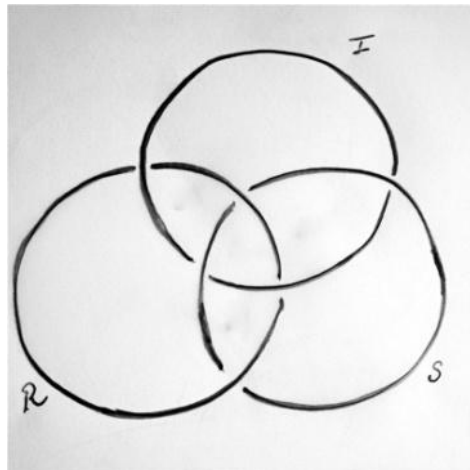
<sup>8</sup> J. Lacan, Séminaire XX, *Encore*, Paris, Seuil, 1973, p. 14.

<sup>9</sup> J. Lacan, Séminaire XXII, 17 décembre 1975.



différents thèmes du discours analytique pourront donc être situés par rapport aux différentes parties de la surface de mise à plat.

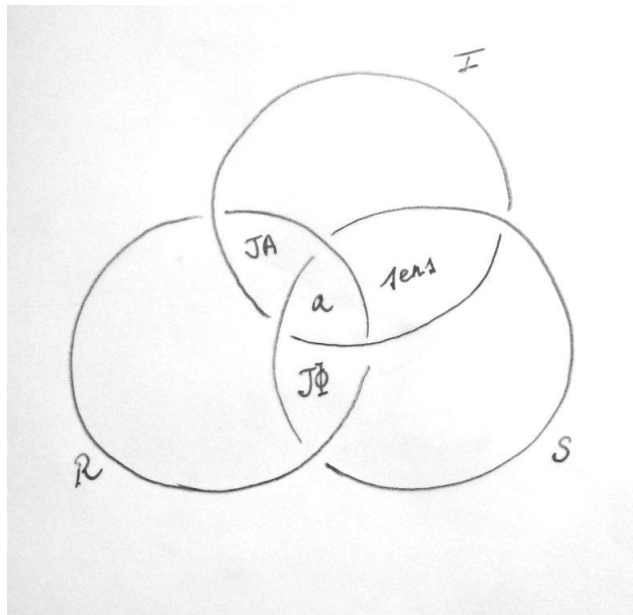
C'est ainsi que Lacan présente pour la première fois un dessin de nœud dont les ronds sont connotés des lettres R, S et I pour réel, symbolique, imaginaire lors de la première séance du séminaire *RSI*.



Peu après, toujours dans la même séance, il situe le sens à l'intersection des ronds du symbolique et de l'imaginaire et, plus précisément, dans la partie de cette intersection qui se trouve à l'extérieur du rond du réel. Il tient compte ainsi de ce que le réel exclut le sens.

Ensuite, et conformément à la description que j'ai rappelée plus haut, il inscrit le petit *a* au centre du nœud, c'est-à-dire dans le champ de l'intersection des trois consistances.

Il reste alors à connoter deux intersections de ronds. Ces deux intersections impliquent l'une et l'autre le réel. Comment procéder ? Chaque rond intervient dans le nouage par le fait de border un trou. Si le rond connoté R présente le réel dont le corps se jouit, la jouissance ek-siste autour de ce rond consistant, il s'ensuit que « la jouissance ek-siste au trou du réel. » Conformément à ceci, Lacan inscrira deux jouissances dans les deux intersections restantes : la jouissance phallique ( $J\Phi$ ) à l'intersection du réel et du symbolique, la jouissance autre (JA) à l'intersection du réel et de l'imaginaire.



Ensuite et toujours dans la même séance, il transforme cette présentation d'un nœud fait de trois ronds en une présentation faite de trois surfaces. L'introduction de ces surfaces permet alors d'y situer les trois termes freudiens d'inhibition, symptôme et angoisse. C'est cette transformation qui nécessite le recours à l'équivalence entre la ligne infinie et le rond qui va nous retenir ici. Je commencerai par décrire cette transformation, j'examinerai ensuite de plus près ce qu'il en est de la relation entre le rond et la ligne infinie.

L'équivalence entre droite infinie et rond permet de présenter chacune des trois consistances sous la forme d'une ligne qui s'étend à l'infini ou sous la forme d'un rond. Mais elle permet également de construire une présentation du nœud où chaque consistance est figurée à la fois par un rond et une droite infinie. C'est ce que présente la figure ci-dessous sur laquelle, pour des raisons de facilité, j'ai représenté les droites infinies par des courbes s'étendant à l'infini, ce qui est évidemment permis du point de vue de la topologie.

Chacune des trois catégories — réel, imaginaire, symbolique — étant alors présentée par un rond et une ligne, il est possible de définir pour chacune d'elles une surface joignant l'un à l'autre le rond et la ligne. Cette surface apparaît alors comme étant le lieu de l'équivalence entre le cercle et la droite infinie et elle peut également être décrite comme étant le champ intermédiaire qui résulte de l'ouverture d'un rond, encore le champ où se

manifeste la tension entre ce qui se présente pour chaque consistance comme continuité de surface et ce qui y fait trou, rupture de surface.

Lacan évoque à propos de ce champ la notion d'une *différence d'existence*. D'un côté explique-t-il ce qui existe se définit « d'une erre », « du fait qu'il y a un jeu, que ça se promène, que ça s'ouvre... », de l'autre il y a l'existence de « quelque chose qui de faire cycle boucle un trou » : « L'une [de ces existences], dit encore Lacan, s'en va dans l'erre jusqu'à ne rencontrer que la simple consistance, et l'autre, l'autre, le cycle est centré sur le trou<sup>10</sup>. »

L'entrecroisement des trois surfaces dans le tracé du nœud borroméen montre qu'une partie de chaque surface apparaît dans le trou que comporte l'une des deux autres. Lacan parachève alors la présentation en inscrivant l'un des termes freudiens sur chacune de ces parties de surface.

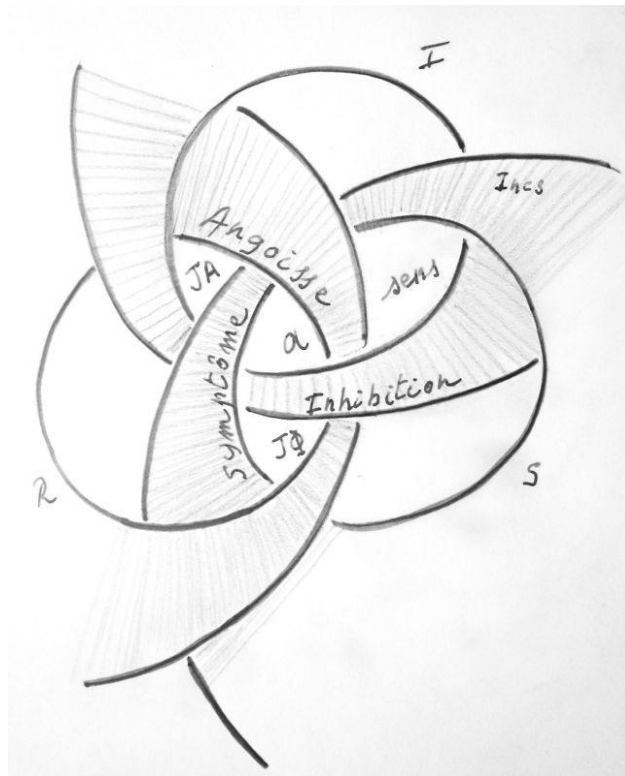
Il inscrit l'inhibition dans la partie de la surface qui présentifie l'imaginaire et il la présente comme étant « ce qui quelque part s'arrête de s'immiscer, si je puis dire, dans une figure qui est figure de trou, de trou du Symbolique<sup>11</sup> ». Il inscrit ensuite le symptôme dans la partie de surface qui correspond au symbolique et il le décrit comme étant « l'effet du Symbolique dans le Réel ». Il inscrit enfin l'angoisse dans la partie de surface qui correspond au réel et il la décrit comme ce qui vient border la jouissance de l'autre corps (JA) « en tant que celle-là sûrement fait trou<sup>12</sup> ».

---

<sup>10</sup> *Ibidem*, le 8 avril 1975.

<sup>11</sup> *Ibidem*, le 10 décembre 1975.

<sup>12</sup> *Ibidem*, le 17 décembre 1975.



Pour aujourd'hui je n'irai pas plus loin dans la présentation de cette figure. Je pense avoir fait bien sentir la fonction décisive de l'équivalence entre droite infinie et rond dans la mise en évidence des surfaces sur lesquelles Lacan inscrit les termes freudiens. Je vais tenter de montrer maintenant l'éclairage que porte cette équivalence sur la relation que cette présentation établit entre les termes freudiens et le nœud.

Ceci me conduit tout d'abord à examiner de plus près en quoi consiste cette équivalence et ce qu'elle permet de soutenir.

#### 4. *Équivalence de la droite infinie et du cercle*

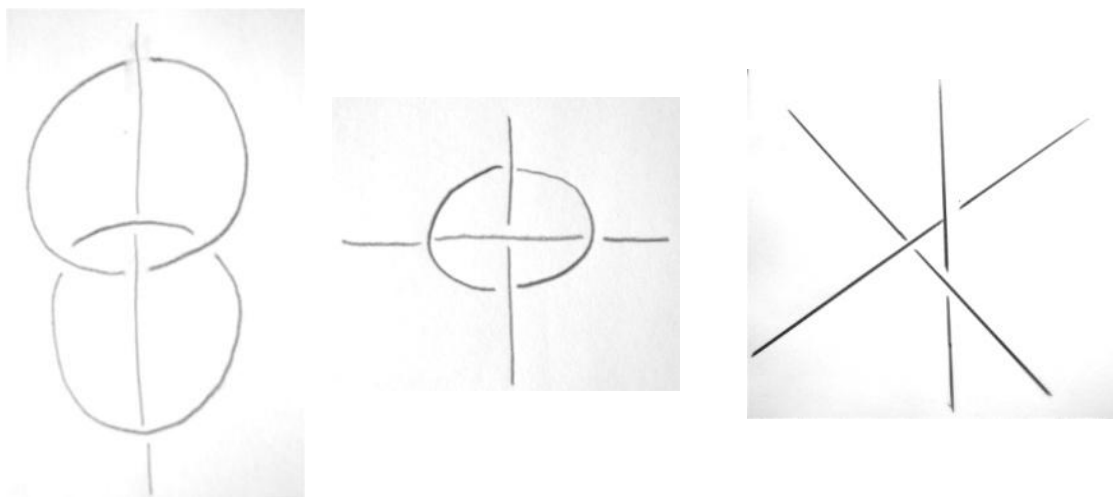
Disons tout d'abord que l'usage que Lacan en fait se soutient de deux ordres de considérations relevant de domaines mathématiques différents. L'un est la théorie des nœuds et les travaux d'Emil Artin. L'autre est la géométrie, et plus précisément les travaux de Desargues qui se trouvent à l'origine de la géométrie projective. J'évoquerai brièvement ces deux sources en commençant par celle qui concerne la théorie des nœuds.

### *Emil Artin*

Il s'agit donc des travaux d'Emil Artin (1898-1962), mathématicien autrichien, qui est connu comme étant le fondateur de la théorie des tresses.

L'équivalence qu'il a constatée au cours de ces travaux ne porte pas à proprement parler sur le cercle et la droite infinie mais plutôt sur le rond et la ligne s'étendant à l'infini. Artin soutient en effet qu'il y a deux façons d'affirmer qu'un nœud fait dans une ficelle ne peut pas se dénouer, c'est soit de nouer — ou de coller — ensemble les deux bouts de la ficelle — ce qui revient à en faire une ligne fermée ou un rond —, soit de laisser la ficelle ouverte et d'en étendre les deux bouts jusqu'à l'infini.

Il est assez facile de voir qu'une telle équivalence se vérifie aussi bien pour les trois ronds d'un entrelacs comme le nœud borroméen que pour un simple nœud. Ceci permettra à Lacan de présenter comme équivalente au nœud borroméen les trois dessins ou écriture ci-dessous.



### *Girard Desargues*

L'autre source à laquelle Lacan se réfère pour parler d'équivalence entre le cercle et la droite infinie remonte au XVII<sup>e</sup> siècle et à l'architecte et mathématicien Girard Desargues (1591-1661).

Disons d'entrée de jeu que le point décisif de ces travaux ne consiste pas dans le fait d'avoir établi l'équivalence entre le cercle et la droite infinie mais plutôt dans le fait d'avoir eu l'idée du point de concours à l'infini de tout faisceau de droites parallèles. Pour Desargues en effet tout ensemble de droites parallèles converge vers un point qu'il situe à l'infini.

L'équivalence entre le cercle et la droite infinie est une conséquence de cette idée mais pour saisir précisément ce qu'elle implique, il convient de s'arrêter d'abord à la question du point de concours à l'infini.

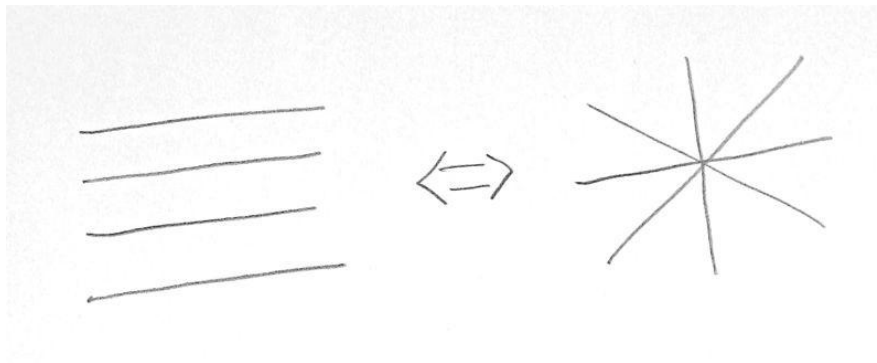
Il est clair que l'idée de Desargues trouve sa source dans les techniques de représentation en perspective dont l'élaboration était récente à son époque. Depuis la renaissance, en effet, tout ensemble de droites parallèles se représente en perspective par un ensemble de droites qui se coupent en un point situé à l'infini. Mais ces techniques, aussi bien que l'idée de Desargues, transcrivent également des propriétés du champ visuel. Pour un observateur situé en un point donné, les rails d'un chemin de fer filant en ligne droite devant lui se rejoignent à l'horizon. Le point de concours des parallèles appartient bien au champ de la perception et en ce sens on peut dire qu'il existe. Mais en même temps, dans toute la partie de l'espace où cet observateur peut mesurer l'écartement des rails, il est clair que le point de concours des parallèles ne se trouve nulle part. Et notamment pas s'il se déplace vers l'horizon jusqu'au point où les rails lui paraissaient précédemment se rejoindre. Considéré de cette façon, le point de concours n'existe pas.

Poser comme le fait Desargues l'existence d'un point de concours à l'infini des droites parallèles revient à concevoir un espace où cette apparente contradiction n'a pas lieu. Un tel espace résulte d'une sorte de généralisation de la représentation en perspective. Mais il peut également être considéré comme conforme aux données de la perception puisqu'il est possible d'y établir une correspondance entre ce qui se présente comme un ensemble de parallèles dans l'environnement proche d'un sujet observant et ce qui peut être décrit comme un ensemble de droite sécantes situées à une distance infinie de cet observateur.

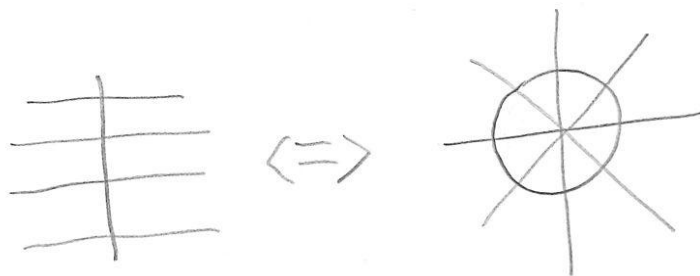
La figure suivante permet alors de schématiser cette correspondance<sup>13</sup>.

---

<sup>13</sup> Cette figure est construite à partir de la présentation graphique des différentes ordonnances de D.I. proposée par J.M. Vappereau dans son texte : *La D.I.* (<http://jeanmichel.vappereau.free.fr/Html/4-Textes-impression.htm>)



Mais cette figure permet aussi de faire sentir ce qu'il en est de l'équivalence entre droite infinie et rond. Car il suffit de tracer un cercle autour du point de concours à l'infini des droites convergentes pour faire apparaître que ce cercle sera mis en correspondance avec une droite dans la partie de l'espace où ces autres droites convergentes se présentent comme parallèles.



Ceci nous permet alors de revenir sur la *différence d'existence* que Lacan évoque à propos des trois surfaces qu'il a fait apparaître sur le nœud borroméen.

Car le domaine où « ça se promène, où ça s'ouvre et s'en va jusqu'à rencontrer la simple consistance » peut alors être mis en relation avec le domaine où les droites se présentent comme parallèles. On pourrait dire que dans ce domaine ce qui se présente comme existant dans le champ de la perception peut faire l'objet d'une expérimentation ou d'une vérification. Du point de vue de la topologie, la continuité de la surface rend compte de la consistance imaginaire de ce champ. Par contre l'autre domaine celui où l'existence se manifeste sous la forme de « quelque chose qui se boucle par le fait de faire cycle et où le cycle est centré sur un trou » peut être mis en relation avec le champ inaccessible où Desargues situe le

point de concours à l'infini. Le trou qui se présente alors au centre de ce cycle apparaît alors comme réel.

Au cours de la séance du 8 avril 1975, après avoir évoqué cette différence d'existence, Lacan s'interroge sur ce qu'il en est de ce trou.

« Bien sûr, dit-il, personne ne sait ce que c'est ce trou. » Et il rappelle alors que la pensée analytique a souligné à ce propos la fonction des orifices corporels. Mais selon lui ce n'est pas clair : « ça le bouche plutôt, le trou ». Il évoque ensuite l'idée que ce trou pourrait être la mort. Mais il écarte également cette idée, car dit-il, la mort « on ne sait pas ce que c'est ». Enfin, il en vient à la topologie où le trou apparaît comme ce qui rompt la continuité de la surface.

Il semble donc que les trois surfaces que Lacan associe aux termes freudiens peuvent être conçues comme lieu de la tension opposant une certaine continuité exigible dans la représentation de la réalité perceptible à ce qui se présente comme rupture ou comme trou au regard de cette continuité.

Ceci nous ramène à l'idée de Desargues. Car l'espace qu'il découvre en posant l'existence du point de concours à l'infini est celui que nous connaissons aujourd'hui sous le nom de plan projectif ou cross cap. Or, comme vous le savez, il est impossible de représenter et à fortiori de construire le plan projectif dans l'espace de l'expérience intuitive à trois dimensions. Cependant, comme chacun sait, un plan projectif troué peut parfaitement être construit et représenté dans cet espace, c'est une bande de Moebius. Il apparaît donc que le bord de cette bande de Moebius fonctionne dans ce plan projectif également comme bordant le réel qui fait trou dans la représentation.

Le nœud fait de trois surfaces n'est pas moins le nœud borroméen que le nœud fait de trois ronds ou de trois droites. Mais la présentation de ces surfaces et la référence à Desargues permet de mieux saisir comment Lacan a pu situer, par rapport à l'écriture du nœud borroméen, les trois thèmes du discours analytique que sont l'inhibition le symptôme et l'angoisse.



Κριστιάν Σαντνέρ

**Ο κόμβος, ο δακτύλιος και η γραμμή που εκτείνεται στο άπειρο<sup>1</sup>**  
*3η Οκτωβρίου (Αθήνα)*

*1. Εισαγωγή*

Η εργασία του σεμιναρίου που παρουσιάζω στη «Σχολή ψυχανάλυσης Sigmund Freud» με οδήγησε να επερωτήσω τη χρήση των τοπολογικών αντικειμένων, και ιδιαιτέρως του βορρόμειου κόμβου, που έκανε και πρότεινε να κάνουμε ο Λακάν.

Όπως γνωρίζετε, ο Λακάν στράφηκε σ' αυτά τα αντικείμενα όταν θέλησε να μιλήσει για την ανακάλυψη της γλωσσικής δομής στο ασυνείδητο<sup>2</sup>. Μια πρώτη εξέταση των τοπολογικών επεξεργασιών μάς κάνει να σκεφτούμε ότι τα χρησιμοποίησε σαν ένα εργαλείο προορισμένο να εξηγήσει αυτήν την ανακάλυψη. Πράγματι, ο χειρισμός αυτών των τοπολογικών αντικειμένων μάς επιτρέπει να περιγράψουμε και να εξηγήσουμε με ποιον τρόπο καθορίζεται η ομιλία σε σχέση με αυτήν την δομή.

Όμως, αν εξετάσουμε πιο προσεκτικά τη χρήση αυτών των αντικειμένων από τον Λακάν, φαίνεται επίσης ότι, για εκείνον, αυτή η τοπολογία δεν αποτελεί απλώς έναν τρόπο παραγωγής μιας αναπαράστασης ή ενός μοντέλου της δομής, αλλά ότι αποτελεί εγγενές κομμάτι αυτής της δομής. Τα τοπολογικά αντικείμενα αντί να αποτελούν μοντέλα προορισμένα να την αναπαριστούν, μάλλον θα βρισκόντουσαν στα θεμέλια της δομής της γλώσσας. Μ' αυτόν τον τρόπο, ο Λακάν θεώρησε ότι κατόρθωσε να αποδείξει την «απόλυτη ισοδυναμία μεταξύ τοπολογίας και δομής»<sup>3</sup>.

---

<sup>1</sup> Το κείμενο εκφωνήθηκε στο πλαίσιο της συνάντησης «Γύρω από το RSI» που διοργανώθηκε από τα «Ψυχαναλυτικά Σεμινάρια» και τη «Σχολή ψυχανάλυσης Sigmund Freud» στην Αθήνα (Αθήνα, 3 Οκτωβρίου 2015), και μεταφράστηκε από τα γαλλικά από τους Γιώργο Αρχαύλη και Γιάννη Δημόπουλο.

<sup>2</sup> Βλ. Ζακ Λακάν, «L'instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud»: «πέρα από την ομιλία, η ψυχανάλυση ανακαλύπτει ακριβώς τη δομή της γλώσσας μέσα στο ασυνείδητο».

<sup>3</sup> Ζακ Λακάν, «Séminaire XX»: Ζ. Λακάν *Encore*, Παρίσι, Seuil, 1973.

Όμως ο ισχυρισμός μιας τέτοιας ισοδυναμίας δεν είναι αυτονόητος.

Διότι αυτό προϋποθέτει πριν απ' όλα ότι είναι δυνατόν να αναγνωριστούν αποτελεσματικά στη δομή της γλώσσας εκείνες οι ιδιότητες που επιτρέπουν να ορίσουμε έναν χώρο με την έννοια της τοπολογίας. Ας πούμε ότι αυτό το πρώτο σημείο δεν εγείρει μεγάλες δυσκολίες. Πιστεύω ότι έδειξα, και μάλιστα εδώ, τον Ιούνιο, ότι η έννοια του μεγάλου Άλλου (κεφαλαίο Α), που εισήγαγε ο Λακάν στην αρχή της διδασκαλίας του, και που λίγο αργότερα όρισε ως τόπο του σημαίνοντος, επιτρέπει πράγματι να ανιχνεύσουμε στη δομή της γλώσσας τις ιδιότητες ενός χώρου με την έννοια της τοπολογίας.

Αν όμως η ψυχανάλυση ανακαλύπτει τη δομή της γλώσσας στο ασυνείδητο, η ισοδυναμία μεταξύ τοπολογίας και δομής προϋποθέτει επίσης ότι είναι δυνατόν να εισαγάγουμε κάποιου είδους σύνδεσμο ή σύνδεση μεταξύ των ιδιοτήτων των τοπολογικών αντικειμένων και του κειμένου που επεξεργάστηκε ο Φρόντ με σκοπό να περιγράψει τις διαφορετικές όψεις της ανακάλυψής του. Ο Λακάν καταπιάστηκε με αυτήν την εργασία. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος του 9ου σεμιναρίου, με τίτλο «Η ταύτιση», στοχεύει στην ανάδειξη της σχέσης μεταξύ του αυτοματισμού της επανάληψης που συνέλαβε ο Φρόντ, και των τοπολογικών ιδιοτήτων μιας επιφάνειας, η οποία είναι ο τόρος. Η εξέταση αυτού του χρόνου σύνδεσης ανάμεσα στην τοπολογία και στο φροϋδικό κείμενο αποδεικνύεται ιδιαίτερα γόνιμη για την προσέγγιση του ζητήματος της χρήσης της τοπολογίας που πρότεινε να κάνουμε ο Λακάν. Γι' αυτόν τον λόγο αποφάσισα να αφιερώσω ένα σημαντικό μέρος της φετινής μου σεμιναριακής εργασίας σ' αυτήν τη σύνδεση.

Σχετικά με τον βορρόμειο κόμβο, μια από τις παρουσιάσεις όπου αυτή η σύνδεση διατυπώθηκε με εξαιρετικά σαφή τρόπο είναι εκείνη όπου ο Λακάν συσχετίζει τους τρεις φροϋδικούς όρους –αναστολή, σύμπτωμα και άγχος– με τον βορρόμειο κόμβο του Πραγματικού, του Φαντασιακού και του Συμβολικού.

Δεδομένου ότι αυτή η παρουσίαση καταλαμβάνει ένα σημαντικό μέρος του 22ου σεμιναρίου, και ότι αυτό το σεμινάριο αποτελεί το αντικείμενο της εργασίας της ομάδας εργασίας των Γιώργου Αρχαύλη, Γιώργου Μπούρα και Γιάννη Δημόπουλου, μου φάνηκε ενδιαφέρον να επανέλθω σ' αυτήν σήμερα. Αυτό με οδήγησε να επικεντρώσω την εισήγησή μου σ' ένα σημαντικό σημείο αυτής της παρουσίασης, δηλαδή στο ερώτημα της ισοδυναμίας μεταξύ του δακτυλίου και της στο άπειρο εκτεινόμενης ευθείας.

Στην εισήγηση που ακολουθεί θα αρχίσω περιγράφοντας σύντομα αυτήν την παρουσίαση του κόμβου. Στη συνέχεια θα εισαγάγω την έννοια της ισοδυναμίας ανάμεσα στην άπειρη ευθεία και τον δακτύλιο. Τέλος, θα επιχειρήσω να αναδείξω τον τρόπο με τον οποίο αυτή η ισοδυναμία μάς επιτρέπει να εξειδικεύσουμε τη σχέση που θεμελιώνει ο Λακάν μεταξύ κόμβου και φρουδικών εννοιών.

## 2. Παρουσίαση του κόμβου

Ας θυμηθούμε, καταρχάς, ότι ο Λακάν εισήγαγε τον βορρόμειο κόμβο των τριών κατηγοριών –Πραγματικό, Φαντασιακό, Συμβολικό– αφού είχε πρώτα επεξεργαστεί τη σχέση κυρίως του Φαντασιακού και του Συμβολικού καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου των επιφανειών. Το εξήγησε με πολύ απλό τρόπο: «έχοντας μιλήσει επί μακρόν για το Συμβολικό και το Φαντασιακό, κατέληξα να αναρωτηθώ τι να είναι το Πραγματικό σ' αυτήν την σύζευξη»<sup>4</sup>.

Θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε ότι ο βορρόμειος κόμβος, όπως παρουσιάζεται στην αρχή του 21ου σεμιναρίου, με τίτλο «Les non-dupes errent» («Οι εξυπνακηδες περιπλανώνται»), κατάγεται από αυτήν την αναζήτηση. Με τον βορρόμειο κόμβο ο Λακάν θα υποστηρίξει ότι το Πραγματικό είναι εκείνο που μαζί με το Φαντασιακό και το Συμβολικό συγκροτούν μια τριάδα, και ότι οι κατηγορίες αυτής της τριάδας είναι συνδεδεμένες μεταξύ τους με τέτοιο τρόπο ώστε αν μία από τις τρεις εκλείψει, οι άλλες δύο απελευθερώνονται. Κάθε κατηγορία παρεμβαίνει στον κόμβο με τη μορφή ενός δακτυλίου φτιαγμένου από μια συνεκτικότητα που είναι κοινή και για τις τρεις. Ο συνυπολογισμός του Πραγματικού στη σύζευξη Φαντασιακού και Συμβολικού μάς επιτρέπει να διευκρινίσουμε τον τρόπο με τον οποίο το σώμα του ομιλούντος όντος εμπλέκεται σ' αυτήν την σύζευξη. Φαίνεται να είναι εκεί αγκιστρωμένο από το Πραγματικό μέσω του οποίου αυτό το σώμα «απολαμβάνει». Στην ομιλία «Η τρίτη», ο Λακάν υποδεικνύει πως το σώμα του ομιλούντος όντος, καθώς βιώνεται από το Φαντασιακό (I), δένεται με αυτό το Πραγματικό (R) μέσω της λειτουργίας της λαλολαλιάς (lalangue) (S). Και διευκρινίζει ότι αυτή η λειτουργία δεσίματος που ανάγεται στη λαλολαλιά (lalangue) έχει να κάνει με το γεγονός ότι

«η λαλολαλιά (lalangue) εκπολιτίζει (θα έλεγα) την απόλαυση μέχρι να τη φέρει στο ανεπτυγμένο αποτέλεσμα της, εκείνο όπου το σώμα

---

<sup>4</sup> Ζακ Λακάν, «Séminaire XXIII», 9 Μαρτίου 1976: Ζ. Λακάν, *Le sinthome*, Παρίσι, Le Seuil, 2005.

απολαμβάνει αντικείμενα εκ των οποίων το πρώτο, εκείνο που γράφω με το α, είναι το ίδιο το αντικείμενο, [...], για το οποίο δεν υπάρχει καμία ιδέα ως τέτοια»<sup>5</sup>.

Μια τέτοια περιγραφή του δεσίματος του σώματος και της λαλολαλιάς (lalangue) επιτρέπει να αποδώσουμε την απλούστερη μορφή του δεσμού ο οποίος υποκαθιστά την ανυπαρξία διάφυλης σχέσης στο ομιλούν όν. Έτσι, ο βορρόμειος κόμβος εμφανίζεται το στοιχείο εκείνο που βρίσκεται στο ίδιο το θεμέλιο της ανάδυσης αυτού που αποκαλούμε υποκείμενο στο πεδίο της γλώσσας. Το ίδιο ισχυρίζεται ο Λακάν ελλειπτικώ τω τρόπω όταν λέει ότι ο βορρόμειος κόμβος είναι ένα σημείο στον χώρο, που κατοικείται από το ομιλούν, και ότι αυτό το σημείο δεν είναι τίποτα άλλο από «το σημείο που είμαστε»<sup>6</sup>. «Διότι», προσθέτει, «ακόμη και στην καλύτερη περίπτωση αυτό είναι που είμαστε». Λίγο αργότερα, θα ξαναπιάσει αυτήν την ιδέα με έναν άλλο τρόπο λέγοντας ότι σαν υποκείμενα, σαν υποτιθέμενα υποκείμενα αυτού που στριμώνει αυτός ο κόμβος, «δεν μας λείπει μόνο η ουσία, δηλαδή το είναι, αλλά επίσης από εμάς εξ-ίσταται (ek-siste) οτιδήποτε συγκροτεί τον κόμβο. Αλλά», διευκρινίζει παράλληλα, «ο ισχυρισμός ότι αυτό εξ-ίσταται (ek-siste) από εμάς δεν σημαίνει ωστόσο ότι εμείς δεν υπάρχουμε εκεί με κάποιο τρόπο»<sup>7</sup>.

Πέρα από όσα ειπώθηκαν, ο βορρόμειος κόμβος είναι επίσης ένας τρόπος δεσίματος, (entrelacs) ή μια αλυσίδα, ένα τοπολογικό αντικείμενο, δηλαδή, το οποίο μπορεί να μελετηθεί αυτόνομα.

Μια σχεδιαστική τεχνική η οποία εφαρμόζεται στο σύνολο των κόμβων και των αλυσίδων επιτρέπει να αναδειχθούν με τρόπο εξαντλητικό οι ιδιαιτερότητες καθενός από αυτά τα αντικείμενα (κόμβων ή αλυσίδων). Αυτή η τεχνική είναι απλή, συνίσταται στην εξέταση του συγκεκριμένου αντικειμένου πάνω σ' ένα επίπεδο και στη σχεδιάσή του έτσι όπως παρουσιάζεται στο επίπεδο τοποθέτησης (plan de mise à plat) διακόπτοντας το ίχνος των σχοινιών, έτσι ώστε να μαρκάρεται κάθε πέρασμα ενός σχοινιού πάνω από κάποιο άλλο. Μπορούμε να αντιληφθούμε, εμπειρικά, ότι οι γραμμές που χαράχθηκαν μ' αυτόν τον τρόπο στον πίνακα –ή σε μια λευκή σελίδα– μεταγράφουν ολοκληρωτικά

---

<sup>5</sup> Ζακ Λακάν, «Η τρίτη», παρέμβαση στο Συνέδριο της Ρώμης (31.10.1974 – 3.11.1974), δημοσιεύτηκε στο : *Lettres de L'Ecole freudienne*, τχ. 16 (1975), σ. 177-203.

<sup>6</sup> Ζακ Λακάν, «Séminaire XXI», *Les non dupes*, 11 Δεκεμβρίου 1973.

<sup>7</sup> *Ο.π.*, 19 Μαρτίου 1974.

οτιδήποτε μπορεί να γίνει γνωστό σχετικά με το γεγονός ότι ο κόμβος αντέχει στο Πραγματικό.

Ο Λακάν στράφηκε σ' αυτήν την τεχνική στις παρουσιάσεις του για τον βορρόμειο κόμβο και, αναφερόμενος στη δική του σύλληψη περί γραφής, υποστηρίζει ότι ένα σχέδιο του βορρόμειου κόμβου φτιαγμένο ακολουθώντας μια τέτοια τεχνική μπορεί να διαβαστεί σαν να ήταν ο ίδιος ο κόμβος: «... εφόσον έχει χαραχθεί», λέει ο Λακάν, «ο καθένας βλέπει ξεκάθαρα ότι είναι αδύνατον να μην παραμείνει αυτό που είναι στο Πραγματικό, δηλαδή ένας κόμβος»<sup>8</sup>. Αυτό θα τον οδηγήσει να μιλήσει για τον βορρόμειο κόμβο ως γραφή και να υποστηρίζει ότι αυτή η γραφή είναι γραφή του Πραγματικού, «εκείνου που γράφεται όπως το Πραγματικό».

### 3. Αναστολή, σύμπτωμα, άγχος τοποθετημένα σε σχέση με τον κόμβο

Το ζήτημα της «γραφής του πραγματικού» μάς επιτρέπει να αντιληφθούμε τον τρόπο με τον οποίο ο Λακάν θα προχωρήσει για να θέσει, σε σχέση με τη γραφή του κόμβου, «τα διαφορετικά θέματα αυτού που αναδύεται σαν νόημα [...] από τον ψυχαναλυτικό λόγο»<sup>9</sup>.

Αν ο ίδιος ο κόμβος «καθορίζει το σημείο όπου υπάρχουμε» –ή ακόμα, αν είμαστε τα υποτιθέμενα υποκείμενα αυτού που στριμώχνει αυτός ο κόμβος–, τότε όλο αυτό που «εξ-ίσταται (ek-siste) από εμάς», εξ-ίσταται (ek-siste) από αυτόν τον κόμβο και πρέπει να μπορεί να τοποθετηθεί γύρω από αυτούς τους τρεις συνεκτικούς δακτυλίους: «η εξ-ύπαρξη (ek-sistence)», λέει ο Lacan, «είναι από τη φύση της εκείνο που είναι εκ (εκτός), εκείνο που γυρίζει γύρω από κάτι συνεκτικό»<sup>10</sup>.

Στην εικόνα του επίπεδου κόμβου, τα διαφορετικά τμήματα της επιφάνειας, που έχει τεθεί σε ένα επίπεδο, οριοθετημένα από τη διαδρομή των δακτυλίων, μπορούν να αντιστοιχηθούν με τα διαφορετικά μέρη του χώρου που βρίσκεται γύρω από τον κόμβο όταν αυτός αναπτυχθεί σε τρισδιάστατο χώρο. Τα διαφορετικά θέματα του αναλυτικού λόγου μπορούν λοιπόν να τοποθετηθούν σε σχέση με τα διαφορετικά τμήματα της επίπεδης επιφάνειας.

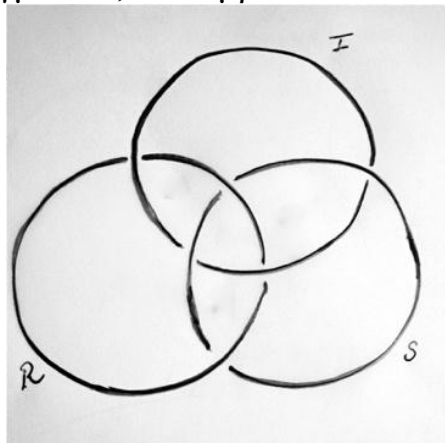
Με αυτόν τον τρόπο παρουσιάζει ο Λακάν για πρώτη φορά στην πρώτη συνεδρία του σεμιναρίου του RSI, ένα σχέδιο του κόμβου του

<sup>8</sup> Ζακ Λακάν, «Séminaire XXII», 11 Φεβρουαρίου 1975: Ζ. Λακάν, RSI. (ανέκδοτο σεμινάριο).

<sup>9</sup> Ζακ Λακάν, «Séminaire XX»: Ζ. Λακάν, *Encore*, Le Seuil, Παρίσι, 1973, σ. 14.

<sup>10</sup> Ζακ Λακάν, «Séminaire XXII», 17 Δεκεμβρίου 1975.

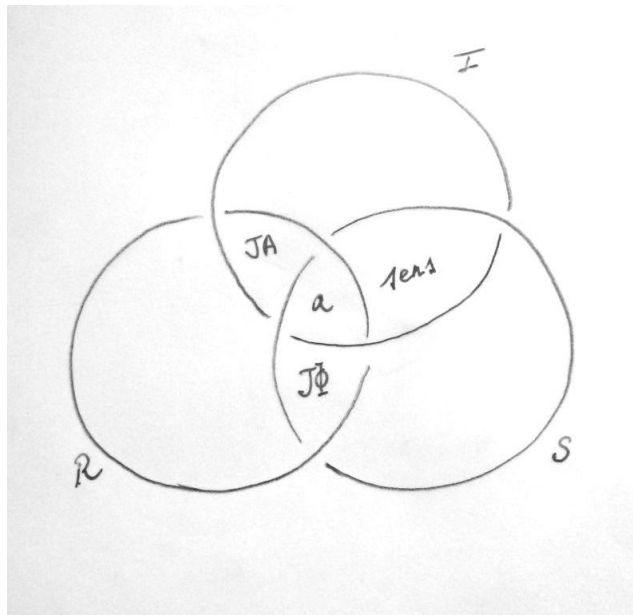
οποίου οι δακτύλιοι ορίζονται με τα γράμματα R, S και I, τα οποία αντιστοιχούν στο Πραγματικό, το Συμβολικό και το Φαντασιακό.



Λίγο αργότερα, πάντα κατά τη διάρκεια της ίδιας συνεδρίας, τοποθετεί το νόημα στο τμήμα της τομής των δακτυλίων του Συμβολικού και του Φαντασιακού και, πιο συγκεκριμένα, σε εκείνο το τμήμα της τομής που βρίσκεται εκτός του δακτυλίου του Πραγματικού. Έτσι αποδίδει τη θέση του ότι με αυτόν τον τρόπο το Πραγματικό αποκλείει το νόημα.

Στη συνέχεια, και ακολουθώντας πάντοτε την περιγραφή που υπενθύμισα παραπάνω, εγγράφει το μικρό  $a$  στο κέντρο του κόμβου, μέσα, δηλαδή, στο πεδίο της τομής των τριών συνεκτικότητων.

Απομένουν λοιπόν προς εξέταση δύο ακόμα τμήματα τομής των δακτυλίων. Τα δύο αυτά τμήματα εμπεριέχουν και τα δύο το Πραγματικό. Πώς να προχωρήσουμε; Κάθε δακτύλιος παρεμβαίνει στο δέσιμο οριοθετώντας μια τρύπα. Αν ο δακτύλιος που δηλώνεται με το R αντιστοιχεί στο Πραγματικό το οποίο απολαμβάνεται από το σώμα, με δεδομένο ότι αυτός ο δακτύλιος οριοθετεί μια τρύπα για το δέσιμο, έπεται ότι «η απόλαυση εξ-ίσταται (ek-siste) από την τρύπα του Πραγματικού». Σύμφωνα με αυτό, ο Λακάν θα εγγράψει δύο απολαύσεις στα δύο τμήματα τομής που απομένουν: τη Φαλλική Απόλαυση (JΦ) στην τομή του Πραγματικού και του Συμβολικού, την Απόλαυση του Άλλου (JA) στην τομή του Πραγματικού και του Φαντασιακού.



Στη συνέχεια, και πάντα στην ίδια συνεδρία, μετασχηματίζει αυτήν την παρουσίαση ενός κόμβου φτιαγμένου από τρεις δακτυλίους, σε μια παρουσίαση φτιαγμένη από τρεις επιφάνειες. Η εισαγωγή των επιφανειών επιτρέπει λοιπόν να τοποθετήσουμε σ' αυτές τους τρεις φροϋδικούς όρους αναστολή, σύμπτωμα, και άγχος. Θα σταθούμε εδώ σ' αυτόν τον μετασχηματισμό που καθιστά αναγκαία την προσφυγή στην ισοδυναμία μεταξύ της άπειρης γραμμής και του δακτύλιου. Θα αρχίσω περιγράφοντας αυτόν τον μετασχηματισμό και στη συνέχεια θα εξετάσω λεπτομερέστερα τη σχέση ανάμεσα στον δακτύλιο και την άπειρη γραμμή.

Η ισοδυναμία ανάμεσα στην άπειρη ευθεία και τον δακτύλιο επιτρέπει να παρουσιάσουμε κάθε μία από τις τρεις συνεκτικότητες με τη μορφή μίας γραμμής που εκτείνεται στο άπειρο, ή με τη μορφή ενός δακτύλιου. Αλλά επιτρέπει επίσης να κατασκευάσουμε μία παρουσίαση του κόμβου όπου κάθε συνεκτικότητα απεικονίζεται ταυτόχρονα από έναν δακτύλιο και από μία άπειρη ευθεία. Αυτό είναι που απεικονίζει και το παρακάτω σχήμα, στο οποίο, για λόγους ευκολίας, σχεδίασα τις άπειρες ευθείες με τη μορφή καμπυλών εκτεινόμενων στο άπειρο, κάτι που προφανώς επιτρέπεται από τη σκοπιά της τοπολογίας.

Κάθε μια από τις τρεις κατηγορίες –Πραγματικό, Φαντασιακό, Συμβολικό– απεικονίζεται έτσι από έναν δακτύλιο και μία γραμμή. Είναι επομένως δυνατόν να ορίσουμε μία επιφάνεια για κάθε μία από αυτές συνδέοντας τον ένα με την άλλη, τον δακτύλιο με τη γραμμή. Αυτή η επιφάνεια εμφανίζεται τότε ως ο τόπος της ισοδυναμίας ανάμεσα στον κύκλο και την άπειρη ευθεία, και μπορεί εξίσου να περιγραφεί ως το

ενδιάμεσο πεδίο που προκύπτει από το άνοιγμα ενός δακτυλίου, επίσης το πεδίο όπου εκδηλώνεται η ένταση ανάμεσα σε αυτό που παρουσιάζεται για κάθε συνεκτικότητα ως συνέχεια της επιφάνειας και αυτού που δημιουργεί τρύπα στην επιφάνεια, τη ρήξη επιφάνειας.

Ο Λακάν αναφέρει σχετικά με αυτό το πεδίο την έννοια της διαφοράς της εξ-ύπαρξης (ek-sistence). Από τη μία πλευρά εξηγεί ότι αυτό που υπάρχει ορίζεται «από μία προωθητική κίνηση», «από το γεγονός ότι υπάρχει ένα διάκενο όπου αυτό περιδιαβαίνει, όπου αυτό ανοίγει...», από την άλλη πλευρά είναι η εξ-ύπαρξη (ek-sistence) «κάποιου πράγματος το οποίο με το γεγονός ότι κάνει κύκλο περιορίζει μία τρύπα».

«Η μία (από αυτές τις εξ-υπάρξεις) (ek-sistences)», λέει επιπλέον ο Λακάν, «φεύγει μέσα στην προωθητική κίνηση μέχρι που να φτάσει να συναντήσει όχι κάτι άλλο, παρά μόνο την απλή συνεκτικότητα, και η άλλη, ο κύκλος, δηλαδή, ο κύκλος έχει το κέντρο του πάνω στην τρύπα»<sup>11</sup>.

Το σημείο συνάντησης των τριών επιφανειών στη γραφή του βορρόμειου κόμβου δείχνει ότι ένα μέρος κάθε επιφάνειας εμφανίζεται μέσα στην τρύπα που περιέχει η μία από τις άλλες. Ο Λακάν ολοκληρώνει τότε την παρουσίασή του γράφοντας τον κάθε φροϋδικό όρο πάνω σε κάθε ένα από τα μέρη των επιφανειών.

Γράφει την αναστολή στο μέρος της επιφάνειας που αντιπροσωπεύει το Φαντασιακό και την παρουσιάζει ως «αυτό που σταματάει να εισχωρεί, θα λέγαμε, σε μια εικόνα που είναι η εικόνα μιας τρύπας, της τρύπας του Συμβολικού»<sup>12</sup>. Γράφει στη συνέχεια το σύμπτωμα στο μέρος της επιφάνειας που αντιστοιχεί στο Συμβολικό και την περιγράφει ως «επίπτωση του Συμβολικού στο Πραγματικό». Γράφει, τέλος, το άγχος στο μέρος της επιφάνειας που αντιστοιχεί στο Πραγματικό, και το περιγράφει ως αυτό που έρχεται να περιορίσει την απόλαυση του άλλου σώματος (JA) «στον βαθμό που αυτή εδώ δημιουργεί σίγουρα μια τρύπα»<sup>13</sup>.

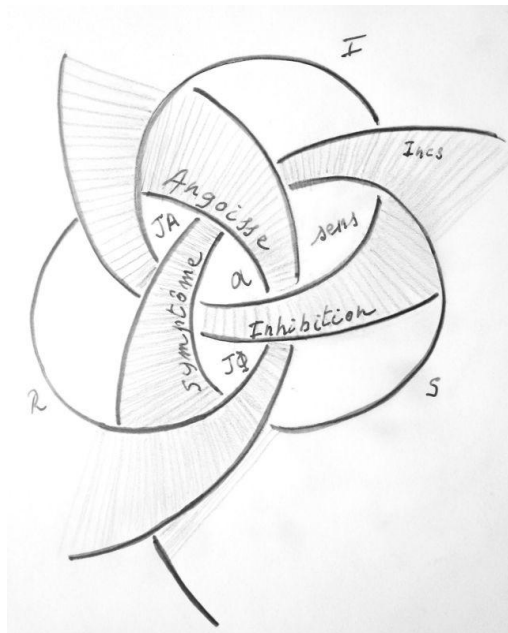
---

<sup>11</sup> Ο.π., 8 Απριλίου 1975.

<sup>12</sup> Ο.π., 10 Δεκεμβρίου 1975.

<sup>13</sup> Ο.π., 17 Δεκεμβρίου 1975.





Για σήμερα δεν θα προχωρήσω άλλο στην παρουσίαση αυτού του σχήματος. Νομίζω ότι έγινε αντιληπτή η καθοριστική λειτουργία της ισοδυναμίας ανάμεσα στην εκτεινόμενη στο άπειρο ευθεία και τον δακτύλιο, στην παρουσίαση των επιφανειών πάνω στις οποίες ο Λακάν γράφει τους φροϋδικούς όρους. Θα προσπαθήσω τώρα να δείξω πώς αυτή η ισοδυναμία δια φωτίζει τη σχέση που η συγκεκριμένη παρουσίαση εγκαθιστά ανάμεσα στους φροϋδικούς όρους και τον κόμβο. Αυτό με οδηγεί να εξετάσω αρχικά σε τι συνίσταται αυτή η ισοδυναμία και τι μάς επιτρέπει να υποστηρίξουμε.

#### 4. Ισοδυναμία της άπειρης ευθείας και του κύκλου

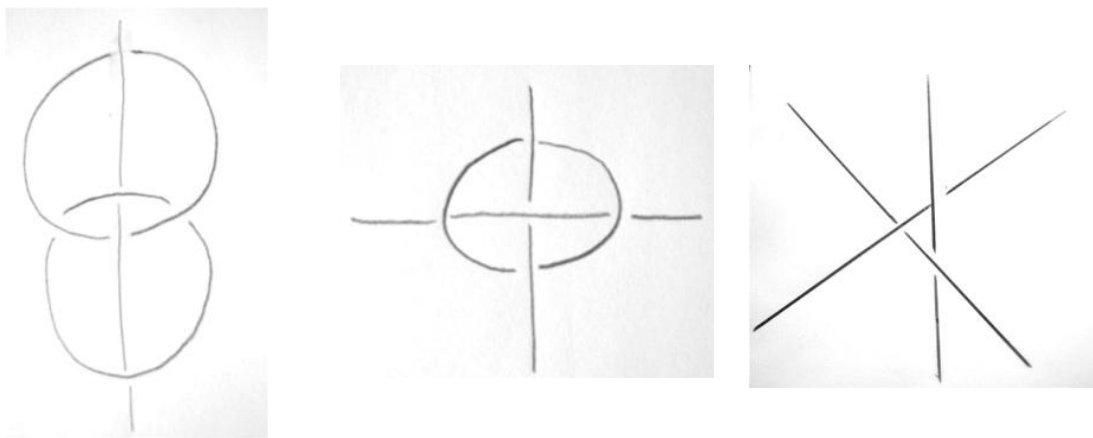
Ας πούμε καταρχάς ότι η χρήση της ισοδυναμίας που κάνει ο Λακάν υποστηρίζεται από τις θεωρήσεις δύο είδη θεώρησης, που προκύπτουν από διαφορετικά μαθηματικά πεδία. Η μία είναι η θεωρία των κόμβων και οι εργασίες του Εμίλ Αρτάν. Η άλλη είναι η γεωμετρία, και ειδικότερα οι εργασίες του Ντεζάργκ, που βρίσκονται στη βάση της προβολικής γεωμετρίας. Θα αναφέρω σύντομα τις δύο αυτές πηγές ξεκινώντας από αυτήν που αφορά τη θεωρία των κόμβων.

*Εμίλ Αρτάν*

Πρόκειται λοιπόν για τις εργασίες του Εμίλ Αρτάν (1898-1962), αυστριακού μαθηματικού, που είναι γνωστός ως ο θεμελιωτής της θεωρίας της πλέξης.

Η ισοδυναμία που διαπίστωσε κατά τη διάρκεια των εργασιών του δεν αφορά, για να είμαστε ακριβείς, τον κύκλο και την άπειρη ευθεία, αλλά περισσότερο τον δακτύλιο και την εκτεινόμενη στο άπειρο γραμμή. Ο Αρτάν υποστηρίζει πράγματι ότι υπάρχουν δύο τρόποι να βεβαιώσουμε ότι ένας κόμβος φτιαγμένος σ' ένα σκοινί δεν μπορεί να λυθεί: είτε να συνδέσουμε –ή να κολλήσουμε μαζί– τις δύο άκρες του σκοινιού –αυτό συνεπάγεται να κάνουμε μ' αυτές μια κλειστή γραμμή ή έναν δακτύλιο–, είτε να αφήσουμε το σκοινί ανοιχτό και να εκτείνουμε τις δύο άκρες μέχρι το άπειρο.

Αρκετά εύκολα διαπιστώνουμε ότι μια τέτοια ισοδυναμία επιβεβαιώνεται τόσο για τους τρεις δακτύλιους ενός τρόπου πλέξης (entrelacs), όπως ο βορρομειος κόμβος, όσο και για έναν απλό κόμπο. Αυτό θα επιτρέψει στον Λακάν να παρουσιάσει ως ισοδύναμα με τον βορρόμειο κόμβο τα τρία σχήματα ή γραφές που φαίνονται παρακάτω.



*Ζιράρ Ντεζάργκ*

Η άλλη πηγή στην οποία αναφέρεται ο Λακάν για να μιλήσει για την ισοδυναμία ανάμεσα στον κύκλο και την άπειρη ευθεία<sup>14</sup> ανάγεται στον 17ο αιώνα, και στον αρχιτέκτονα και μαθηματικό Ζιράρ Ντεζάργκ (1591-1661).

<sup>14</sup> Στην Προβολική Γεωμετρία η ευθεία αυτή ονομάζεται «επεκτεταμένη ευθεία».

Ας πούμε εξ αρχής ότι το καθοριστικό σημείο των εργασιών του δεν αφορά στην ισοδυναμία μεταξύ κύκλου και εκτεινόμενης στο άπειρο ευθείας, αλλά περισσότερο στο γεγονός ότι εισηγήθηκε την ιδέα της ύπαρξης ενός σημείου συνάντησης στο άπειρο<sup>15</sup> για κάθε δέσμη παράλληλων ευθειών. Για τον Ντεζάργκ πράγματι κάθε σύνολο παράλληλων ευθειών συγκλίνει προς ένα σημείο, το οποίο εκείνος τοποθετεί στο άπειρο.

Η ισοδυναμία ανάμεσα στον κύκλο και την εκτεινόμενη στο άπειρο ευθεία αποτελεί προέκταση αυτής της ιδέας, αλλά για να αντιληφθούμε ακριβώς τι εμπεριέχει, καλό θα είναι να σταθούμε πρώτα στο ζήτημα του σημείου συνάντησης στο άπειρο.

Είναι σαφές ότι η ιδέα του Ντεζάργκ πηγάζει από τις τεχνικές της αναπαραστάσεως της προοπτικής, οι οποίες είχαν αναπτυχθεί λίγο νωρίτερα. Πράγματι από την Αναγέννηση, κάθε σύνολο παράλληλων ευθειών αναπαρίσταται στο βάθος της προοπτικής από ένα σύνολο ευθειών οι οποίες τέμνονται σε ένα σημείο που τοποθετείται στο άπειρο. Αλλά τόσο αυτές οι τεχνικές, όσο και η ιδέα του Ντεζάργκ, δεν κάνουν κάτι άλλο παρά να μεταγράφουν τις ιδιότητες του οπτικού πεδίου. Για έναν παρατηρητή που τοποθετείται σε ένα δεδομένο σημείο οι ράγες μιας σιδηροδρομικής γραμμής, που οδεύουν πάνω σε μία ευθεία γραμμή εμπρός του, συναντώνται στον ορίζοντα. Το σημείο συνάντησης των παράλληλων ευθειών ανήκει στο πεδίο της αντίληψης, και μ' αυτήν την έννοια μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει. Αλλά ταυτόχρονα είναι σαφές ότι, για όλο το μέρος του χώρου που αυτός ο παρατηρητής είναι σε θέση να μετρήσει τις ράγες της σιδηροδρομικής γραμμής, το σημείο συνάντησης των παράλληλων δεν μπορεί να εντοπιστεί πουθενά. Και σίγουρα δεν μπορεί να το βρει, εάν μετακινηθεί στον ορίζοντα μέχρι το σημείο όπου τού φαινόταν προηγουμένως ότι οι γραμμές συναντιούνται. Αν λοιπόν το θεωρήσουμε με αυτό τον τρόπο, το σημείο συνάντησης δεν υπάρχει.

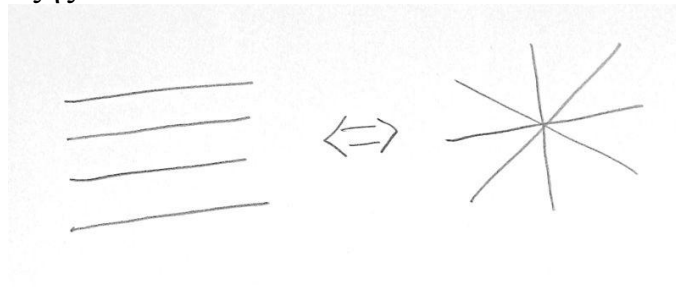
Το να θέσουμε, επομένως, όπως το κάνει ο Ντεζάργκ, ένα σημείο συνάντησης των παράλληλων ευθειών στο άπειρο συνεπάγεται να συλλάβουμε έναν χώρο όπου αυτή η φαινομενική αντίθεση δεν υφίσταται.

Ένας τέτοιος χώρος προκύπτει από ένα είδος γενίκευσης της αναπαράστασης της προοπτικής. Αλλά μπορεί επίσης να θεωρηθεί ότι προσαρμόζεται στα δεδομένα της αντίληψης, διότι στο πλαίσιο της αντιληπτικής λειτουργίας είναι δυνατόν να θέσουμε μία αντιστοιχία

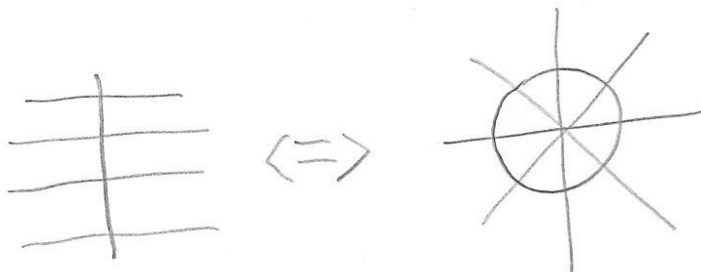
---

<sup>15</sup> Στην Προβολική Γεωμετρία «το σημείο συνάντησης στο άπειρο» ονομάζεται «επ' άπειρο σημείο της επεκτεταμένης ευθείας».

ανάμεσα σ' αυτό που παρουσιάζεται σαν ένα σύνολο παράλληλων ευθειών στο κοντινό περιβάλλον ενός υποκειμένου που παρατηρεί, και αυτό που μπορεί να περιγραφεί ως σύνολο τεμνόμενων ευθειών που είναι τοποθετημένες σε άπειρη απόσταση από αυτόν τον παρατηρητή. Η εικόνα που ακολουθεί μάς επιτρέπει να αποτυπώσουμε σχηματικά αυτήν την αντιστοιχία ως εξής<sup>16</sup>:



Αλλά αυτή η εικόνα μάς επιτρέπει επίσης να καταστήσουμε κατανοητή την ουσία της ισοδυναμίας ανάμεσα στην εκτεινόμενη στο άπειρο ευθεία και τον δακτύλιο. Διότι αρκεί να διαγράψουμε έναν κύκλο γύρω από το σημείο συνάντησης στο άπειρο των ευθειών που συγκλίνουν, ώστε να καταστήσουμε φανερό ότι αυτός ο κύκλος θα αντιστοιχεί κι αυτός σε μια ευθεία στο μέρος του χώρου όπου οι άλλες συγκλίνουσες ευθείες παρουσιάζονται ως παράλληλες.



Αυτό μας επιτρέπει έτσι να επανέλθουμε στη *διαφορά της εξ-ύπαρξης* (ek-sistence) που αναφέρει ο Λακάν σχετικά με τις τρεις επιφάνειες που εμφανίζει πάνω στον βορρόμειο κόμβο.

Γιατί το πεδίο όπου «αυτό περιδιαβαίνει, ανοίγεται και φεύγει μέχρι που να συναντήσει την απλή συνεκτικότητα» μπορεί έτσι να συσχετισθεί με το πεδίο όπου οι ευθείες παρουσιάζονται ως παράλληλες. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ό,τι παρουσιάζεται ως υπάρχον στο πεδίο της

<sup>16</sup> Αυτή η εικόνα σχεδιάστηκε με βάση τη σχηματική απεικόνιση των διαφορετικών διατάξεων της άπειρης ευθείας στον χώρο που προτείνει ο Z. M. Βαππερώ στο κείμενό του: *La D.I.* (<http://jeanmichel.vappereau.free.fr/Html/4-Textes-impression.htm>)

αντίληψης, μπορεί να γίνει αντικείμενο ενός πειράματος ή μιας εξακρίβωσης. Από την πλευρά της τοπολογίας, η συνέχεια της επιφάνειας καθιστά αντιληπτή τη φαντασιακή συνεκτικότητα αυτού του πεδίου. Αντίθετα ο άλλος χώρος, αυτός όπου η εξ-ύπαρξη (ek-sistence) εκδηλώνεται με τη μορφή «κάποιου πράγματος που κλείνει από το γεγονός ότι κάνει κύκλο, και όπου ο κύκλος επικεντρώνεται σε μια τρύπα» μπορεί να συσχετισθεί με το πεδίο στο οποίο δεν έχουμε πρόσβαση και στο οποίο ο Ντεζάργκ τοποθετεί το σημείο συνάντησης των ευθειών στο άπειρο. Η τρύπα που παρουσιάζεται στο κέντρο αυτού του κύκλου εμφανίζεται τότε ως Πραγματικό.

Κατά τη διάρκεια της συνεδρίας της 8ης Απριλίου 1975, αφού έχει αναφερθεί σ' αυτήν τη διαφορά της εξ-ύπαρξης (ek-sistence), ο Λακάν αναρωτιέται τι είναι τέλος πάντων αυτή η τρύπα.

«Σίγουρα», λέει, «κανείς δεν ξέρει τι είναι αυτή η τρύπα». Και υπενθυμίζει τότε ότι η ψυχαναλυτική σκέψη υπογράμμισε σχετικά, τη λειτουργία των οπών του σώματος. Αλλά για τον Λακάν αυτό δεν είναι σαφές: «αυτό μάλλον την κλείνει την τρύπα». Αναφέρει μετά την ιδέα ότι αυτή η τρύπα θα μπορούσε να είναι ο θάνατος. Αλλά απομακρύνεται κι από αυτήν την ιδέα, γιατί, λέει, ο θάνατος «δεν ξέρουμε τι είναι». Τέλος φθάνει στην τοπολογία όπου η τρύπα εμφανίζεται ως αυτό που σπάει τη συνέχεια της επιφάνειας.

Φαίνεται λοιπόν ότι οι τρεις επιφάνειες, που ο Λακάν συνδέει με τους φροϋδικούς όρους μπορούν να κατανοηθούν ως τόπος της έντασης, ο οποίος αντιπαραθέτει σε μια ορισμένη απαιτούμενη για την αναπαράσταση της αντιληπτής πραγματικότητας συνέχεια αυτό που παρουσιάζεται σαν ρήξη ή τρύπα ως προς αυτή τη συνέχεια.

Αυτό μας γυρίζει πίσω στην ιδέα του Ντεζάργκ. Γιατί ο χώρος που ανακαλύπτει ο Ντεζάργκ όταν θέτει την ύπαρξη του σημείου συνάντησης στο άπειρο, δεν είναι άλλος από αυτόν που μας είναι σήμερα γνωστός ως προβολικό επίπεδο ή cross-cap. Όπως γνωρίζετε, είναι αδύνατον να αναπαραστήσουμε, και πολύ περισσότερο να κατασκευάσουμε το προβολικό επίπεδο μέσα στον τρισδιάστατο χώρο της διαισθητικής εμπειρίας. Όμως, όπως ξέρουμε όλοι, ένα τρυπημένο προβολικό επίπεδο μπορεί άριστα να κατασκευαστεί και αναπαρασταθεί σ' αυτόν τον χώρο, θα είναι μία ζώνη του Μοέμπιους. Φαίνεται λοιπόν ότι το χείλος αυτής της ζώνης του Μοέμπιους λειτουργεί σ' αυτό το προβολικό επίπεδο ακριβώς σαν να οριοθετεί το Πραγματικό το οποίο δημιουργεί τρύπα στην αναπαράσταση.

Ο κόμβος που γίνεται από τρεις επιφάνειες είναι κι αυτός βορρόμειος κόμβος, όπως ακριβώς και ο κόμβος που συγκροτείται από τρεις δακτυλίους ή τρεις ευθείες. Αλλά η παρουσίαση αυτών των επιφανειών και η αναφορά στον Ντεζάργκ μάς επιτρέπουν να καταλάβουμε καλύτερα πώς ο Λακάν μπόρεσε να εισαγάγει τα τρία θέματα του αναλυτικού λόγου, που είναι η αναστολή, το σύμπτωμα και το άγχος, στη γραφή του βορρόμειου κόμβου.

## **RSI ou le récit du sujet**

RSI, c'est un frayage qui supporte ma pratique, disait Lacan. La pratique engage un sujet, que supposera le récit tracé par ce frayage RSI, et qu'auront déterminé les trois dimensions du réel, du symbolique et de l'imaginaire. Penser *en RSI*, ce serait penser avec des ronds de ficelles un *récit* qui ne peut pas se penser avec des mots, un récit qui ait la souplesse du nœud, le mou de la ficelle. Il faut à ce récit un espace ordonné par, et autour, les trois ronds de ficelle. Un espace plat, comme la pensée. La pensée colle à l'étendue, une étendue à deux dimensions; on pense à plat, ainsi parlons-nous du nœud borroméen en termes de mise à plat. Pourtant la topologie des ronds, lacanienne, comme la géométrie de sac, freudienne (seconde topique), ont un dedans et un dehors. Il est certes plus facile de nouer ensemble des ronds que des sacs. Car le nouage part du principe que les ronds R, S, et I sont, au départ, dénoués. Il va s'agir, dans l'épreuve de l'acte, de fabriquer les nouages qui vont faire tenir ensemble pour un sujet ces ronds de ficelle ; il va s'agir de donner à la dimension d'un imaginaire (qui, comme la pensée, lie), la possibilité de se nouer à celle d'un symbolique (qui distingue) et à celle d'un réel (qui existe). Le symbolique distingue et sépare (c'est au principe de l'équivoque signifiante), l'imaginaire lie (la pensée est liaison entre l'image du monde et l'image du corps, toutes deux sphériques), le réel ne peut se penser ni se dire ni s'appréhender par les données des sens, excepté celles de la mauvaise rencontre.

### *Le 4 freudien*

Du 4 au 3, puis du 3 au 4 : c'est le cheminement du séminaire. Le nouage freudien, nous dit Lacan, attrape les trois dimensions, supposées d'abord dissociées, aucune d'elles ne faisant chaîne ni couple. Il les attrape avec un lien quatrième qui les double d'un faufileage ; ce lien est pour Freud la réalité psychique (soit la mentalité qu'est ce nouage et qui le représente) ; doublant tour à tour chacune des trois consistances, il pénètre chaque fois dans le champ que cerne chacune d'entre elles. Ce champ est celui des jouissances, la phallique, celle de l'Autre, et celle du sens. *Existence* extérieure aux consistances, le quatrième les borde ; les bordant,

il les permet. Or, c'est avec l'existence de la réalité psychique, qui s'égale pour lui à l'Œdipe et au Nom-du-Père, que Freud aura noué les trois consistances dont il n'aura eu, dit Lacan, que le soupçon. Il aura montré cette existence de la réalité psychique, qui s'approche des consistances en leur tournant autour, et qui lui permet de faire nœud de R, S et I. Ainsi la réalité psychique figure la nodalité qu'elle réalise. Une question se pose alors : cette suppléance du Père, qui vient parer à la dissociation de notre imaginaire, de notre réel et de notre symbolique, est-elle indispensable ?

### *Le 3 borroméen*

Au faufil freudien qui double en quatrième les consistances, Lacan répond par le nouage borroméen qui l'implicite. Loin d'être noués par le Nom-du-Père, les trois ronds seront noués d'un nouage qui sera dit borroméen si chacun des trois, réel R, symbolique S, et imaginaire I, est à la fois équivalent à chacun des deux autres (seules les lettres les différencient), et chacun d'entre eux est libre des deux autres. Qu'un seul se rompe, et le nœud se défait. On ne saura qu'une fois le nœud défait, quel est le rond qui tenait les deux autres et dont la rupture les aura libérés. Ainsi le nœud borroméen homogénéise les trois consistances (c'est ce que R, S et I ont de pareil, la consistance) qu'il rend équivalentes, sans rapport mathématisable entre elles. Il n'y a entre elles que des affaires de nouage et de dénouage, qui trament le récit du sujet dans la structure qu'est le nœud. L'adjonction d'un quatrième est devenue superflue.

Car le nœud pourra tenir (et donc éventuellement ne plus tenir) du fait du réel, ou bien du fait du symbolique ou encore de celui de l'imaginaire ; les conséquences pour le sujet seront figurables dans la structure comme dans la cure. S'il est vrai que le sujet erre dans les intervalles du sens, de la jouissance phallique et de la zone de la jouissance de l'Autre du corps, c'est dans le coinçage entre trois points triples qu'il se détermine. Cela va permettre d'écrire dans le nœud les identifications freudiennes : si nous disons que le nœud est le réel R de l'ex-sistence, qui traverse S et I et qui passe dessous celui qui est dessous et dessus celui qui est dessus, nous avons en main l'Autre réel du nœud. L'identification à l'imaginaire de l'Autre réel du nœud est l'hystérique ; l'identification au symbolique de l'Autre réel est l'identification au trait unaire ; l'identification au réel de l'Autre réel est l'amour (le père). Ainsi le nœud, dit Lacan, limite l'erre de Freud. Est-ce pour limiter cette erre qu'il place dans son nœud non seulement la triple identification freudienne (18 mars 1975), mais la triade freudienne inhibition-symptôme-angoisse (13 mai 1975) ? L'inhibition



s'inscrit dans le rond de l'imaginaire I, le symptôme dans le rond du symbolique S et l'angoisse dans celui du réel R. Chacun des trois intervient dans le rond contigu de celui où il se situe, dans un mouvement dextrogyre ; venant de I, c'est-à-dire du corps, l'inhibition fait intrusion en S, qu'elle affecte ; venant de R, l'angoisse affecte I qui est l'Autre du corps et de l'Autre sexe ; enfin la trace, venue de S, de l'impossible à savoir du refoulé originaire va effracter le réel. Dans les limites que propose à l'erre freudienne le nœud borroméen à trois, se fabrique ainsi le récit du sujet, selon que le rond qui fait son nœud est le S, le R ou le I ; on lira sur le nœud ce qui produit chez lui l'angoisse ou l'inhibition, et le symptôme.

#### *Implication du 4 dans le 3*

Lacan répond ainsi au nouage freudien à 4 par l'implication du 4 dans le 3 borroméen. La réalité psychique devient mentalisation du nouage lui-même, imaginaire donc ; le Nom-du-Père se pluralise en ces noms du père que sont R, S et I ; l'Œdipe s'inscrit dans le non-rapport entre les ronds, non-rapport sexuel sauf dans l'inceste. Car l'équivalence des ronds dans un nouage borroméen écrit qu'il n'y a pas de rapport de couple : ni enlacé ni enchaîné, le deux ne fait que se dénouer ; seul un troisième rond nouera les deux autres. Pas de rapport, c'est l'implication de l'Œdipe dans le nouage borroméen à trois, l'implication du 4 dans le 3. Mais c'est aussi pour Lacan tenter d'écrire avec quelques nœuds borroméens ce qui fonde la psychanalyse : il n'y a pas de rapport sexuel. En ce sens le nœud borroméen est la structure.

#### *Explication du 3 dans le 4*

Pourquoi revenir à un 4 avec la nomination ? Il suffit au nœud d'être trois pour tenir. Mais le nœud lui-même est-il seul à posséder les trois propriétés réelle, symbolique et imaginaire, ou bien chacun des ronds a-t-il aussi ces propriétés ? Certes, d'être trois, l'un est R, l'autre est S, le troisième est I. Mais qu'ils fassent trois, voilà le réel. On le démontre avec le symbolique, et on le montre avec l'imaginaire. Le nœud consiste donc d'être imaginaire, il ex-siste d'être réel, et il est troué d'être nommé, c'est-à-dire symbolique. Or, ces propriétés font-elles partie de chaque rond de ficelle ? Malgré la résistance à mentaliser le nœud, peut-on penser chaque rond comme à la fois consistant, ex-sistant et troué ? Ces dimensions qui font partie intégrante du nouage borroméen, appartiennent aussi à chacun des ronds ; c'est ce que la nomination va expliciter. Pour chacun d'eux, la nomination s'explicitera à sa consistance, à son ex-sistence et à son trou.

Ainsi, vers la fin du séminaire, le quatrième surgit à nouveau comme l'explicitation d'une nomination triple, qui double chaque fois le rond dont elle est nomination. Située chaque fois en quatrième, la nomination est chaque fois doublure de chacune des consistances ; la nomination du symbolique, c'est le symptôme ; celle de l'imaginaire, c'est l'inhibition ; celle du réel, c'est l'angoisse. On peut supposer qu'en chacun des trois ronds réside le triplé du nouage : ex-sistence, consistance, et affectation du trou. Or sans le quatrième de la nomination, rien n'est vraiment mis en évidence de la qualité borroméenne, car chacun des trois, en cas de nouage à trois, ne s'identifie respectivement que comme R, S, ou I (ex-sistence, consistance ou trou). Cette qualité borroméenne triplée s'explique dans le quatrième de la nomination. Couplée à I, la nomination imaginaire fait lien entre R et S ; venant de S elle a effet d'inhibition à l'endroit du réel du nœud ; sa droite infinie inhibe le démonstratif de S au niveau de l'imaginaire qui se constitue de l'orifice (qui n'est pas trou mais faux trou). Entre R et I, la nomination symbolique, couplée à S, permet d'interroger le père en tant que celui qui donne nom aux choses ou bien en tant que père réel. Enfin la nomination réelle, couplée à R, c'est l'angoisse qui intervient entre S et I, à la place du sens.

L'explicitation de la nomination, qu'elle situe en quatrième, ne touche pas à la structure borroméenne à trois. Dans le nouage freudien à quatre, le Nom-du-Père crochetait R, S et I ; dans l'explicitation borroméenne, ce sont les noms du père eux-mêmes (R, S et I) qui permettent de lire et de nommer le nouage singulier qui se sera fait pour le sujet et qui se dira en récit : soit la façon, névrotique, perverse ou psychotique, dont le sujet se sera orienté dans la structure.

## RSI ή το αφήγημα του υποκειμένου<sup>1</sup>

Το RSI είναι ένα άνοιγμα που υποστηρίζει την πρακτική μου, έλεγε ο Λακάν. Η πρακτική δεσμεύει ένα υποκείμενο, το οποίο θα υποτεθεί από το αφήγημα που χαράσσεται από αυτό το άνοιγμα RSI και το οποίο θα καθορίζεται από τις τρεις διαστάσεις του πραγματικού, του συμβολικού και του φαντασιακού. Το να σκέφτεται κανείς *σύμφωνα* με το RSI, θα είναι σαν να σκέφτεται με δακτυλίους από σπάγκο ένα *αφήγημα* το οποίο δεν μπορούμε να σκεφτούμε με λέξεις, ένα αφήγημα που έχει την ευελιξία του κόμβου, την ευπλασία του σπάγκου. Αυτό το αφήγημα χρειάζεται έναν χώρο *συντεταγμένο από*, και *γύρω από*, τους τρεις δακτυλίους του σπάγκου. Έναν χώρο επίπεδο, όπως η σκέψη. Η σκέψη κολλάει στην έκταση, μια έκταση σε δύο διαστάσεις· σκεφτόμαστε επίπεδα, κατά συνέπεια μιλάμε για τον βορρόμειο κόμβο με όρους επιπέδου. Ωστόσο, η τοπολογία των δακτυλίων, λακανική, όπως και η γεωμετρία του σάκου, φρουϊδική (δεύτερη τοπική), έχουν ένα μέσα και ένα έξω. Είναι σίγουρα πιο εύκολο να συνδέσει κανείς μεταξύ τους δακτυλίους παρά σάκους. Διότι το δέσιμο προϋποθέτει ότι οι δακτύλιοι R, S, και I είναι, αρχικά, λυμένοι. Πρόκειται λοιπόν, κατά τη δοκιμασία της πράξης, για την κατασκευή δεσιμάτων που θα κρατούν μαζί για ένα υποκείμενο αυτούς τους δακτυλίους σπάγκου· να αποκτήσει, δηλαδή, η διάσταση ενός φαντασιακού (το οποίο, όπως η σκέψη, δένει) τη δυνατότητα να δεθεί με εκείνη ενός συμβολικού (το οποίο διακρίνει) και εκείνη ενός πραγματικού (που υπάρχει). Το συμβολικό διακρίνει και χωρίζει (αυτή είναι η αρχή της σημαίνουσας αμφισημίας), το φαντασιακό δένει (η σκέψη είναι σύνδεση μεταξύ της εικόνας του κόσμου και της εικόνας του σώματος, σφαιρικές και οι δύο), το πραγματικό δεν μπορεί να κατανοηθεί ούτε να ειπωθεί ούτε να γίνει αντιληπτό μέσα από τα δεδομένα των αισθήσεων, εκτός από εκείνα της κακής συνάντησης.

---

<sup>1</sup> Το κείμενο εκφωνήθηκε στο πλαίσιο της συνάντησης «Γύρω από το RSI» που διοργανώθηκε από τα «Ψυχαναλυτικά Σεμινάρια» και τη «Σχολή ψυχανάλυσης Sigmund Freud» στην Αθήνα (Αθήνα, 3 Οκτωβρίου 2015), και μεταφράστηκε από τα γαλλικά από την Ξενία Μυλωνακη.

#### *Το φροϋδικό 4*

Από το 4 στο 3, κι έπειτα από το 3 στο 4: αυτή είναι η διαδρομή του σεμιναρίου. Το φροϋδικό δέσιμο, μας λέει ο Λακάν, αρπάζει τις τρεις διαστάσεις, οι οποίες υποτίθεται πως αρχικά είναι διαχωρισμένες, χωρίς καμία από αυτές να σχηματίζει αλυσίδα ή ζευγάρι. Τις πιάνει με έναν τέταρτο σύνδεσμο που τις ντουμπλάρει σε μια ψευτο-ύφανση· αυτός ο σύνδεσμος είναι για τον Φρόντ η ψυχική πραγματικότητα (δηλαδή η πνευματική κατάσταση [mentalité] που είναι αυτό το δέσιμο και που τον αντιπροσωπεύει)· ντουμπλάροντας τη μια μετά την άλλη καθεμία από τις τρεις συνεκτικότητες, διεισδύει κάθε φορά στο πεδίο που περιχαράκωνει καθεμία από αυτές. Αυτό το πεδίο είναι αυτό των απολαύσεων, της φαλλικής, εκείνης του Άλλου, και εκείνης του νοήματος. Ύπαρξη εξωτερική των συνεκτικοτήτων, ο τέταρτος τις οριοθετεί· οριοθετώντας τις, τις επιτρέπει. Συνεπώς, είναι με την ύπαρξη της ψυχικής πραγματικότητας, η οποία, σύμφωνα με εκείνον, ισοδυναμεί με το Οιδιπόδειο και με το Όνομα-του-Πατέρα, που ο Φρόντ θα είχε δέσει τις τρεις συνεκτικότητες και των οποίων δεν είχε, λέει ο Λακάν, παρά μόνο την υποψία. Θα υποδείξει αυτή την ύπαρξη της ψυχικής πραγματικότητας, η οποία πλησιάζει στις συνεκτικότητες γυρνώντας γύρω από αυτές, και που του επιτρέπει να κάνει κόμβο τα R, S και I. Έτσι η ψυχική πραγματικότητα απεικονίζει την κομβικότητα που πραγματοποιεί. Ένα ερώτημα τίθεται λοιπόν: αυτή η αναπλήρωση του Πατέρα, η οποία έρχεται να διορθώσει τον διαχωρισμό του φαντασιακού μας, του πραγματικού μας και του συμβολικού μας, είναι απαραίτητη;

#### *Το βορρόμειο 3*

Στο φροϋδικό ψευδο-νήμα που ντουμπλάρει ως τέταρτο τις συνεκτικότητες, ο Λακάν απαντά με το βορρόμειο δέσιμο που το εμπεριέχει. Μακριά από το να είναι δεμένοι από το Όνομα-του-Πατέρα, οι τρεις δακτύλιοι θα δεθούν με ένα δέσιμο που θα ονομαστεί βορρόμειο, αν καθένας από τους τρεις, ο πραγματικός R, ο συμβολικός S και ο φαντασιακός I, είναι ταυτόχρονα ισοδύναμος με καθέναν από τους άλλους δύο (μόνο τα γράμματα τούς διαφοροποιούν) και ελεύθερος ο καθένας από τους άλλους δύο. Αρκεί ένας να σπάσει και ο κόμβος λύνεται. Εμείς δεν θα ξέρουμε παρά μόνον αφού λυθεί ο κόμβος ποιος είναι ο δακτύλιος που κρατούσε τους άλλους δύο και του οποίου το σπάσιμο τούς απελευθέρωσε. Έτσι, ο βορρόμειος κόμβος ομογενοποιεί τις τρεις συνεκτικότητες (δηλαδή αυτό που οι R, S και I έχουν ίδιο, τη συνεκτικότητα) τις οποίες καθιστά

ισοδύναμες, δίχως σχέση μαθηματικοποίησης ανάμεσά τους. Δεν υπάρχουν μεταξύ τους παρά μόνο σχέσεις δεσίματος και λυσίματος, οι οποίες υφαίνουν το αφήγημα του υποκειμένου στη δομή που είναι ο κόμβος. Η προσθήκη ενός τέταρτου έχει καταστεί περιττή.

Διότι ο κόμβος μπορεί να κρατήσει (και ως εκ τούτου, ενδεχομένως, και να μην κρατήσει), λόγω του πραγματικού, ή λόγω του συμβολικού, ή ακόμα λόγω του φαντασιακού· οι επιπτώσεις για το υποκείμενο θα απεικονιστούν στη δομή, όπως και στη θεραπεία. Εάν είναι αλήθεια ότι το υποκείμενο περιπλανιέται στα διαστήματα του νοήματος, της φαλλικής απόλαυσης και της περιοχής της απόλαυσης του Άλλου του σώματος, είναι στο σφήνωμα μεταξύ τριών τριπλών σημείων που αυτό καθορίζεται. Αυτό θα επιτρέψει να γραφτούν στον κόμβο οι φροϋδικές ταύτισεις: εάν πούμε ότι ο κόμβος είναι το πραγματικό R της εξ-ύπαρξης (ex-sistence), που διασχίζει το S και το I και που περνάει κάτω από εκείνο που είναι από κάτω και πάνω από εκείνο που είναι από πάνω, έχουμε στα χέρια μας τον πραγματικό Άλλο του κόμβου. Η ταύτιση με το φαντασιακό του πραγματικού Άλλου του κόμβου είναι η υστερική ταύτιση· η ταύτιση με το συμβολικό του πραγματικού Άλλου είναι ταύτιση με το εναδικό χαρακτηριστικό· η ταύτιση με το πραγματικό του πραγματικού Άλλου είναι η αγάπη (ο πατέρας). Έτσι, ο κόμβος, λέει ο Λακάν, περιορίζει την κεκτημένη ταχύτητα του Φρόντ. Είναι ακριβώς για να περιορίσει αυτήν την κεκτημένη ταχύτητα που ο Λακάν τοποθετεί στον κόμβο του όχι μόνο την τριπλή φροϋδική ταύτιση (18 Μαρτίου 1975), αλλά και τη φροϋδική τριάδα: αναστολή-σύμπτωμα-άγχος (13 Μαΐου 1975); Η αναστολή εγγράφεται στον δακτύλιο του φαντασιακού I, το σύμπτωμα στον δακτύλιο του συμβολικού S και το άγχος σε εκείνον του πραγματικού R. Καθένας από τους τρεις παρεμβαίνει στον δακτύλιο που γειτονεύει με εκείνον στον οποίο βρίσκεται, σε μια κίνηση δεξιόστροφη· προερχόμενη από το I, δηλαδή από το σώμα, η αναστολή εισβάλλει στο S, που το προσβάλλει· προερχόμενο από το R, το άγχος επηρεάζει το I, το οποίο είναι ο Άλλος του σώματος και του Άλλου φύλου· τέλος, το ίχνος, προερχόμενο από το S, δηλαδή το αδύνατο να γνωρίζει της πρωταρχικής απώθησης, θα διαρρήξει το πραγματικό. Εντός των ορίων που προτείνονται στην κεκτημένη ταχύτητα του Φρόντ από τον βορρόμειο κόμβο των τριών, κατασκευάζεται έτσι το αφήγημα του υποκειμένου, ανάλογα με το αν ο δακτύλιος που φτιάχνει τον κόμβο του είναι ο S, ο R ή ο I· θα διαβάσουμε στον κόμβο εκείνο που παράγει στο υποκείμενο το άγχος ή την αναστολή και το σύμπτωμα.

#### *Εμπερίεξη του 4 στο 3*

Ο Λακάν απαντά λοιπόν στο φροϋδικό δέσιμο μεταξύ τεσσάρων με την εμπερίεξη του 4 στο βορρόμειο 3. Η ψυχική πραγματικότητα γίνεται διανοητικοποίηση του ίδιου του δεσίματος, δηλαδή φαντασιακό· το Όνομα-του-Πατέρα γίνεται όλο και πιο πλουραλιστικό σε αυτά τα ονόματα του πατέρα που είναι τα R, S και I· το Οιδιπόδειο εγγράφεται στη μη-σχέση μεταξύ των δακτυλίων, μη-σεξουαλική-σχέση εκτός από την αιμομιξία. Διότι η ισοδυναμία των δακτυλίων σε ένα βορρόμειο δέσιμο γράφει ότι δεν υπάρχει σχέση ζεύγους: ούτε σε εναγκαλισμό ούτε σε αλυσίδα, το δύο μόνο λύνεται· μόνον ένας τρίτος δακτύλιος θα δέσει τους άλλους δύο. Μη-σχέση, είναι η εμπερίεξη του Οιδιπόδειου στο βορρόμειο δέσιμο μεταξύ τριών, η εμπερίεξη του 4 μέσα στο 3. Αλλά είναι επίσης η προσπάθεια του Λακάν να γράψει με βορρόμειους κόμβους αυτό που θεμελιώνει την ψυχανάλυση: δεν υπάρχει σεξουαλική σχέση. Με αυτή την έννοια ο βορρόμειος κόμβος είναι η δομή.

#### *Ανάπτυξη του 3 στο 4*

Γιατί να επιστρέψουμε σε ένα 4 με την ονοματοδοσία; Στον κόμβο αρκούν οι τρεις για να κρατήσει. Αλλά ο ίδιος ο κόμβος είναι ο μόνος που κατέχει τις τρεις ιδιότητες, πραγματικού, συμβολικού και φαντασιακού, ή διαθέτει και ο κάθε δακτύλιος αυτές τις ιδιότητες; Σίγουρα, εφόσον είναι τρεις, ο ένας είναι R, ο άλλος είναι S, ο τρίτος είναι I. Αλλά το ότι κάνουν τρία, ιδού το πραγματικό. Το αποδεικνύουμε με το συμβολικό και το δείχνουμε με το φαντασιακό. Ο κόμβος επομένως συνίσταται στο να είναι φαντασιακός, εξ-ίσταται (ex-siste) στο να είναι πραγματικός, και είναι τρυπημένος με το να ονομάζεται, δηλαδή συμβολικός. Ωστόσο, αυτές οι ιδιότητες αποτελούν μέρος του κάθε δακτυλίου του σπάγκου; Παρά την αντίσταση να συλλάβουμε τον κόμβο, μπορούμε να σκεφτούμε τον κάθε δακτύλιο ως ταυτόχρονα συνεκτικό, εξ-ιστάμενο (ex-sistant) και τρυπημένο; Αυτές οι διαστάσεις, οι οποίες αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του βορρόμειου δεσίματος, ανήκουν επίσης σε καθέναν από τους δακτυλίους· αυτό ακριβώς θα αναπτύξει η ονοματοδοσία. Για καθέναν από αυτούς, η ονοματοδοσία θα αναπτυχθεί μέσω της συνεκτικότητάς του, της εξ-ύπαρξής (ex-sistence) του και της τρύπας του.

Έτσι, προς το τέλος του σεμιναρίου, ο τέταρτος εμφανίζεται και πάλι ως η ανάπτυξη μιας τριπλής ονοματοδοσίας, που ντουμπλάρει κάθε φορά τον δακτύλιο του οποίου είναι ονοματοδοσία. Τοποθετημένη κάθε φορά ως τέταρτη, η ονοματοδοσία είναι κάθε φορά ντουμπλάρισμα κάθε

μιας από τις συνεκτικότητες· η ονοματοδοσία του συμβολικού, είναι το σύμπτωμα· αυτή του φαντασιακού, είναι η αναστολή· αυτή του πραγματικού, είναι το άγχος. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι σε καθέναν από τους δακτυλίους κατοικεί το τρίπτυχο του δεσίματος: εξ-ύπαρξη (ex-sistence), συνεκτικότητα και τοποθέτηση της τρύπας. Ωστόσο δίχως τον τέταρτο της ονοματοδοσίας, τίποτα δεν έχει επισημανθεί πραγματικά για τη βορρόμεια ποιότητα, διότι καθένας από τους τρεις, στην περίπτωση του δεσίματος μεταξύ τριών, δεν προσδιορίζεται αντίστοιχα παρά μόνο ως R, S, ή I (εξ-ύπαρξη [ex-sistence], συνεκτικότητα ή τρύπα). Αυτή η τριπλή βορρόμεια ποιότητα αναπτύσσεται στον τέταρτο της ονοματοδοσίας. Ζευγαρωμένη με το I, η φαντασιακή ονοματοδοσία κάνει δεσμό μεταξύ R και S· προερχόμενη από το S έχει επίπτωση αναστολής στη θέση του πραγματικού του κόμβου· η άπειρη ευθεία της αναστέλλει το αποδεικτικό χαρακτηριστικό του S στο επίπεδο του φαντασιακού που συγκροτείται από την οπή (η οποία δεν είναι τρύπα αλλά ψευδο-τρύπα). Μεταξύ R και I, η συμβολική ονοματοδοσία, ζευγαρωμένη με το S, επιτρέπει να επερωτήσει τον πατέρα ως εκείνον που δίνει ονόματα στα πράγματα ή ως πραγματικό πατέρα. Τέλος, η πραγματική ονοματοδοσία, ζευγαρωμένη με το R, είναι το άγχος που εμφανίζεται μεταξύ S και I, στη θέση του νοήματος.

Η ανάπτυξη της ονοματοδοσίας, που τοποθετεί ως τέταρτο, δεν αγγίζει τη βορρόμειο δομή μεταξύ τριών. Στο φροϋδικό δέσιμο μεταξύ τεσσάρων, το Όνομα-του-Πατέρα παραβίαζε τα R, S και I· στη βορρόμειο ανάπτυξη είναι τα ίδια τα ονόματα του πατέρα (R, S και I) που επιτρέπουν να διαβαστεί και να ονομαστεί ο μοναδικός κόμβος που θα πρέπει να γίνει για το υποκείμενο και που θα ειπωθεί σε αφήγημα: δηλαδή ο τρόπος, νευρωτικός, διαστροφικός ή ψυχωτικός, σύμφωνα με τον οποίο το υποκείμενο θα προσανατολιστεί στη δομή.





*Claude Garneau — Κλωντ Γκαρνό*

### **Atelier de topologie — Εργαστήριο τοπολογίας**

L'ensemble des participants de la « Rencontre autour de *RSI* » à l'atelier de topologie :

La pratique des objets topologiques révèle un savoir issu de l'expérience du maniement de ces objets — surfaces, nœuds — dans un transfert de travail.

Un corps y est en jeu, portant la marque du réel de la structure.



Για το σύνολο των συμμετεχόντων της Συνάντησης «Γύρω από το *RSI*» στο εργαστήριο τοπολογίας:

Η πρακτική των τοπολογικών αντικειμένων αναδεικνύει μια γνώση που προκύπτει από την εμπειρία του χειρισμού αυτών των αντικειμένων, –επιφανειών, κόμβων– στο πλαίσιο μιας μεταβίβασης προς την εργασία.

Ένα σώμα μπαίνει έτσι στο παιχνίδι, το οποίο φέρει το σημάδι του πραγματικού της δομής.



## Virginia Woolf : rendre possible l'impossible

« Voici la mare que je ne puis franchir », dit Rhoda, « J'entends tout contre moi le bruit de la grande meule. L'air qu'elle déplace me frappe au visage. Tous les objets palpables m'ont abandonnée. Si je ne parviens pas à tendre les mains, à toucher quelque chose de dur, ma vie se passera à flotter, chassée par le vent. Que puis-je toucher, quelle pierre ? Comment traverser ce gouffre énorme et, saine et sauve, rejoindre mon corps<sup>1</sup> ? »

Toute la problématique de Virginia Woolf tient dans ces lignes, extraites des *Vagues*, un de ses derniers textes. Cette mare qu'elle ne peut franchir et tous ces objets qui l'ont abandonnée. Sur quelle pierre s'appuyer ? Pour franchir cette mare et rejoindre son corps qui l'a quittée.

Le rapport au corps, c'est en somme ce qui me sert de fil pour unir — non pas unir — mais relier trois modes différents de décrochage des ronds du nœud borroméen.

Lacan identifie si je puis dire « le sujet » à l'organisation borroméenne des trois ronds — d'abord. Puis à partir de *R.S.I.* Lacan introduit un quatrième rond, ce qu'il appelle la nomination symbolique, imaginaire ou réelle selon la place que ce quatrième rond occupe dans la chaîne.

Je dis trois modes de décrochage ou d'accrochage, mais c'est un peu m'avancer. Je vais tout d'abord :

- évoquer un cas ;
- re-regarder ce que Stephen Dedalus dit de l'amour... et ce que Lacan énonce en évoquant la fameuse scène de « la raclée » — racontée par Stephen Dedalus dans le *Portrait de l'artiste* de James Joyce ;
- puis revenir à Virginia Woolf, à ces moments où son corps la lâche, s'autonomise — où elle est paralysée — en proie à des migraines affreuses, à des bouillonnements du cerveau. Dont quelqu'un m'avait dit pour ma gouverne que c'était « un symptôme hystérique », sauf que devient problématique l'hystérique qui entend les oiseaux chanter en grec, et nous ne sommes pas à Athènes.

---

<sup>1</sup> Virginia Woolf, *Les vagues*, Paris, Gallimard, Folio classique, 2012, p. 208.

« Il n’y a d’amour que d’un nom », déclare Lacan dans le séminaire (en 1963) *L’Angoisse*, « Il n’y a de surmontement de l’angoisse que quand l’Autre s’est nommé. », quand du symbolique vient à la place d’un trou creusé par le Réel. « Le moment où le nom est prononcé de celui ou de celle à qui s’adresse notre amour, c’est un seuil qui a la plus grande importance. <sup>2</sup>»

C’est exactement ce qu’il reprendra dans le séminaire *R.S.I.* en scandant qu’il n’y a d’amour que de l’identification au Nom-du-père, c’est-à-dire à ce quatrième rond (nomination symbolique). C’est aussi ce qu’il met en place avec ce qu’il appelle — pour la première fois (la seule ?) — l’identification triple — on n’insiste pas souvent sur la triplicité de l’identification — le faisceau qui porte les trois types d’identification freudienne et qui font l’identification du sujet<sup>3</sup>.

Dans *R.S.I.* Lacan distribue l’identification dans ses trois catégories R.S.I. — l’identification triple<sup>4</sup> — telle que Freud l’avance « Je vous formule la façon dont je la définis. » Lacan reprendra cette articulation des trois identifications dans le séminaire *L’insu que sait de l’Une-bévue s’aile à mourre*. Voilà comment : « S’il y a un Autre Réel, il n’est pas ailleurs que dans le nœud même, et c’est en cela qu’il n’y a pas d’Autre de l’Autre. » C’est le réel du nœud.

« Cet Autre réel, faites-vous identifier à son Imaginaire, vous avez alors l’identification de l’hystérique au désir de l’Autre [...] ». Ceci se passe au point central (du Nœud à 3) où Lacan situe l’objet *a*. « Identifiez-vous au symbolique de l’Autre Réel — vous avez cette identification que j’ai spécifiée de l’*einzigster Zug*, le trait unaire. Identifiez-vous au réel de l’Autre Réel vous obtenez ce que j’ai indiqué du Nom-du-Père et c’est là ce que Freud désigne ce que l’identification a à faire avec l’amour<sup>5</sup> ». « Dans ces trois identifications », dira Lacan plus tard, « il y a tout ce qu’il faut pour lire mon Nœud borroméen<sup>6</sup>. »

Pas d’amour sans cet accrochage au Nom-du-Père.

J’ai déjà évoqué un moment clinique où justement les amours multiples et successifs, rapides d’une patiente — son précédent analyste lui

---

<sup>2</sup> J. Lacan, *L’angoisse*, Leçon du 3 Juillet 1963, Paris, Seuil, 2004, p. 390.

<sup>3</sup> J. Lacan, *R.S.I.*, Leçon du 18 mars 1975, séminaire inédit.

<sup>4</sup> J.-G. Godin, « Identification et symptôme », *Carnets* de l’EpSF n° 94-95, mars-mai 2014, p. 85

<sup>5</sup> J. Lacan, *Ibidem*.

<sup>6</sup> *Ibidem*, Leçon du 15 avril 1975.

demandait, exigeait, qu'elle soit plus réservée — étaient la doublure de sa recherche ou de son aspiration vers le Nom-du-Père, vers les Noms-du - Père ; « C'est la quête amoureuse de quelqu'un qui pourrait me faire des racines », disait-elle. Ce qui ne semble n'être ni le cas de James Joyce ni le cas pour Virginia Woolf, si l'on se fie aux témoignages nombreux ou aux correspondances nombreuses ou au Journal de Virginia Woolf.

Les moments de cure que j'évoque maintenant concernent une jeune femme — dont j'ai un peu parlé déjà — dans l'erre de Freud — pour cette particularité que souligne Freud, que dans certains cas, les rêves corrigent le délire.

Les rêves vont fonctionner comme quatrième rond (c'est la réalité psychique) et nouer les consistances R.S.I. C'est un cas où les rêves ont une fonction particulière de nouage, comme un sinthome qui arriverait à rétablir un nouage à 3 ou 4.

Il s'agit de rétablir l'articulation des 3 consistances et mettre fin à leur dispersion. La réalité psychique unit les 3 ronds.

C'est une jeune femme qui dans les moments de crise se sent submergée par son corps. Trop de corps. Des migraines insupportables qui la tiennent alitée, allongée dans l'obscurité, s'accompagnent d'une hypersensibilité de tout le corps, de cauchemars qui se prolongent en délire. Ça se produit sur fond de cette recherche d'amour que j'ai dite plus haut. Des gestes d'attention deviennent des signes (d'amour) ou des signes auxquels il faut répondre — mais quoi ? — elle ne sait : « Je m'attache tout de suite. » Quand je lui serre la main — pour la saluer ou lui dire au-revoir : « J'essaie de ne rien ressentir, dit-elle, je ne sais pas quoi penser. J'arrête la pensée. » Il n'y a pas l'épaisseur du fantasme — ce moteur freudien de la réalité psychique — qui pourrait médiatiser le rapport au corps. Il y a comme un défaut de fiction ou de fixation dans laquelle s'inscrire.

Ce qu'elle disait de ses malaises, faisait étrangement écho à ce que je lisais dans le Journal de Virginia Woolf quand celle-ci abordait le moment où elle sentait que sa tête allait éclater. « Je me sens devenir folle », disait-elle. D'autant que cette patiente d'une autre manière que Virginia Woolf cherche un recours dans l'écriture, plutôt dans la poésie, une écriture qui éloignerait du sens.

Mais le point sur quoi je veux insister est le suivant : les rêves repris dans la cure permettaient une re-domestication du délire. Je l'ai dit : c'est à ce moment-là que j'ai rencontré une lettre de Freud (sans doute

adressée à Ferenczi), courte, où il déclarait ceci : « Le rêve corrige le délire. » En somme le rêve fonctionne comme le quatrième rond, il produit une succession de signifiants<sup>7</sup>.

Ça re-chaîne ce qui a été dé-chaîné. Le rêve reprend une série de signifiants déchaînés dans le Réel et les accroche, les ordonne dans une chaîne, ne serait-ce que par l'ordre de la grammaire. La cure par son travail reprendra les signifiants, les mots échappés du texte. Ça produit du symbolique qui tient le sujet à l'écart du délire. C'est une façon d'attraper le réel par le signifiant, mais on peut aussi l'approcher par l'angoisse.

Il y a dans le signifiant quelque chose de la griffe et qu'on entend dans le « *Begriff* » allemand, la prise en concept, le concept serre comme une main. C'est quelque chose comme cela qui fonctionne pour cette patiente avec et par les signifiants apportés sur la plage des rêves, comme des fortunes de mer. Ça impose cette idée d'accrochage, de ré-arrimage du Symbolique et de l'Imaginaire. Là où l'Imaginaire, le corps débordait, les rêves donnent la stabilité d'un cadre à l'ensemble. Cela s'associe à la figure de la tresse, dans laquelle chacun des brins de corde passerait l'un sur l'autre et l'un à l'autre s'accrocherait par frottement. Le simple frottement des brins permettrait une stabilité.

Dans l'*Abrégé de psychanalyse*, Freud reprend cette expression de corrections des délires par le rêve. « Je me rappelle », dit-il, « un cas de paranoïa chronique au cours de laquelle un rêve fournissait à l'analyste un exposé nullement entaché de délire de l'incident. [...] tandis que les rêves du névrosé nous révèlent habituellement une jalousie dont il n'a pas conscience à l'état de veille, voici que chez un psychosé, le délire à l'état de veille est corrigé par un rêve<sup>8</sup>. » Le rêve fait de la réalité avec du Réel.

Freud notera que les idées délirantes n'ont fait que ré-intégrer l'inconscient et c'est bien ce que je veux souligner, ce mouvement de sortie et de retour dans l'inconscient, des signifiants désarrimés.

Dans la psychose le rêve peut aussi rectifier. Il fait revenir dans le Symbolique un signifiant exclu. Le rêve repris dans la cure a cet effet de faire revenir dans le Symbolique le signifiant dénoué, lâché dans le réel, de faire cesser la mise en continuité du rond du réel avec celui du corps, de

---

<sup>7</sup> J.-G. Godin, « Clinique et nœud borroméen », *Carnets de l'E.p.S.F.* n° 92, octobre-décembre 2013, p. 34.

<sup>8</sup> S. Freud, « L'appareil psychique et le monde extérieur », *Abrégé de psychanalyse*, Paris, PUF, 1949, p.78.

l'Imaginaire et ainsi de redonner un ancrage — l'écrit — « à ce qui retient le corps invisiblement<sup>9</sup> ».

Les moments où le corps sort des limites de la peau nous disent que les signifiants débordent aussi dans le délire, ne sont plus tenus par un quatrième rond, Nom-du-Père, ni même entre eux trois par un nouage quelconque.

Les rêves vont renouer S.I.R., c'est la réalité psychique de Freud (le rêve, le fantasme) ; et ainsi reprend le travail d'écriture réparateur, sinthomatique qui donnera au corps une place moins écrasante. « Faut-il », nous dit Lacan, « cette fonction supplémentaire d'un tore de plus, celui dont la consistance serait à référer à la fonction dite du père<sup>10</sup> ? »

Et regardons dans cette réflexion à propos d'une critique ce lien particulier dont nous parle Virginia Woolf de son corps à l'écriture, de son corps dans l'écriture. « Ce sont là les écueils du discours spécieux », dit-elle, « et j'ajoute puisque je ressens jusqu'au bout de mes doigts le poids de chaque mot, même lorsqu'il s'agit d'une critique, dois-je me sentir coupable ? »

\*  
\* \*

Avec James Joyce et Stephen Dedalus, nous avons primo un rapport particulier au corps : l'Imaginaire glisse, souligne Lacan, et deusio un avatar particulier du Nom-du-Père — qui abrase tous les sentiments. L'Imaginaire glisse ou comme le formule Lacan dans le séminaire *Le Sinthome* « le rapport imaginaire n'a pas lieu », les ronds du Réel et du Symbolique tiennent encore ensemble en S/R mais il lui faut un autre imaginaire, un sinthome (un quatrième rond) pour rétablir le caractère borroméen du nœud.

C'est une autre modalité du Nom-du-Père qui a pour conséquence l'indifférence. « Chez Joyce (sic), dit Lacan, il y a quelque chose qui ne demande qu'à s'en aller, qu'à lâcher comme une pelure [...] il n'y a pas d'affect à la violence subie corporellement. » C'est le « détachement de quelque chose comme une pelure, il n'a pas joué. », dit-il à propos de cette scène, dite de la raclée. Je laisse de côté la question que Lacan développe de ce qu'il nomme l'Ego de Joyce, pour faire retour au *Portrait* et à ces

---

<sup>9</sup> J. Lacan, *Encore*, Leçon du 10 avril 1973, Paris, Seuil, 1975, p. 86.

<sup>10</sup> J. Lacan, *R.S.I.*, Leçon du 11 février 1975, inédit.

pensées qui roulent dans la tête de Stephen et nous font basculer vers un sans-affect du moi, un sans-affect de l'Ego (ce caractère particulier de l'Ego fabriqué avec de l'écriture, de la lettre dans ce rapport du Symbolique au Réel) à l'endroit où le Réel apparaît comme écrit, où il y aurait comme un pont entre le signifiant (le Symbolique) et le Réel (la jouissance). En somme il faut reconstruire sur la brèche (des Noms-du-Père).

Ce sans-affect, il faut l'articuler avec cette déclaration du séminaire *R.S.I.* : « [...] il n'y a d'amour que de ce qui du Nom-du-Père fait boucle. » [...] « Il n'y a d'amour que de l'identification portant sur le quatrième terme à savoir le Nom-du-Père<sup>11</sup>. » Voilà ce que dit Stephen : « Il avait entendu prononcer solennellement sur la scène ou en chaire les noms des passions d'amour et de haine. Il les avait trouvés exposés dans les livres et il se demandait pourquoi son âme à lui était incapable d'abriter ces sentiments d'une façon continue ou de forcer ses lèvres à prononcer leurs noms avec conviction<sup>12</sup>. » Il s'interroge sur la pauvreté ou sur le caractère éphémère de l'amour ou de la haine que son âme fut capable d'abriter

\*  
\* \*

### *Virginia Woolf*

Au croisement du rond du Réel et du rond du Symbolique, voilà ce lieu de la lettre, de l'écrit où Virginia Woolf a construit sa maison. Écrire, lire. Écrire son journal, dans diverses directions, écrire des articles pour se défaire d'un autre article, lire pour se décongestionner la tête ; arrêter d'écrire, reprendre l'écriture, pour l'empêcher d'éclater, jusqu'à ce mois de mars où elle reconnaît que « l'horreur a recommencé » au cours des dernières semaines et explique qu'elle est persuadée de redevenir folle et que cette fois elle ne s'en remettra pas.

Le 28 mars, Virginia se noya dans la rivière *Ouse*. Léonard, son mari, retrouva sa canne sur la berge près du pont tournant de *Southease*.

---

<sup>11</sup> *Ibidem*, Leçon du 15 avril 1975.

<sup>12</sup> J. Joyce, *Le portrait de l'artiste en jeune homme*, Paris, Gallimard, Folio Classique, p. 228.



Les poches pleines de pierres on retrouva son cadavre trois semaines plus tard<sup>13</sup>.

Je voudrais reprendre ici ce qu'elle dit de sa théorie de l'écriture pour terminer. Je m'appuie sur le livre *Instants de vie, Moments of being* : après avoir rapporté plusieurs souvenirs qu'elle considère comme fondamentaux, des textes qui la fondent, elle avance une distinction essentielle, qu'on retrouve dans tous ses textes, l'opposition entre le non-être, et l'être, les « *moments of being* », moments d'être.

Alors comment décrire le non-être : chaque jour, dit-elle, contient beaucoup plus de non-être que d'être.

Par exemple : « Il se trouve qu'hier a été une bonne journée riche en être, au-dessus de la moyenne. » Le mieux est quand il y a une sorte d'équilibre entre le sujet et l'objet, mais « l'être » dit qu'il y a de l'objet qui fait irruption (irruption du Réel).

Qu'est-ce qu'une journée riche en être ? Et ici on est dans la couture du sujet à l'écrit, du Symbolique au Réel.

Hier : il y a eu trois moments

- « J'ai pris plaisir à écrire ces premières pages », (moments, souvenirs du passé) de *L'esquisse du passé*, le texte qui donnera « *Moments of being* ».

- « Je suis allée me promener et le paysage que j'observe attentivement était coloré et voilé comme je l'aime. » Il y a une accroche, un moment de jouissance équilibré.

- « J'ai lu Chaucer et commencé Mme de La Fayette. »

Mais ces trois moments de l'être furent noyés dans des moments de non-être, dans une sorte d'ouate indéfinissable. Une grande part de la journée n'est pas vécue consciemment, on mange, on boit, on s'occupe de ce qu'il y a à faire : le sujet n'est pas là, pas animé de désir, il s'applique, il applique. Dans une mauvaise journée la proportion de cette ouate, de non-être est beaucoup plus forte. Un accès de fièvre et toute la journée était du non-être. « Le véritable romancier parvient à rendre ces deux sortes d'être, moi, » se désole-t-elle, « je n'ai jamais été capable de rendre les deux. J'ai essayé avec *Mrs Dalloway*. »

Elle reprendra dans un article sur J. Conrad ces moments d'être à propos d'un moment de vision, moment d'ouverture.

---

<sup>13</sup> Virginia Woolf, *Journal*, version intégrale, traduit par Colette-Marie Huet, Stock, tome VIII, p. 357.

Dans le *Common reader I (Le lecteur ordinaire)*, Virginia Woolf fait parler Marlow (le narrateur de *Lord Jim*), dans lequel Virginia Woolf se reconnaît comme dans un miroir.

Il ouvrait les yeux brusquement et regardait [...] un tas d'ordures qu'il nous restitue en une image complète. Ce pouvoir lui venait brusquement. S'il pouvait par exemple entendre quelqu'un murmurer « Mon Dieu, comme le temps passe », il pouvait commenter. Rien ne pouvait être plus banal que cette remarque, mais la façon dont elle était faite coïncidait pour moi avec un moment de vision. C'est extraordinaire, nous traversons la vie les yeux à demi-fermés, durs d'oreille, assoupis, somnolents. Néanmoins peu d'entre nous ignorent ce qu'est un de ces rares moments d'éveil où nous voyons, entendons tout ou presque tout dans un éclair avant de retomber dans une agréable torpeur. Je levais les yeux et le vis comme si je ne l'avais jamais vu<sup>14</sup>.

C'est un moment où se déchire la ouate et où s'aperçoit comme une figure du réel, où le nuage dans lequel nous étions se déchire. Un patient partait ainsi périodiquement à la recherche du monde dans les rues des villes, pour dans ces errances se rendre disponible à ces moments de vision, de regards qui étaient des moments de jouissance où il pouvait attraper « du réel », où il était tout entier identifié dans ce regard qui, un court moment, voyait.

« Quand j'étais enfant », écrit Virginia Woolf, « mes journées contenaient une grande proportion de cette ouate. Rien ne me faisait la moindre impression » — je souligne cela et le juxtapose avec ce qu'elle dira à la mort de sa mère : « Je ne ressens absolument rien ! » Ce qu'elle se dit souvent à des moments de crise, « Je ne ressens rien », pas de sentiments. Il y a le choc du traumatisme et rien d'autre. Tout glisse.

Il y a les deux bouts de la chaîne : la ouate du non-être, le trauma de l'être. Si nous suivons Freud ou Lacan, nous dirons que l'objet ne fait pas la moindre ombre au sujet, ne pèse pas, l'imaginaire glisse. C'est une journée molle.

Et puis sans raison, il y avait, dit-elle, un choc violent, quelque chose vient faire coupure. « Quelque chose se produisait avec violence pour que je m'en souvienne toute ma vie ». Ça c'est de l'Être.

Par exemple trois moments exceptionnels:

1) « Je me battais avec Thoby, mais alors que j'allais le frapper, un sentiment me saisit. » Pourquoi lui faire mal. « Pourquoi faire mal à quelqu'un ? Je laissai retomber ma main [...] » et c'est « un sentiment de

---

<sup>14</sup> Virginia Woolf fait ici parler le narrateur Marlow dans *Lord Jim* de Joseph Conrad.

tristesse sans remède ». C'est un des traits qui signe l'irruption du symptôme. « C'est quelque chose — dit-elle — de difficile à évaluer — quelque chose de terrible — et la conscience de ma propre impuissance<sup>15</sup> » : elle se sent terriblement déprimée.

2) Autre exemple de moment d'être, très différent : elle regarde une plante avec un bouquet de feuilles. « Il me semble évident que la fleur faisait partie de la terre, moitié fleur, moitié terre. » « Tout y est, me dis-je » : elle visualise une chose complète, fermée, achevée. Elle éprouve, ressent cet achèvement. Cette pensée est mise de côté, pour plus tard, pour être examinée. C'est du savoir, une irruption de savoir.

3) L'annonce et l'horreur du suicide de Mr. Valpy. « Je marche à côté d'un pommier, je ne pouvais le dépasser, je restai figée sur place, transportée d'horreur. Il me semblait être attirée au fond d'un puits de désespoir, paralysée, toute ma personne était paralysée [...] Ce sont là trois exemples de moments exceptionnels. Je les repasse souvent en pensée [...] ». Elle ré-examine, elle ne veut pas les oublier. C'est comme la mare qu'elle ne peut franchir.

Elle accroche des signifiants au Réel, du Symbolique au Réel, pour délimiter le symptôme et faire advenir du sujet, faire tenir le nœud du sujet. Finalement elle s'identifiera, avec sa théorie de l'écriture et son activité de femme de lettres (éditrice, etc.) à son symptôme.

- « Ces trois moments exceptionnels », « je les ai couchés par écrit », « je m'aperçois d'une chose » 1) La bataille avec Thoby, 2) Tout y est, 3) l'horreur du suicide et la paralysie. « Comme ils sont écrits, je m'aperçois que deux de ces moments débouchaient sur l'état de désespoir, l'autre sur une satisfaction. »

- « Quand je disais [...] tout y est » — c'est une rencontre — une vision — « J'avais mis dans mon esprit une chose à laquelle il me faudrait revenir pour réfléchir » — s'expliquer cette complétude : il ne manque rien. C'est une forme du rapport au réel.

- « Deux de ces moments me conduisaient au désespoir », « L'horreur au contraire me réduisait à l'impuissance », « ces moments exceptionnels amenaient une horreur spécifique et un effondrement physique ». La question du déclenchement est très ténue ; c'est un équilibre fragile qui est cassé.

Mais la conséquence importante que Virginia Woolf en tire est la suivante : elle concerne sa conception de l'écrivain : « J'ai encore la

---

<sup>15</sup> Virginia Woolf, « Une esquisse du passé », *Instants de vie*, Paris, Stock, 1977, p. 126.

particularité de recevoir des chocs inattendus. Ils sont toujours les bienvenus ! La première surprise passée, ils sont précieux ».

D'où l'explication, le sens, la reprise avec les signifiants atténuée, dit-elle, la force écrasante du coup. Les coups sont une irruption du Réel qui brise le Symbolique (ou une déchirure du Symbolique — fragile — qui ne contient plus le Réel, le corps cède) — ça doit briser l'articulation même qui fait le sujet et qui fait céder le corps ; c'est ce qu'il faudra refaire, reconstruire à l'endroit même de la brèche.

D'où sa théorie : « [...] et je persiste à croire que l'aptitude à recevoir des chocs est ce qui fait de moi un écrivain » (et à transformer les chocs). Elle transforme le traumatisme en pousse-à-écrire. Avec du Réel elle fait de la réalité (pour reprendre Freud).

Un choc est immédiatement suivi du désir ou de l'impératif de l'expliquer.

« Ce n'est pas un coup venant d'un ennemi caché derrière la ouate » du non-être. « C'est le témoignage d'une chose réelle au-delà des apparences et je la rends réelle en la traduisant par des mots. » Elle fait entrer le Réel dans le Symbolique, elle fait advenir le Symbolique, comme l'araignée produit sa toile à partir d'un point<sup>16</sup>. La fiction corrige le délire. C'est ainsi qu'on retrouvera des morceaux de délire dans ses œuvres romanesques. Dans *Mrs Dalloway* (1925) les oiseaux que Septimus entend chanter, en grec, c'est Virginia Woolf qui les a entendus en 1904.

« C'est seulement en la traduisant par des mots que je lui donne son entière réalité. Cette entière réalité signifie qu'elle a perdu le pouvoir de me blesser ; elle me donne, peut-être parce que, en agissant ainsi, j'efface la souffrance, l'immense plaisir de rassembler les morceaux disjoints. Peut-être est-ce là le plus grand plaisir que je connaisse. [...] le ravissement que j'éprouve [...] derrière la ouate se cache un dessin ; »

D'où sa conception : « [...] ; le monde entier est une œuvre d'art ; nous participons à l'œuvre d'art. » « *Hamlet* ou un quatuor de Beethoven constituent la vérité sur cette énorme masse qu'on appelle le monde. » « Dieu n'existe pas. Nous sommes les mots ; nous sommes la musique ; nous sommes la chose en soi et c'est ce que je vois quand je reçois un choc. »

« [...] notre vie ne se limite pas à notre corps, ni à ce que nous disons et faisons ; [...] ». Sa théorie est « qu'un dessin est caché sous la

---

<sup>16</sup> J. Lacan, *Encore*, Leçon du 20 mars 1973, Paris, Seuil, 1975, p. 86.

ouate. » « Je sens qu'en écrivant je fais ce qui est beaucoup plus nécessaire que tout le reste. » « Tous les artistes, je pense, ressentent quelque chose d'analogue. » Et Proust aura un discours similaire concernant les choses invisibles que doit révéler l'artiste.

Ce qu'elle écrit de la mort de sa mère — tout en étant différent, dans *To the lighthouse* (le *to* peut être lu comme une dédicace) — se rattache à cette théorie<sup>17</sup>.

Sa mère meurt lorsqu'elle a 13 ans « Jusqu'à la quarantaine (je pourrais préciser la date) », dit-elle, « la présence de ma mère m'obséda. J'entendais sa voix, je la voyais, jusqu'au jour où faisant le tour de Tavistock Square je composai *La promenade au phare* dans une grande bousculade (une sorte de chambardement pulsionnel) apparemment impulsive », souligne-t-elle.

« Qu'est-ce qui soufflait les bulles ? Pourquoi ce moment-là ? ». Ce qui suppose qu'il y a un ordre, une organisation des impulsions. « Je n'en ai pas la moindre idée, mais j'écrivis ce livre très vite. Et quand il fut écrit, je cessai d'être obsédée par ma mère. Je n'entends plus sa voix, je ne la vois plus. » « Elles étaient une de ces invisibles présences qui jouent un rôle fort important dans la vie de chacun. »

\*  
\* \*

Virginia Woolf nous donne ici une des figures du travail de deuil qui prit place 33 ans après la mort de sa mère (*To the lighthouse* 1927 ; *Mrs Dalloway* 1925), un deuil singulier.

« Pourquoi du fait que je décrivis ma mère et mon sentiment pour elle, ma vision et mon sentiment devinrent-ils plus faibles et plus vagues ? »

Cette note, cette esquisse (ce qu'elle écrit de ses souvenirs — elle meurt peu après) du passé, est faite à titre provisoire pour s'expliquer pourquoi il est difficile de donner de sa mère une description précise. L'écriture de *To the lighthouse* tient pour l'élaboration dans le Symbolique de ce qui était Réel (hors Symbolique). Il faut le rapporter à l'insensibilité qu'elle dit avoir éprouvée<sup>18</sup>. « Je ne ressens absolument rien<sup>19</sup> » « Quand je l'embrassai, j'eus l'impression d'embrasser du métal froid. Chaque fois que

---

<sup>17</sup> Virginia Woolf, « Une esquisse du passé », *Instants de vie, op. cit.*, p. 130.

<sup>18</sup> *Ibidem*, p. 154.

<sup>19</sup> *Ibidem*, p. 155.

je touche du fer forgé la sensation me revient, la sensation du visage de ma mère, d'un froid de métal ».

Pour que le Réel cesse de faire retour et que cesse cette paralysie du corps, il faut que le symptôme se remette en marche. Virginia Woolf n'est pas une écrivaine du fantasme, d'un fantasme qui se déploierait. Le Réel doit donc retrouver sa place dans l'inconscient, dans le signifiant — qui a le rapport le plus étroit avec le symptôme. Le trauma du deuil s'est organisé avec cette activité pulsionnelle.

« Ce qu'il y avait de tragique dans sa mort, ce n'était pas que cela nous rendait de temps à autre malheureux. C'était que ça la rendait elle-même (sa mère) irréelle. » C'est-à-dire dans notre jargon lacanien, réelle, bien réelle, « On nous faisait jouer des rôles que nous ne sentions pas, chercher des mots que nous ne connaissions pas<sup>20</sup>. » « Dans le salon du fond, Père siégeait comme la reine de Shakespeare »... Ici s'impose pour Virginia Woolf cette citation de Shakespeare : « Ici le chagrin et moi siégeons<sup>21</sup>. »

---

<sup>20</sup> *Ibidem*, p. 162.

<sup>21</sup> W. Shakespeare, *Le roi Jean*, acte III, scène 1.

## **B. Γουλφ: Κάνοντας το αδύνατο δυνατό<sup>1</sup>**

«Να λοιπόν ο βάλτος που δεν μπορώ να διαβώ» λέει ο Ροντά. «Ακούω, ακριβώς, δίπλα μου τον θόρυβο της μεγάλης μυλόπετρας. Ο αέρας που σηκώνει με χτυπά στο πρόσωπο. Όλα τα χειροπιαστά αντικείμενα με εγκατέλειψαν. Αν δεν καταφέρω να τεντώσω τα χέρια, ν' αγγίξω κάτι σκληρό, η ζωή μου θα πλανάται, κυνηγημένη από τον άνεμο. Τι μπορώ ν' αγγίξω, ποια πέτρα; Πώς να διασχίσω αυτήν την τεράστια άβυσσο και σώα και αβλαβής να ξανασυναντήσω, το σώμα μου;»<sup>2</sup>

Όλη η προβληματική της Βιρτζίνια Γουλφ, συνοψίζεται σ' αυτές τις γραμμές, απόσπασμα από τα *Κύματα*, ένα από τα τελευταία κείμενά της. Αυτός ο βάλτος τον οποίο δεν μπορεί να διαβεί, και όλα αυτά τα αντικείμενα που την έχουν εγκαταλείψει. Σε ποια πέτρα να στηριχτεί; Για να διαβεί απ' τον βάλτο και να ξαναβρεί το σώμα της που την εγκατέλειψε.

Η σχέση με το σώμα, είναι τελικά αυτό, που μου χρησιμεύει ως νήμα για να ενώσω, μάλλον όχι για να ενώσω, αλλά για να συνδέσω τρεις διαφορετικούς τρόπους αποσύνδεσης των δακτυλίων τού βορρόμειου κόμβου.

Ο Λακάν ταυτίζει, θα έλεγα, «το υποκείμενο» με τη βορρόμεια οργάνωση των τριών δακτυλίων, –καταρχάς– έπειτα, με αφετηρία το Σεμινάριο για το RSI, ο Λακάν εισάγει έναν τέταρτο δακτύλιο, αυτό που αποκαλεί «ονοματοδοσία», συμβολική, φαντασιακή ή πραγματική, ανάλογα με τη θέση που αυτός ο τέταρτος δακτύλιος καταλαμβάνει στην αλυσίδα.

Είπα τρεις τρόπους αποσύνδεσης ή σύνδεσης, αλλά μάλλον προτρέχω λίγο. Πρώτα απ' όλα:

- θα επικαλεστώ μια περίπτωση
- θα ξανακοιτάξω αυτό που ο Στέφεν Ντένταλους λέει για την αγάπη... και αυτό που διατυπώνει ο Λακάν όταν επικαλείται την περίφημη

---

<sup>1</sup> Το κείμενο εκφωνήθηκε στο πλαίσιο της συνάντησης «Γύρω από το RSI» που διοργανώθηκε από τα «Ψυχαναλυτικά Σεμινάρια» και τη «Σχολή ψυχανάλυσης Sigmund Freud» στην Αθήνα (Αθήνα, 3 Οκτωβρίου 2015), και μεταφράστηκε από τα γαλλικά από τις Άννα Κακανάκη και Κατερίνα Κακανάκη.

<sup>2</sup> Βιρτζίνια Γουλφ, *les vagues*, Folio classique, Παρίσι, Gallimard 2012, σ. 208.

σκηνή «του χαστουκίσματος» –την οποία διηγείται ο Στέφεν Ντένταλους στο *Πορτραίτο του καλλιτέχνη* του Τζέιμς Τζόυς.

- ύστερα θα επανέλθω στη Β. Γουλφ, σ' εκείνες τις στιγμές που το σώμα της αυτονομείται, παραλύει, την εγκαταλείπει στο έλεος τρομερών ημικρανιών, σ' ένα μυαλό που έχει γίνει σούπα. Γι' αυτό κάποιος, προσπαθώντας να με καθοδηγήσει, μου είχε πει ότι ήταν «ένα υστερικό σύμπτωμα», πλην όμως καθίσταται προβληματική η υστερική που ακούει τα πουλιά να κελαηδούν ελληνικά, αν και δεν είμαστε στην Αθήνα.

«Δεν υπάρχει άλλη αγάπη παρά μόνο αυτή του ονόματος» δηλώνει ο Λακάν στο σεμινάριο *Το Άγχος* (το 1963), «δεν υπάρχει υπέρβαση του άγχους παρά μόνο όταν ο Άλλος έχει ονομαστεί», όταν κάτι από το Συμβολικό παίρνει τη θέση μιας τρύπας σκαμμένης από το Πραγματικό». Η στιγμή που το όνομα εκείνου ή εκείνης στον οποίο απευθύνεται η αγάπη μας έχει προφερθεί αποτελεί ένα κατώφλι μέγιστης σημασίας<sup>3</sup>.

Είναι αυτό ακριβώς στο οποίο θα επανέλθει στο σεμινάριο «R.S.I.» τονίζοντας ότι δεν υπάρχει αγάπη, παρά αυτή της ταύτισης με το Όνομα-του-Πατέρα, δηλαδή, μ' αυτόν τον τέταρτο δακτύλιο (συμβολική ονοματοδοσία). Είναι, επίσης, αυτό που τοποθετεί μαζί μ' αυτό που αποκαλεί –για πρώτη φορά (και μοναδική άραγε;)– τριπλή ταύτιση –δεν επιμένουμε συχνά στην τριαδικότητα της ταύτισης– είναι η δέσμη που φέρει τους τρεις φροϋδικούς τύπους ταύτισης, και οι οποίοι συγκροτούν μαζί την ταύτιση του υποκειμένου<sup>4</sup>.

Στο «R.S.I.» ο Λακάν διανέμει την ταύτιση στις τρεις κατηγορίες του R.S.I. –την τριπλή ταύτιση<sup>5</sup>– όπως την προτείνει ο Φρόντ «Σας διατυπώνω τον τρόπο με τον οποίο την προσδιορίζω». Ο Λακάν επανέρχεται σ' αυτήν τη διατύπωση των τριών ταυτίσεων στο σεμινάριο «L'insu que sait de l' Une-bénue s'aile à la mouffe». Να πώς: «Εάν υπάρχει ένας Πραγματικός μεγάλος Άλλος, αυτός δεν βρίσκεται αλλού παρά στον ίδιο τον βορρόμειο κόμβο, κι έτσι δεν υπάρχει ο μεγάλος Άλλος του μεγάλου Άλλου». Αυτό είναι το πραγματικό του βορρόμειου Κόμβου.

«Αν ταυτιστείτε με το Φαντασιακό αυτού του πραγματικού μεγάλου Άλλου, έχετε την ταύτιση τής υστερικής με την επιθυμία του μεγάλου Άλλου [...]». Αυτό συμβαίνει στο κεντρικό σημείο (του Κόμβου

<sup>3</sup> Ζακ Λακάν, *L'angoisse*, Συνεδρία της 3ης Ιουλίου 1963, Παρίσι, Seuil, 2004, σ. 390.

<sup>4</sup> Ζακ Λακάν, *R.S.I.*, Συνεδρία της 18ης Μαρτίου 1975. (ανέκδοτο σεμινάριο).

<sup>5</sup> Ζαν-Γκυ Γκοντάν, «Identification et symptôme », *Carnets de l' E.p.S.F.*, τχ. 94-95, (Μάρτιος - Μάιος 2014), σ. 85.



των τριών δακτυλίων) όπου ο Λακάν τοποθετεί το αντικείμενο μικρό α. «Αν πάλι, ταυτιστείτε με το Συμβολικό του Πραγματικού μεγάλου Άλλου, έχετε αυτήν την ταύτιση που καθόρισα ως *einziger Zug*, ως «εναδικό χαρακτηριστικό». Αν ταυτιστείτε με το πραγματικό του Πραγματικού μεγάλου Άλλου, θα έχετε αυτό που υπέδειξα ως Όνομα-του-Πατέρα κι εκεί εντοπίζουμε αυτό που ο Φρόντ υποδεικνύει ως το σημείο που η ταύτιση έχει να κάνει με την αγάπη»<sup>6</sup>. Ο Λακάν θα πει αργότερα ότι «Μέσα σ' αυτές τις τρεις ταυτίσεις υπάρχει ό,τι χρειάζεται κανείς για να διαβάσει τον βορρόμειο Κόμβο μου»<sup>7</sup>.

Δεν υπάρχει αγάπη χωρίς αυτό το γάντζωμα στο Όνομα-του-Πατέρα.

Ήδη επικαλέστηκα μια κλινική στιγμή όπου ακριβώς οι πολλαπλοί, απανωτοί και σύντομοι έρωτες μιας ασθενούς –ο προηγούμενος αναλυτής της, τής ζητούσε, απαιτούσε απ' αυτήν, να είναι πιο συγκρατημένη– ήταν το ντουμπλάρισμα της αναζήτησής της, ή του πόθου της προς το Όνομα-του-Πατέρα, προς τα Ονόματα-του-Πατέρα.

«Είναι η ερωτική αναζήτηση κάποιου που θα μπορούσε να με κάνει να πιάσω ρίζες», έλεγε. Πράγμα που δεν φαίνεται να είναι ούτε η περίπτωση του Τζέιμς Τζόους ούτε η περίπτωση της Βιρτζίνια Γουλφ, αν εμπιστευτούμε τις πολυάριθμες μαρτυρίες, την εκτεταμένη αλληλογραφία ή το Ημερολόγιο της Β. Γουλφ.

Οι στιγμές της θεραπείας που επικαλούμαι τώρα αφορούν σε μια νέα γυναίκα για την οποία έχω, ήδη, λίγο μιλήσει –μέσα από την κεκτημένη ταχύτητα του Φρόντ– σχετικά με αυτήν της ακριβώς την ιδιαιτερότητα, την οποία υπογραμμίζει ο Φρόντ, ότι, δηλαδή, σε ορισμένες περιπτώσεις, τα όνειρα διορθώνουν το παραλήρημα.

Τα όνειρα θα λειτουργήσουν σαν τέταρτος δακτύλιος (είναι η ψυχική πραγματικότητα) και θα δέσουν τις συνεκτικότητες R, S και I. Είναι μια περίπτωση που τα όνειρα έχουν μια ιδιαίτερη λειτουργία δεσίματος, σαν ένα σύνθωμα που θα μπορούσε να αποκαταστήσει ένα δέσιμο των τριών ή των τεσσάρων (δακτυλίων).

Πρόκειται να αποκαταστήσουμε την άρθρωση των τριών συνεκτικότητων και να βάλουμε τέλος στην διασπορά τους. Η ψυχική πραγματικότητα ενώνει τους τρεις δακτυλίους.

Πρόκειται για μια νέα γυναίκα που τις στιγμές της κρίσης αισθάνεται πλημμυρισμένη από το σώμα της. Πολύ σώμα. Ανυπόφορες

---

<sup>6</sup> Ζακ Λακάν, *ό.π.*

<sup>7</sup> *Ο.π.*, Συνεδρία της 15ης Απριλίου 1975.

ημικρανίες που την κρατούν στο κρεβάτι ξαπλωμένη στα σκοτεινά, που συνοδεύονται από μια υπερευαισθησία όλου του σώματος, εφιάλτες που εξελίσσονται σε παραλήρημα. Αυτό δημιουργείται στη βάση αυτής της αναζήτησης της αγάπης που είπα προηγουμένως. Χειρονομίες ενδιαφέροντος γίνονται σημάδια (αγάπης) ή σημάδια στα οποία πρέπει να απαντήσει –αλλά τι; δεν ξέρει. «Κολλάω αμέσως». Κι όταν της σφίγγω το χέρι για να τη χαιρετήσω ή για να της πω αντίο: «Προσπαθώ να μην αισθάνομαι τίποτα», λέει εκείνη, «δεν ξέρω τι να σκεφτώ. Σταματώ να σκέφτομαι». Δεν υπάρχει το προστατευτικό στρώμα της φαντασίωσης – αυτή η φρουδική κινητήριος δύναμη της ψυχικής πραγματικότητας– που θα μπορούσε να διαμεσολαβήσει, τη σχέση με το σώμα. Υπάρχει κάτι σαν ένα έλλειμμα μυθοπλασίας ή της καθήλωσης στην οποία αυτή εγγράφεται.

Αυτό που έλεγε για τις αδιαθεσίες της, έμοιαζε όλως περιέργως σαν ηχώ όσων διάβασα στο Ημερολόγιο της Β. Γουλφ, για τις στιγμές που ένιωθε ότι το κεφάλι της κόντευε να σπάσει. «Αισθάνομαι ότι τρελαίνομαι», έλεγε. Όπως η συγκεκριμένη ασθενής, έτσι και η Β. Γουλφ, μ' έναν άλλο τρόπο, αναζητούσε καταφύγιο στη γραφή ή μάλλον στην ποίηση, μια γραφή που θα απομακρυνόταν από το νόημα.

Το σημείο, όμως, στο οποίο θέλω να σταθώ είναι το ακόλουθο: τα όνειρα που επεξεργαζόμασταν στη θεραπεία επέτρεπαν μια επαν-εξημέρωση του παραληρήματος. Το είπα και προηγουμένως: Εκείνη τη στιγμή ήταν που έπεσα πάνω σ' ένα σύντομο γράμμα του Φρόντ (προς τον Φερέντσι χωρίς άλλο) στο οποίο δήλωνε το εξής: «Το όνειρο διορθώνει το παραλήρημα». Τελικά το όνειρο λειτουργεί σαν τον τέταρτο δακτύλιο, παράγοντας μια ακολουθία σημαινόντων<sup>8</sup>.

Επανα-συνδέει αυτό που έχει από-συνδεθεί. Το όνειρο ανακτά μια συνέχεια από αποσυνδεδεμένα σημαίνοντα στο Πραγματικό, τα συνδέει και τα τακτοποιεί σε μια αλυσίδα, μόνο με την τάξη της γραμματικής. Η θεραπεία με την εργασία που κάνει, θα ανακτήσει τα σημαίνοντα, τις λέξεις που ξέφυγαν από το κείμενο. Αυτό παράγει συμβολικό που κρατά το υποκείμενο μακριά από το παραλήρημα. Είναι ένας τρόπος να αδράξουμε το πραγματικό από το σημαίνον, αλλά μπορούμε επίσης να το προσεγγίσουμε μέσω του άγχους.

Υπάρχει στο γαλλικό σημαίνον (signifiant) κάτι από γρατζούνισμα (griffe), το οποίο ακούγεται και στο γερμανικό «Begriff», είναι, θα έλεγε κανείς, η σύλληψη που επιτελεί η έννοια, η έννοια που σφίγγει σαν ένα

---

<sup>8</sup> Ζαν-Γκυ Γκοντάν, «Clinique et nœud borroméen», *Carnets de l'ÉpSF.*, τχ. 92, (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2013), σ. 34.

χέρι. Κάτι τέτοιο συμβαίνει και για την ασθενή αυτή με και από τα σημαίνοντα που εναποτίθενται στην παραλία των ονείρων της σαν τους θησαυρούς της θάλασσας. Αυτό επιβάλλει αυτήν την ιδέα του γαντζώματος, της επανα-πρόσδεσης του Συμβολικού και του Φαντασιακού. Εκεί που ήταν το Φαντασιακό, το σώμα ξεχειλίζει· τα όνειρα δίνουν τη σταθερότητα ενός πλαισίου στο σύνολο. Αυτό συνδέεται με την εικόνα της πλεξίδας στην οποία κάθε κλώνος θα περνούσε ο ένας πάνω στον άλλο, και ο ένας με τον άλλο θα κρατιόταν μέσω της τριβής. Η απλή τριβή των κλώνων θα επέτρεπε μια σταθερότητα.

Στο *Abrégé de Psychanalyse*, ο Φρόντ ζαναπιάνει αυτήν την έκφραση της διόρθωσης των παραληρημάτων από το όνειρο. «Θυμάμαι», λέει, «μια περίπτωση χρόνιας παράνοιας κατά τη διάρκεια της οποίας ένα όνειρο παρείχε στον αναλυτή μια έκθεση του γεγονότος, που δεν ήταν καθόλου στιγματισμένη από το παραλήρημα [...], ενώ τα όνειρα του νευρωσικού μάς αποκαλύπτουν συνήθως μια ζήλεια την οποία δεν συνειδητοποιεί σε κατάσταση εγρήγορσης, να που στον ψυχωσικό, όταν είναι ξύπνιος, το παραλήρημα διορθώνεται από ένα όνειρο»<sup>9</sup>. Το όνειρο φτιάχνει πραγματικότητα μαζί με το Πραγματικό.

Ο Φρόντ θα σημειώσει ότι οι παραληρηματικές ιδέες αποκαθιστούν εκ νέου το ασυνείδητο και αυτό ακριβώς είναι που θέλω να υπογραμμίσω, αυτήν την κίνηση, δηλαδή, εξόδου και επιστροφής στο ασυνείδητο των αποσυνδεδεμένων σημαϊνόντων.

Στην ψύχωση το όνειρο μπορεί, επίσης, και να επανορθώσει. Επενεργεί ώστε να επανέλθει στο Συμβολικό ένα αποκλεισμένο σημαϊνον. Το όνειρο που επεξεργαζόμαστε στη θεραπεία έχει λοιπόν αυτό ως αποτέλεσμα, να επαναφέρει στο Συμβολικό το αποσυνδεδεμένο σημαϊνον, που ήταν αμολημένο στο πραγματικό, ούτως ώστε να καταλήγει να διακόπτει τη συνέχεια τού δακτυλίου τού Πραγματικού με αυτόν του σώματος, του Φαντασιακού, και έτσι να ξαναπροσφέρει ένα νέο αγκίστρομα –μια γραφή– «σ’ αυτό που αόρατα συγκρατεί το σώμα»<sup>10</sup>.

Οι στιγμές που το σώμα βγαίνει από τα όρια του δέρματος, μας λένε, ότι και τα σημαίνοντα ξεχειλίζουν επίσης στο παραλήρημα, δεν συγκρατούνται πια από τον τέταρτο δακτύλιο, το Όνομα-του-Πατέρα, δεν συγκρατούνται με οποιοδήποτε δέσιμο ούτε και οι τρεις δακτύλιοι μεταξύ τους.

---

<sup>9</sup> Ζίγκμουντ Φρόντ, «L'appareil psychique et le monde extérieur»: Ζίγκμουντ Φρόντ, *Abrégé de psychanalyse*, Παρίσι, PUF, 1949, σ. 78.

<sup>10</sup> Ζακ Λακάν, *Encore*, Συνεδρία της 10ης Απριλίου 1973, Παρίσι, Seuil, 1975, σ. 86.

Τα όνειρα θα ξανασυνδέσουν το S.I.R., είναι η ψυχική πραγματικότητα του Φρόντ (το όνειρο, η φαντασίωση), κι έτσι ξαναρχίζει η δουλειά της γραφής της αποκατάστασης, του συνθώματος, η οποία θα δώσει στο σώμα μια θέση λιγότερο συνθλιπτική. «Χρειάζεται», μας λέει ο Λακάν, «αυτή η συμπληρωματική λειτουργία του ενός επί πλέον τόρου, του οποίου η συνεκτικότητα θα αναφερόταν στη λεγόμενη λειτουργία του πατέρα;»<sup>11</sup>

Και μέσα σ' αυτή τη σκέψη, ας κοιτάξουμε, με αφορμή μια κριτική, αυτόν τον ιδιαίτερο δεσμό, για τον οποίο μας μιλά η Β. Γουλφ, του σώματος της με τη γραφή. «Εδώ βρίσκονται οι σκόπελοι του αληθοφανούς λόγου», λέει, «και προσθέτω, οφείλω να αισθάνομαι ένοχη, επειδή αισθάνομαι μέχρι την άκρη των δαχτύλων μου το βάρος της κάθε λέξης, ακόμη κι όταν πρόκειται για μια κριτική μονάχα;»

\*  
\*   \*

Στον Τζέιμς Τζούς και τον Στέφεν Ντένταλους, έχουμε, πρώτον, μια ιδιαίτερη σχέση με το σώμα: το Φαντασιακό γλιστράει, υπογραμμίζει ο Λακάν, και δεύτερον έχουμε, μια ιδιαίτερη μεταμόρφωση του Ονόματος-του-Πατέρα που διαβρώνει όλα τα συναισθήματα. Το Φαντασιακό γλιστρά ή, όπως το διατυπώνει ο Λακάν στο σεμινάριο «Le Sinthome», «η φαντασιακή σχέση δεν υπάρχει», οι δακτύλιοι του Πραγματικού και του Συμβολικού παραμένουν ακόμη συνδεδεμένοι σε S/R αλλά χρειάζεται ένα άλλο Φαντασιακό, ένα σύνθωμα (ένας τέταρτος δακτύλιος) για να αποκαταστήσει τον βορρόμειο χαρακτήρα του κόμβου.

Είναι μια άλλη κατηγορία Ονόματος-του-Πατέρα, που έχει ως συνέπεια την αδιαφορία. «Στον Τζούς (sic)», λέει ο Λακάν, «υπάρχει κάτι που δεν ζητά άλλο παρά να φύγει, να αφήσει κάτι σαν φλούδα [...] δεν υπάρχει συναίσθημα στη βία που έχει υποστεί το σώμα». Είναι η «αποκοπή, κάποιου πράγματος σαν φλούδα, δεν υπάρχει απόλαυση», λέει γι' αυτή τη σκηνή, που αποκαλούμε «σκηνή του χαστουκίσματος». Αφήνω κατά μέρος το θέμα που αναπτύσσει ο Λακάν γι' αυτό που ονομάζει το Εγώ του Τζούς, για να επιστρέψω στο *Πορτραίτο* και σ' εκείνες τις σκέψεις που στριφογυρίζουν στο μυαλό του Στέφεν και μας κάνουν να πέσουμε προς μία α-συναισθηματική κατάσταση του εγώ {moi}, προς μία α-συναισθηματική κατάσταση του Εγώ {Ego} (έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα

---

<sup>11</sup> Ζακ Λακάν, *R.S.I.*, Συνεδρία της 11ης Φεβρουαρίου 1975. (ανέκδοτο σεμινάριο).

του Εγώ κατασκευασμένο με γραφή, με το γράμμα σ' αυτήν την σχέση του Συμβολικού με το Πραγματικό) στο σημείο όπου το Πραγματικό εμφανίζεται ως γραπτό, που θα υπήρχε ως γέφυρα μεταξύ του σημαίνοντος (Συμβολικό) και του Πραγματικού (απόλαυση). Τελικά πρέπει να ξαναχτίσουμε πάνω στο ρήγμα (των Ονομάτων-του-Πατέρα).

Αυτή την α-συναισθηματική κατάσταση, πρέπει να την αναπτύξουμε σε σχέση με τη δήλωση του σεμιναρίου του R.S.I. : « [...] δεν υπάρχει αγάπη παρά μόνο αυτού που κάνει κρίκο από το Όνομα-του-Πατέρα». [...] «δεν υπάρχει αγάπη παρά αυτή της ταύτισης που αφορά στον τέταρτο όρο, δηλαδή, στο Όνομα-του-Πατέρα»<sup>12</sup>. Να τι λέει ο Στέφεν: «Είχε ακούσει να προφέρονται με επίσημο τρόπο πάνω στη σκηνή ή από τον άμβωνα οι ονομασίες του ερωτικού πάθους και του μίσους. Τις είχε βρει σε βιβλία και αναρωτιόταν γιατί η δική του ψυχή ήταν ανίκανη να στεγάσει αυτά τα συναισθήματα με τρόπο συνεχή ή να αναγκάσει τα χείλη του να προφέρουν τα ονόματά τους με πειθώ»<sup>13</sup>. Αναρωτιόταν για τη φτώχεια ή για τον εφήμερο χαρακτήρα της αγάπης ή του μίσους που η ψυχή του ήταν ικανή να στεγάσει».

\*  
\*   \*  
\*

*Βιρτζίνια Β. Γουλφ*

Στη διασταύρωση του δακτυλίου του Πραγματικού και του δακτυλίου του Συμβολικού, εκεί είναι ο τόπος του γράμματος, του γραπτού, όπου η Β. Γουλφ έφτιαξε το σπίτι της. Γράφει, διαβάζει. Να γράφει το ημερολόγιό της, προς διάφορες κατευθύνσεις, να γράφει άρθρα για να απαλλάσσεται από κάποιο άλλο άρθρο, να διαβάζει για να αποφορτίζει το μυαλό της· να αφήνει το γράψιμο, να το ξαναπιάνει για να μη σκάσει, μέχρι εκείνον τον Μάρτιο μήνα που αναγνωρίζει ότι «η φρίκη ξανάρχισε» κατά τη διάρκεια των τελευταίων εβδομάδων και εξηγεί ότι είναι πεπεισμένη ότι ξανατρελάθηκε και ότι αυτή τη φορά δεν θα συνέλθει πια.

Στις 28 Μαρτίου, η Βιρτζίνια πνίγηκε στο ποταμό Ουζ (Ouse). Ο Λέοναρντ, ο άντρας της, βρήκε το μπαστούνι της στην όχθη κοντά στην

---

<sup>12</sup> Ο.π., Συνεδρία της 15ης Απριλίου 1975.

<sup>13</sup> Τζέιμς Τζόυς, *Le portrait de l'artiste en jeune home*, Folio Classique, Παρίσι, Gallimard, σ. 228.

κινητή γέφυρα του Σάουθηζ (Southeast). Τρεις εβδομάδες αργότερα βρήκαν το πτώμα της, με τις τσέπες γεμάτες πέτρες.<sup>14</sup>

Θα ήθελα να ξαναπιάσω εδώ, όσα λέει για τη θεωρία της σχετικά με τη συγγραφή και να κλείσω μ' αυτό. Θα στηριχτώ στο βιβλίο της, *Στιγμές του είναι*, (*Moments of being*): αφού έχει αναφέρει πολλές αναμνήσεις της που θεωρεί θεμελιώδεις, κείμενα που την εδραιώνουν, προτείνει μια ουσιαστική διάκριση, που ξαναβρίσκουμε σε όλα της τα κείμενα, την αντίθεση μεταξύ του μη-είναι και του είναι, διακρίνει τις «*moments of being*», τις στιγμές του είναι.

Πώς να περιγράψουμε, λοιπόν, το «μη είναι»: κάθε μέρα, λέει, περιέχει πολλά περισσότερα «μη-είναι» από «είναι».

Παράδειγμα: «Έτυχε χθες να είναι μια καλή μέρα, πλούσια σε είναι, πάνω από το μέσο όρο». Το καλύτερο είναι όταν υπάρχει ένα είδος ισορροπίας μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου, αλλά «το είναι» δηλώνει πως κάτι από το αντικείμενο εισβάλλει στο υποκείμενο (μια εισβολή του Πραγματικού).

Τι σημαίνει μια ημέρα πλούσια σε είναι; Και εδώ είμαστε στη ραφή του υποκειμένου με το γραπτό, του Συμβολικού με το Πραγματικό.

Χτες: υπήρξαν τρεις στιγμές

- «Ευχαριστήθηκα που έγραψα αυτές τις πρώτες σελίδες», (στιγμές, αναμνήσεις από το παρελθόν) του έργου *Το σκιαγράφημα του παρελθόντος* (*L'esquisse du passé*) το κείμενο που θα δώσει το *Moments of being*.

- «Έκανα περίπατο, και το τοπίο που παρατηρώ προσεχτικά, ήταν χρωματισμένο και θολό, όπως ακριβώς μου αρέσει». Υπάρχει ένα πιάσιμο, μια ισορροπημένη στιγμή απόλαυσης.

- «Τελείωσα τον Τσώσερ και άρχισα τη Μαντάμ ντε Λαφαγιέτ.»

Αλλά αυτές οι τρεις στιγμές του είναι πνίγηκαν μέσα στις στιγμές του μη-είναι, μέσα σ' ένα είδος απροσδιόριστου σύννεφου. Ένα μεγάλο μέρος της μέρας δεν βιώνεται συνειδητά, τρώμε, πίνουμε, κάνουμε αυτό που είναι να κάνουμε: το υποκείμενο δεν είναι εδώ, δεν το κινητοποιεί η επιθυμία, φροντίζει, αφοσιώνεται, εκτελεί. Σε μια κακή μέρα η διάσταση αυτού του σύννεφου, του μη-είναι, είναι πολύ μεγαλύτερη. Μια πυρετική έξαψη, και όλη η μέρα εξελισσόταν σε μη-είναι. «Ο πραγματικός μυθιστοριογράφος καταφέρνει να αποδώσει αυτά τα δύο είδη του είναι,

---

<sup>14</sup> Βιρτζίνια Γουλφ, *Journal. Version intégrale*, (μετάφραση: Colette-Marie Huet), τ. VIII, Παρίσι, Stock, 1981, σ. 357.

εγώ», απολογείται, «δεν υπήρξα ποτέ ικανή να κάνω και τα δυο. Το προσπάθησα στο έργο *Κυρία Ντάλογουεϊ*.»

Θα ξανααναφερθεί, σ' ένα άρθρο της για τον Τζ. Κόνραντ, σ' αυτές τις στιγμές τού είναι, με την ευκαιρία μιας στιγμής έμπνευσης, μιας στιγμής ανοίγματος.

Στο *Ο συνήθης αναγνώστης I (Common reader I)*, η Β. Γουλφ κάνει τον Μάλροου (τον αφηγητή του *Λόρδου Τζιμ*, στον οποίο αναγνωρίζει τον εαυτό της) να μιλάει σαν μέσα σε καθρέφτη.

«Άνοιγε τα μάτια ξαφνικά και κοιτούσε [...] έναν σωρό σκουπίδια που μας αποδίδει με μια τέλεια εικόνα. Αυτή η δύναμη τού ερχόταν απότομα. Αν μπορούσε π.χ. ν' ακούσει κάποιον να σιγομουρμουρίζει 'Θεέ μου, πώς περνάει ο καιρός' μπορούσε να το σχολιάσει. *Τίποτα δεν θα μπορούσε να είναι πιο κοινότυπο από αυτήν την παρατήρηση, αλλά ο τρόπος με τον οποίο γινόταν συνέπιπτε για μένα με μια στιγμή [εν]όρασης. Είναι εκπληκτικό, περνάμε τη ζωή μας με τα μάτια μισόκλειστα, βαρήκοοι, μισοκοιμισμένοι νυσταλέοι. Ωστόσο, λίγοι από μας αγνοούν αυτές τις σπάνιες στιγμές αφύπνισης όπου βλέπουμε και ακούμε τα πάντα, ή σχεδόν τα πάντα, σε μια αστραπή, πριν ξαναπέσουμε σ' έναν ευχάριστο λήθαργο. Σήκωσα τα μάτια και το είδα σαν να μην το 'χα ξαναδεί ποτέ*»<sup>15</sup>.

Είναι μια στιγμή που το σύννεφο σχίζεται, και γίνεται αντιληπτή μια μορφή του πραγματικού. Ένας ασθενής έφευγε έτσι, περιοδικά, προς αναζήτηση του κόσμου στους δρόμους των πόλεων ώστε να είναι ανοιχτός, κατά τη διάρκεια των περιπλανήσεων αυτών, σ' αυτές τις στιγμές οράματος ή βλέμματος που ήταν στιγμές απόλαυσης στις οποίες μπορούσε να αδράξει «κάτι από το πραγματικό», και στις οποίες ολόκληρος ήταν ταυτισμένος μ' αυτό το βλέμμα που, για μια μικρή στιγμή, έβλεπε.

«Όταν ήμουν παιδί», γράφει η Β. Γουλφ, «οι μέρες μου αποτελούνταν σε μεγάλο βαθμό από αυτό το απροσδιόριστο σύννεφο. Τίποτα δεν μου έκανε την παραμικρή εντύπωση» –το υπογραμμίζω αυτό και το αντιπαραβάλλω μ' αυτό που θα πει για τον θάνατο της μητέρα της: «Δεν αισθάνομαι απολύτως τίποτα!». Είναι αυτό που λέει συχνά στον εαυτό της τις στιγμές της κρίσης: «Δεν αισθάνομαι τίποτα», χωρίς αισθήματα. Υπάρχει το σοκ του τραύματος και τίποτ' άλλο. Όλα γλιστρούν.

Η αλυσίδα έχει δυο άκρα. Το σύννεφο του μη-είναι και το τραύμα του είναι. Αν ακολουθήσουμε τον Φρόντ ή τον Λακάν θα πούμε ότι το

---

<sup>15</sup> Η Β. Γουλφ βάζει εδώ να μιλά τον αφηγητή Μάλροου του βιβλίου *Λόρδος Τζιμ* του Τζόζεφ Κόνραντ.

αντικείμενο δεν σκιάζει καθόλου το υποκείμενο, δεν το βαραίνει, το Φανταστικό γλιστράει. Είναι μια μέρα μαλθακή.

Κι έπειτα, χωρίς αιτία, υπήρχε, λέει η Β. Γουλφ, ένα βίαιο σοκ, κάτι που έρχεται να κάνει μια τομή. «Κάτι συνέβαινε με βία, ώστε να το θυμάμαι σε όλη μου τη ζωή». Αυτό είναι μια στιγμή του Είναι.

Δίνει τρία παραδείγματα εξαιρετικών στιγμών:

1) «Τσακωνόμουν με τον Τόμπυ, αλλά καθώς πήγαινα να τον χτυπήσω, ένα αίσθημα με κατέλαβε». Γιατί να του κάνω κακό; «Γιατί να κάνω κακό σε κάποιον; Άφησα το χέρι μου να πέσει [...]» και είναι «ένα αίσθημα λύπης αγιάτρευτης». Είναι ένα από τα χαρακτηριστικά που σηματοδοτεί την εισβολή του συμπτώματος. «Είναι κάτι», λέει η Β. Γουλφ, «δύσκολο να το εκτιμήσει κανείς –κάτι το τρομερό– και η συνείδηση της ίδιας μου της αδυναμίας»<sup>16</sup>: αισθάνεται τρομερά καταβεβλημένη.

2) Άλλο παράδειγμα στιγμής του είναι, πολύ διαφορετικό: κοιτάζει ένα φυτό με πλούσιο φύλλωμα. «Είναι ολοφάνερο, ότι το λουλούδι ήταν μέρος της γης, μισό λουλούδι, μισό γη». «Τα έχει όλα, λέω στον εαυτό μου»: σχηματίζει σαφή εικόνα ενός ολοκληρωμένου πράγματος, κλειστού, τελειωμένου. Νιώθει, αισθάνεται αυτήν την ολοκλήρωση. Αυτή η σκέψη πηγαίνει στην άκρη, για να εξεταστεί αργότερα. Είναι γνώση, μια εισβολή γνώσης.

3) Η αναγγελία και η φρίκη της αυτοκτονίας του κ. Βαλπύ. «Περπατώ δίπλα σε μια μηλιά. Δεν μπορούσα να την προσπεράσω, έμεινα ακινητοποιημένη επί τόπου, έξαλλη από τη φρίκη. Μου φαινόταν ότι είχα παρασυρθεί στον πάτο ενός πηγαδιού απελπισίας, παραλυμένη, ολόκληρη είχα παραλύσει [...] Εδώ έχουμε τρία παραδείγματα εξαιρετικών στιγμών. Τα ξαναφέρνω συχνά στη σκέψη μου [...]». Τα επανεξετάζει, δεν θέλει να τα ξεχάσει. Είναι όπως ο βάλτος που δεν μπορεί να διαβεί.

Συνδέει σημαίνοντα με το Πραγματικό, από το Συμβολικό στο Πραγματικό, για να οριοθετήσει το σύμπτωμα και να προκύψει το υποκείμενο, να κρατηθεί ο κόμβος του υποκειμένου. Τελικά θα ταυτιστεί, μαζί με τη θεωρία της για τη συγγραφή και τη δραστηριότητά της ως γυναίκας των γραμμάτων (εκδότριας, κ.λπ.), με το σύμπτωμά της.

- «Αυτές τις τρεις εξαιρετικές στιγμές», «τις έγγραψα», «αντιλαμβάνομαι ένα πράγμα» 1) τη μάχη με τον Τόμπυ 2) όλα είναι εκεί 3) η φρίκη για την αυτοκτονία και η παράλυση. «Έτσι όπως είναι

---

<sup>16</sup> Βιρτζίνια Γουλφ, «Une esquisse du passé»: Βιρτζίνια Γουλφ, *Instants de vie*, Παρίσι, Stock, 1977, σ.126.



γραμμένα, αντιλαμβάνομαι ότι δύο από αυτές τις στιγμές κατέληγαν σε κατάσταση απελπισίας, η άλλη σε μια ικανοποίηση».

1) «Όταν έλεγα [...] όλα είναι εκεί» –είναι μια συνάντηση, ένα όραμα– «Είχα βάλει στο μυαλό μου ένα πράγμα στο οποίο έπρεπε να επανέλθω για να το σκεφτώ», εξηγούμαι γι' αυτήν την πληρότητα: δεν λείπει τίποτα. Είναι μια μορφή της σχέσης με το Πραγματικό.

2) «Δύο από αυτές τις στιγμές με οδηγούσαν στην απελπισία», «Η φρίκη, αντιθέτως με έριχνε στην αδυναμία», «αυτές οι εξαιρετικές στιγμές έφερναν μια ιδιαίτερη φρίκη και μια φυσική κατάρρευση». Το ερώτημα της έκλυσης είναι πολύ πιο επίμονο· είναι μια εύθραυστη ισορροπία που ανατράπηκε.

Αλλά το σημαντικό συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει η Β. Γουλφ είναι το ακόλουθο: αφορά στην αντίληψη της για τον συγγραφέα: «Έχω ακόμη την ιδιαιτερότητα να δέχομαι απρόσμενα σοκ. Είναι πάντα καλοδεχούμενα! Μόλις περάσει η πρώτη έκπληξη, είναι πολύτιμα».

Εξού: η ερμηνεία, το νόημα, η επανάληψη μαζί με τα σημαίνοντα μετριάζει, λέει η Β. Γουλφ, τη συνθλιπτική δύναμη του κτυπήματος. Τα κτυπήματα είναι μια εισβολή του Πραγματικού που διαρρηγνύει το Συμβολικό (ή ένα σκίσιμο του Συμβολικού –εύθραυστου– που δεν περιλαμβάνει πια το Πραγματικό, το σώμα υποχωρεί) –αυτό πρέπει να διαρρηγνύει την ίδια την άρθρωση του, η οποία συγκροτεί το υποκείμενο και κάνει το σώμα να υποχωρεί· αυτό είναι που πρέπει να ξαναφτιάξουμε, να αναδομήσουμε στην ίδια τη θέση του ρήγματος.

Εξού η θεωρία της: «[...] και επιμένω να πιστεύω ότι η ικανότητα να δέχομαι σοκ, είναι αυτό που με κάνει συγγραφέα» (και να μεταμορφώνω τα σοκ). Μεταμορφώνει το τραύμα σε ώθηση για γράψιμο. Με το Πραγματικό φτιάχνει πραγματικότητα (για να θυμηθούμε τον Φρόντ).

Ένα σοκ ακολουθείται αμέσως από την επιθυμία ή την έντονη ανάγκη να το ερμηνεύσει.

«Δεν είναι ένα πλήγμα που προέρχεται από έναν εχθρό κρυμμένο πίσω από το σύννεφο» του μη-είναι. «Είναι η μαρτυρία ενός αληθινού πράγματος πέρα από τα φαινόμενα, και την κάνω πραγματική μεταφράζοντάς την σε λέξεις». Η Β. Γουλφ εισάγει το Πραγματικό στο Συμβολικό, κάνει το Συμβολικό να συμβαίνει, όπως η αράχνη υφαίνει τον

ιστό της ξεκινώντας από ένα σημείο<sup>17</sup>. Η μυθοπλασία αποκαθιστά το παραλήρημα. Κι έτσι θα ξαναβρούμε παραληρηματικά κομμάτια στα μυθιστορήματά της. Τα πουλιά που ακούει ο Σέπτιμος στην *Κυρία Ντάλογουέϊ* (1925) να τραγουδούν στα ελληνικά, τα άκουσε η ίδια η Β. Γουλφ το 1904.

«Μόνο μεταφράζοντάς το (το αληθές πράγμα) σε λέξεις τού δίνω ολόκληρη την πραγματικότητά του. Αυτή η ολόκληρη πραγματικότητα σημαίνει ότι έχασε τη δύναμη να με πληγώνει· ίσως γιατί, ενεργώντας έτσι, σβήνω την οδύνη, μου δίνει την τεράστια ευχαρίστηση να συνδέω τα διάσπαρτα κομμάτια. Ίσως εδώ βρίσκεται η μεγαλύτερη ευχαρίστηση που γνωρίζω. [...] η έκσταση που νιώθω [...] πίσω από το σύννεφο κρύβεται ένα σχέδιο».

Εξού και η θέση της: «[...] ολόκληρος ο κόσμος είναι ένα έργο τέχνης· στο οποίο συμμετέχουμε». «Ο *Άμλετ* ή ένα κουαρτέτο του Μπετόβεν αποτελούν την αλήθεια αυτής της τεράστιας μάζας που αποκαλούμε κόσμο». «Ο θεός δεν υπάρχει. Είμαστε οι λέξεις, είμαστε η μουσική, είμαστε το ίδιο το πράγμα και είναι αυτό που βλέπω όταν αισθάνομαι ένα σοκ».

«[...] η ζωή μας δεν περιορίζεται στο σώμα μας, ούτε σ' αυτό που λέμε και κάνουμε, [...]». Η θεωρία της είναι ότι «πίσω από το σύννεφο κρύβεται ένα σχέδιο». «Αισθάνομαι ότι γράφοντας κάνω κάτι που είναι πολύ πιο αναγκαίο απ' όλα τα υπόλοιπα». «Όλοι οι καλλιτέχνες, νομίζω, αισθάνονται κάτι ανάλογο». Και ο Προυστ θα αναπτύξει μια παρόμοια ρητορική για τα άορατα πράγματα που πρέπει να αποκαλύψει ο καλλιτέχνης.

Αυτό που γράφει για τον θάνατο της μητέρας της –αν και τελείως διαφορετικό στο *Μέχρι το φάρο* (*To the lighthouse*· το *to* μπορεί να διαβαστεί και σαν μια αφιέρωση)– συνδέεται μ' αυτήν τη θεωρία<sup>18</sup>.

Η μητέρα της πεθαίνει όταν είναι 13 χρονών «Μέχρι τα σαράντα μου (θα μπορούσα να κατονομάσω και την ακριβή ημερομηνία)», λέει, «η παρουσία της μητέρας μου με βασάνιζε. Άκουγα τη φωνή της, την έβλεπα, μέχρι την ημέρα που κάνοντας τον γύρο της πλατείας Τάβιστοκ, συνέθεσα *Τον περίπατο στο φάρο* μέσα σε μεγάλη βιασύνη (ένα είδος ορμικής αναταραχής) προφανώς παρορμητική», υπογραμμίζει.

«Τι προκαλούσε αυτόν τον αναβρασμό; Γιατί εκείνη τη στιγμή;» Αυτό οδηγεί στην υπόθεση ότι υπάρχει μια τάξη, μια οργάνωση των

<sup>17</sup> Ζακ Λακάν, *Encore*, Συνεδρία της 20ης Μαρτίου 1973, Παρίσι, Seuil, 1975, σ. 86.

<sup>18</sup> Βιρτζίνια. Γουλφ, *ό.π.*, σ.130.

παρορμήσεων. «Δεν έχω την παραμικρή ιδέα γιατί, αλλά έγραψα αυτό το βιβλίο πολύ γρήγορα. Κι όταν γράφτηκε έπαψα να έχω εμμονή με τη μητέρα μου. Δεν ακούω πια τη φωνή της, δεν τη βλέπω πια». «Ήταν μια από αυτές τις αόρατες παρουσίες, που παίζουν ένα πάρα πολύ σημαντικό ρόλο στη ζωή του καθενός».

\*  
\*      \*

Η Β. Γουλφ μάς δίνει εδώ μια από τις μορφές της εργασίας του πένθους που έγινε 33 χρόνια μετά το θάνατο της μητέρας της (*Μέχρι το φάρο* 1927, *Κυρία Ντάλογουεϊ* 1925), ένα ιδιαίτερο πένθος.

«Γιατί από το γεγονός ότι περιέγραψα τη μητέρα μου και το συναίσθημά μου γι' αυτήν, το όραμα μου και το συναίσθημά μου έγιναν πιο αδύναμα και πιο θολά;».

Αυτή η σημείωση, αυτό το σχέδιασμα του παρελθόντος (αυτό που γράφει για τις αναμνήσεις της –πεθαίνει λίγο αργότερα) είναι φτιαγμένο προσωρινά για να εξηγήσει γιατί είναι δύσκολο να δώσει για τη μητέρα της μια ακριβή περιγραφή. Η γραφή τού *Μέχρι το φάρο* υποστηρίζει την επεξεργασία στο Συμβολικό αυτού που ήταν Πραγματικό (εκτός Συμβολικού). Πρέπει να το αποδώσουμε στην αναισθησία που λέει ότι βίωσε<sup>19</sup>. «Δεν αισθάνομαι απολύτως τίποτα»<sup>20</sup>. «Όταν τη φίλησα είχα την εντύπωση ότι φιλούσα ένα κρύο μέταλλο. Κάθε φορά που αγγίζω φερφορζέ μου ξανάρχεται εκείνη η αίσθηση, η αίσθηση του προσώπου της μητέρας μου, ενός κρύου μετάλλου».

Για να σταματήσει το πραγματικό να επιστρέφει και για να σταματήσει αυτή η παραλυσία του σώματος, πρέπει το σύμπτωμα να ξαναλειτουργήσει. Η Β. Γουλφ δεν είναι συγγραφέας της φαντασίωσης, μίας φαντασίωσης που θα ξεδιπλωνόταν. Το Πραγματικό οφείλει λοιπόν να ξαναβρεί τη θέση του μέσα στο ασυνείδητο, μέσα στο σημαίνον –το οποίο έχει και την πιο στενή σχέση με το σύμπτωμα. Το τραύμα του πένθους οργανώθηκε μαζί μ' αυτήν την ορμική δραστηριότητα.

«Αυτό που ήταν τραγικό στον θάνατό της, δεν ήταν αυτό που μας έκανε από καιρού εις καιρόν δυστυχημένους. Ήταν ότι αυτό (το τραγικό) έκανε εκείνην (τη μητέρα της) μη πραγματική». Δηλαδή, στο λακανικό μας ιδίωμα, πραγματική, πολύ πραγματική και «μας έκανε να παίζουμε ρόλους

---

<sup>19</sup> Ο.π., σ. 154.

<sup>20</sup> Ο.π., σ. 155.

που δεν τους αισθανόμασταν, να ψάχνουμε λέξεις που δεν γνωρίζαμε»<sup>21</sup>. «Στο βάθος του σαλονιού, καθόταν ο Πατέρας σαν τη βασίλισσα του Σαίξπηρ»... Εδώ επιβάλλεται για τη Β. Γουλφ εκείνο το παράθεμα του Σαίξπηρ: «Εδώ καθόμαστε η λύπη κι εγώ»<sup>22</sup>.

---

<sup>21</sup> *Ο.π.*, σ. 162.

<sup>22</sup> Ουίλλιαμ Σαίξπηρ, *Βασιλιάς Ιωάννης*, πράξη III, σκηνή I.

## **Il n'y a pas d'amour sans Nom-du-Père**

Un jour, fort lointain maintenant, un très vieux monsieur, évoquant sa longue vie, m'a dit : « Je dois tout à ma mère, mais je n'aime que mon père. » À l'époque, connaissant un peu son histoire, cette phrase m'a interloquée — j'étais sur le point de devenir mère —, et je ne l'ai jamais oubliée, pas plus que le ton qu'il y mit, un ton sans réplique.

*Il n'y a pas d'amour sans Nom-du-père, ou le Nom-du-père est la condition de l'amour, ou encore il n'y a d'amour que de l'identification portant sur ce quatrième terme, à savoir le Nom-du-Père (R. S. I.),* telles sont les affirmations de Lacan. Et comment cela ? Au nom de quoi amour et Nom-du-Père sont-ils donc si liés ? La question m'avait été posée l'an dernier à Berlin lors d'une soirée consacrée à Marguerite Duras, j'avais esquissé une sorte de réponse improvisée en me promettant d'y revenir de façon moins insatisfaisante. De plus ces affirmations de Lacan, J.-G. Godin les a souvent rappelées dans le séminaire qu'il fait depuis des années sur les séminaires borroméens et tout spécialement en interrogeant James Joyce et Virginia Woolf.

Mais pourtant cette liaison de l'amour avec le Père, avec le Nom-du-Père, qui intuitivement et aussi d'expérience semble juste, ne m'apparaît toujours pas aussi facile qu'elle peut en avoir l'air. Certes, chacun a l'expérience, comme le dit Lacan, que « Le moment où le nom est prononcé de celui ou celle à qui s'adresse notre amour est un seuil qui a la plus grande importance<sup>1</sup> », mais en quoi cela tient-il au Nom-du-Père ?

Après tout, Athènes est un lieu de prédilection pour poser cette question, n'est-ce pas là que jadis a retenti le nom de Zeus, « qui a beaucoup fait l'amour » et qu'Eros est le nom que Freud a emprunté à la mythologie grecque pour nommer une des faces de la pulsion ?

Ah, l'amour... Lacan a décliné, effeuillé ce mot tout au long de son enseignement, l'amour étant notre grande affaire à tous, analystes ou pas, et à chaque nouvelle déclaration sur l'amour venait des modifications, des nouveaux apports dans sa théorie !

---

<sup>1</sup> J. Lacan, *L'angoisse*, Paris, Seuil, 2004, p. 340.

Ce qui est sûr, au minimum, c'est que c'est un sentiment, un affect, ça affecte, c'est une affection, dans tous les sens du terme, c'est un truc qui vous « colle au cœur et au corps », comme le dit la chanson.

Cette première identification au Nom-du-Père, Lacan, dans *L'Une bévue...*, la qualifie « d'amoureuse ». De la dire « amoureuse » cette identification, c'est quand même curieux. Ça évoque l'énamoration, la *Verliebtheit* freudienne, plus que l'amour, *Liebe*, et la tendresse *Zärtlichkeit*, n'est-ce pas ? Et la *Verliebtheit*, dans le chapitre qui suit celui sur l'identification dans *Massenpsychologie*, ça se produit, Freud dit, quand « l'objet s'est mis à la place de l'Idéal du moi », Idéal hérité de cette primordiale identification, porteuse du Père pacifiant et liant par le signifiant les excès pulsionnels, bref faisant Loi, mais aussi du pire puisque l'aveuglement hypnotique que produit cette énamoration peut vous jeter dans les bras d'un *Führer* ou autre figure de ce genre, notre époque n'en manque pas. Mais n'oublions pas là que Freud dit qu'une identification entraîne une désexualisation, autrement dit une désintrinsication d'Eros et de Thanatos. Alors où est passé l'amour ? Problème, cet Idéal venant de révéler son côté perfide !

« Amoureuse », dit Lacan, serait-ce peut-être parce qu'il a avancé cette ultime figure de l'amour, *l'hainamoration*, en un seul mot, soigneusement épelé, « h.a.i.n.a.m.o.r.a.t.i.o.n. ». Pourquoi ? Faire entendre le *a*, qui par effacement du *e*, fait la jonction entre haine et amor (à mort) ? Pour indiquer que haine et amour sont tressés, comme Thanatos et Eros et donc bien-sûr avec le signifiant ? Auquel cas, en effet, ce ne serait pas une simple ambivalence de départ, mais bien le nouage d'un nœud. Et que le nouage du nœud, pour chacun, va dépendre de l'Autre réel auquel il aura eu à faire et aussi selon l'accueil que chacun lui aura fait. Autrement dit, ce nouage est contingent.

Avec le *nœud borroméen*, ce que nous avons à notre portée, c'est ceci pour nous essentiel, crucial pour notre pratique : [...] que j'ai énoncé comme vérité première, à savoir que l'amour est "*hainamoration*", (*h.a.i.n.a.m.o.r.a.t.i.o.n.*). » Pourquoi l'amour n'est pas « *velle bonum alicui* », comme l'énonce Saint Augustin<sup>2</sup>, si le mot *bonum* a le moindre support, c'est-à-dire s'il veut dire le *bien-être* ?

Non pas certes qu'à l'occasion l'amour ne se préoccupe pas un petit peu — le minimum — du *bien-être* de l'autre, mais il est clair qu'il ne le fait

---

<sup>2</sup> Il s'agit en fait de saint Thomas d'Aquin : « *Amare est velle bonum alicui* » (aimer c'est vouloir le bien de quelqu'un), in *Summa Theologica*, Prima Pars Quaestio XX.

que jusqu'à une certaine limite, dont je n'ai rien trouvé de mieux jusqu'à ce jour que *le nœud borroméen* pour — cette limite — la *représenter*. La « *représenter* » : entendez bien qu'il ne s'agit pas d'une figure, d'une représentation, il s'agit de poser que c'est le *Réel* dont il s'agit, que cette limite n'est concevable que dans les termes d'*ex-sistence* qui — pour moi, dans mon vocabulaire, ma nomination à moi — veut dire le jeu, le jeu permis, à l'un des *cycles*, à l'une des consistances, permis par le nœud borroméen.

À partir de cette limite, l'amour s'obstine parce qu'il y a du *Réel* dans l'affaire, l'amour s'obstine, tout le contraire du bien-être de l'autre. C'est bien pourquoi j'ai appelé ça l'*hainamoration*, avec le vocabulaire substantifié de l'*écriture* dont je le supporte<sup>3</sup>.

Alors à partir de cette limite, l'amour qui « s'obstine » bascule en son contraire la haine (freudien et primaire destin de la pulsion donc), et on dépasse les bornes... du plaisir pour tomber dans la jouissance (mortifère) ? Serait-ce là la signification de « la signification d'un amour sans limite » de cette fameuse et énigmatique dernière phrase du Séminaire XI, alors que l'amour ne peut vivre que dans les limites de la loi<sup>4</sup> ? Qu'est-ce que ça veut dire qu'il « s'obstine », l'amour ? Qu'il tente envers et contre tout de franchir la barre de cette division irrémédiable dont parle Lacan dans ce même séminaire ? « L'amour, c'est deux mi-dire qui ne se recouvrent pas. Et c'est ce qui en fait le caractère fatal. C'est la division irrémédiable. C'est la connexité entre deux savoirs en tant qu'ils sont irrémédiablement distincts. »

Comment commence-t-elle donc cette histoire dite d'amour ?

Freud, dans *Pulsion et destins de la pulsion*, l'évoque pour exemplifier la seule métamorphose observée d'une pulsion en son contraire matériel, ajoute-t-il entre parenthèse, c'est-à-dire qui concerne le contenu : la transposition de l'amour et de la haine.

L'amour est à l'origine narcissique (autoérotique), passe ensuite aux objets, qui ont été incorporés au *Ich* élargi et exprime la tendance motrice qui pousse le *Ich* vers ces objets en tant que source de plaisir. Il se noue intimement à l'activité des pulsions sexuelles ultérieures et coïncide avec le tout de la tendance sexuelle. Les premiers degrés de l'amour se donnent pour des buts sexuels provisoires, tandis que les pulsions sexuelles parcourent leur développement compliqué. C'est

---

<sup>3</sup> J. Lacan, *R.S.I.*, 15 avril 1975

<sup>4</sup> J. Lacan, *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, Paris, Seuil, 1973, p. 240.

dans le *s'incorporer*, ou *bouffer*, une sorte d'amour, [je souligne *une sorte* d'amour, l'amour miam-miam ?] que nous reconnaissons le premier de ces degrés, lequel est compatible avec *l'annulation de l'existence particulière de l'objet* — je souligne —, donc peut être qualifié d'ambivalent. [...] Cette forme et degré premier de l'amour est dans son comportement vis-à-vis de l'objet à peine distinguable de la haine. C'est seulement avec l'instauration de l'organisation génitale que l'amour est devenu le contraire de la haine.

Ce qui pourrait se dire ainsi : je te bouffe parce que je t'aime, alors tu es en moi, incorporé, mais du coup tu disparais comme existence particulière, tu es détruit. « Tu n'est plus que ce que je suis » dit Lacan, puis « Tu n'est plus rien que ce que je suis », mais ce rien que tu es devenu prend des airs d'objet. C'est ainsi qu'en ce temps du narcissisme primaire le *sujet* est *l'objet*. Et ce rien, dans la théorie lacanienne, est l'ancêtre de l'objet *a*.

Autrement dit, ça ne commence pas si bien que ça : tu me fais du bien, et c'est une satisfaction narcissique, on peut concevoir alors que j'en sois affecté positivement, que j'éprouve ce sentiment qu'on peut appeler l'amour, oui, mais tu es mort, tu es *rien*. Ambivalence donc dès le départ, ou plutôt indistinction qui ne deviendra renversement en son contraire (un des destins de la pulsion) qu'avec la mise en jeu du Phallus.

Dans le chapitre VII de *Massenpsychologie*, celui intitulé « L'identification » Freud revient à la charge du côté de l'ambivalence : « L'identification est connue pour la psychanalyse comme l'expression la plus précoce d'une liaison affective à une autre personne. Elle joue un rôle dans la préhistoire du complexe d'Œdipe. » En passant, remarquons que Freud ne parle ensuite que du garçon, qui prenant son père comme idéal se comporte là de façon exquisément masculine. Cette identification exemplaire, idéale au père, dit-il alors, se produit *en même temps* — je le souligne — ou un peu après, que le garçon donc, ait investi sa mère carrément comme objet sexuel : ainsi « les deux liaisons subsistent côte à côte pendant un certain temps, sans que l'une influence ou trouble l'autre », précise Freud. L'identification au père ne va prendre une tonalité hostile qu'au moment où le complexe d'Œdipe se forme. Et là à la fin de ce paragraphe, Freud reprend l'idée de cette ambivalence héritée de la phase orale de l'organisation libidinale. Remarquons cependant que là Freud n'utilise pas, comme le fait Lacan, le mot « amour » pour le père mais « intérêt particulier » et « tendresse ».



Dans le chapitre III de « Le moi et le ça », celui où Freud aborde le surmoi (idéal du moi), il écrit : « Au tout début (*uranfänglich*) dans la phase orale primitive de l'individu investissement d'objet et identification ne sont certainement pas distinguables l'un de l'autre. » Dans ce même chapitre, Freud dit que derrière la formation de l'Idéal du moi « se cache la première et la plus significative identification de l'individu, celle au père de la préhistoire personnelle. *Celle-ci ne semble pas être d'abord le résultat ou l'issue d'un investissement d'objet, c'est une identification directe et plus immédiate et plus précoce que tout investissement d'objet.* » Je souligne cette dernière phrase, car elle apporte un petit changement par rapport au chapitre sur l'identification évoqué juste avant.

Lacan traduira : « Le chasseur aime son gibier, tels les fils, qui, dans l'événement dit primordial dans la mythologie freudienne, tuent le père parce qu'ils l'aimaient [...]»<sup>5</sup>. » Certes si le chasseur chasse la biche, c'est qu'il aime bien manger de la biche, qu'il la trouve à son goût. Et effectivement, dans les deux cas, le meurtre est suivi d'un repas — et en général les repas, c'est plutôt préparé par les mères, par les femmes, mais pas toujours, il est vrai, surtout pour les chasseurs, à ce qu'on m'a dit, qui font ça entre hommes (entre frères ?). Enfin, pourtant, ce chasseur, il lui arrivera d'appeler tendrement sa femme, sa fille ou son amante « ma bichette ». Alors les fils du mythe, à l'instar des cannibales avec leurs ennemis respectés et admirés pour leurs qualités, auraient-ils donc pu tuer et dévorer le Père, s'ils ne l'avaient pas aimé et justement comme *existence particulière*, c'est-à-dire comme pouvant être *nommée*, ici nommée... « Père » ?

En somme cet événement primordial serait quelque chose comme une métabolisation primordiale du signifiant « Père » et ce signifiant originaire, devenu chair et sang chez chacun des fils, va leur donner un corps. Il s'agirait alors effectivement de quelque chose de plus direct et plus immédiat qu'un investissement d'objet. Du fait de cette incorporation il ne faisait plus qu'*Un* avec chaque fils, et ne faire qu'*Un* avec l'autre, n'est-ce pas le rêve des amoureux — et ce n'est qu'un rêve ? Et ne dit-on pas, quand on aime vraiment quelqu'un « Je l'ai dans la peau » ?

---

<sup>5</sup> J. Lacan, *...ou pire*, p. 204, 1 juin 1972 (Ah, tiens, mais voilà le Père de la Horde, l'Orang-outan que Lacan va pourtant railler dans l'*Étourdit*, cette même année 1972.)

« La suite est triste. » ajoutera Lacan « La suite est très précisément que tous les hommes,  $\forall X$ , l'universalité des hommes est sujette à la castration<sup>6</sup>. »

Certes et d'autant plus triste que jamais, Phallus oblige, un homme et une femme ne pourront faire *Un*.

La suite, c'est aussi qu'il faut distinguer « l'identification au père » du « choix d'objet » — père. « Dans le premier cas le père est ce qu'on veut *être*, dans le deuxième, ce qu'on veut *avoir* » nous dit Freud pour introduire la deuxième identification au trait unaire en passant par le symptôme hystérique (là il utilise le mot « amour » d'objet [*Objektliebe zum Vater*] pour le père). Ainsi : « l'identification vient à la place du choix d'objet, le choix d'objet a régressé à l'identification », c'est-à-dire que le *Ich* prend en soi les particularités de l'objet, que ce soit une personne *aimée ou non* [soulignons-le], l'important à noter étant qu'il s'agit d'une identification partielle, hautement limitée qui s'appuie sur un seul trait, trait unique (*einziger Zug*) de la personne objet.

« Le trait unaire n'est pas », reprend Lacan « dans le champ premier de l'identification narcissique, auquel Freud rapporte la première forme d'identification, — *que très curieusement d'ailleurs*, (je souligne l'étonnement de Lacan) il incarne dans une sorte de fonction, de modèle primitif, antérieur à l'investissement libidineux lui-même sur la mère — temps mythique assurément<sup>7</sup>. » Temps mythique, donc temps réel, puisque le mythe est là pour rendre compte du réel. Freud en a produit des mythes, Lacan aussi d'ailleurs, pour essayer de cerner quelque chose de réel. Côté Freud : Totem et tabou, Œdipe, Moïse, sans oublier les pulsions, côté Lacan le mythe de la lamelle, même si lui a plutôt visité et revisité les mythes freudiens et bien d'autres aussi.

Cette première identification au père (Freud précise dans une note attachée à cette phrase sur l'identification plus précoce que tout investissement d'objet qu'il faudrait dire plutôt aux parents, car à ce moment-là la différence des sexes n'est pas encore intégrée.) serait donc quelque chose comme l'incorporation du langage, incorporation du signifiant. Et qu'est-ce qui va faire que la différence des sexes soit « intégrée », sinon le Phallus ?

---

<sup>6</sup> *Ibidem*.

<sup>7</sup> J. Lacan, *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, op. cit., p. 231

Ainsi les fils d'avoir métabolisé le Nom après avoir tué le Père pour, croyaient-ils, avoir leur part de sa toute jouissance mythique, sont restés interdits — un véritable trauma cette histoire —, interdits de jouir de la Mère, la Chose leur a été barrée... pour l'éternité... par le Père devenu éternel (Dieu comme autre figure du Père — chez les chrétiens, l'amour ça ne manque pas !).

Alors l'amour qu'ils lui portaient venait-il de ce qu'ils lui supposaient de savoir, de savoir sur l'art et la manière de jouir des femmes ? « Il n'en reste pas moins, que l'amour est le rapport du Réel au savoir<sup>8</sup> », dit Lacan. Il est souvent revenu sur le lien entre amour et savoir.

Bien, mais après tout, la suite peut n'être pas si triste : chacun des fils a désormais un corps, un corps pulsionnel et une métaphore paternelle pour s'en servir du mieux possible, en jouir du mieux possible et goûter aux joies (et aux chagrins) de l'amour.

Ah, l'amour... te re-voilà donc, mais si écorné, plein de bleus et de bosses qu'avec Lacan, il faut bien t'appeler et t'écrire l'*a-mur* : du Bonheur suprême, il ne reste plus que de petits bonheurs... et encore, si on a de la chance et qu'on sache un peu jouer au jeu de l'*a-mourre* et du hasard, un, deux, trois, nous irons au bois, dit la comptine enfantine (du verbe compter)... au bois du petit *a*.

En effet nous *avons* et *sommes* un corps vivant et jouissant, même si c'est plus ou moins bien, un corps pulsionnel et pulsionné.

Pour mettre à l'épreuve la distinction entre pulsion de vie et pulsion de mort, entre Eros et Thanatos, c'est justement la polarité amour / haine que Freud choisit. Deux équations préalables : amour = Eros, haine = Thanatos. La haine est le compagnon inattendu de l'amour, elle peut être l'annonciateur de celui-ci ou se transformer en amour. S'appuyant sur la paranoïa, il dit que la métamorphose de l'amour en haine s'avère être une modification interne et non pas due à un comportement modifié de l'objet. Et il en déduit que « dans la vie psychique il y aurait une énergie déplaçable, (susceptible de métonymie donc), qui, indifférente en soi, peut se joindre à une motion qualitativement différenciée, érotique ou destructrice et augmenter son investissement général ».

La conclusion qu'il en tire immédiatement est : s'il n'y a pas trop de bouchons dans l'écoulement, la satisfaction de la pulsion peut se produire avec n'importe quel objet. Autrement dit un objet peut en

---

<sup>8</sup> J. Lacan, *Les Non-Dupes errent*, 18 décembre 1973.

remplacer un autre, les objets se vicarisent. Ainsi par exemple, je peux te manger des yeux, boire tes paroles ou même te jeter un regard assassin.

En somme l'objet se prête à la métonymie. Il reprend ainsi ce qu'il avait déjà avancé dans *Pulsions et destin de la pulsion* que la pulsion n'est pas *nouée* à l'objet, mais lui est seulement *coordonnée*, qui est un terme de grammaire, indiquant si besoin était encore, que la pulsion a à faire avec le signifiant, ce signifiant que justement « j'ai dans la peau ».

« L'amour aime la balade, Dieu l'a fait ainsi, d'un autre à l'autre, douce chérie, bonne nuit ! » chante par la voix de Schubert le malheureux poète délaissé du *Voyage d'hiver*.

Oui mais, car, hélas, il y a presque toujours un mais, et là le bouchon est de taille et il s'appelle *fixation*, c'est-à-dire un attachement particulièrement fervent de la pulsion à l'objet (*eine besonders innige Bindung des Triebes an das Objekt*) ! *Fixation* c'est différent de *coordination*, n'est-ce pas ? « Elle se produit souvent dans des périodes très précoces du développement pulsionnel et met fin à la mobilité de la pulsion, en s'opposant intensivement à son détachement [de l'objet]. »

Dans *Deuil et Mélancolie*, concernant la mélancolie, il reprend cette idée d'arrêt de la mobilité de la pulsion due à deux facteurs contradictoires : une forte *fixation* à l'objet d'amour et un investissement d'objet peu résistant, suite à un préjudice ou déception venue de la personne aimée et qui fait que l'objet est abandonné. Mais « la libido libre n'est pas déplacée sur un autre objet mais est repliée dans le *Ich*. Mais là elle ne trouva pas une quelconque utilisation mais sert à fabriquer une identification du *Ich* avec l'objet abandonné. » La contradiction s'éclaire si on considère qu'il s'agit là d'une régression au narcissisme primaire, remarque Freud. Et de rappeler que l'identification sur le mode cannibale est le degré préliminaire du choix d'objet.

À ce degré-là, répétons-le, investissement d'objet et identification ne sont pas encore bien distingués l'un de l'autre, ainsi un temps où *être* et *avoir* font encore tout *Un*. Serait-ce le temps juste avant que le trait unaire ne vienne séparer *être* et *avoir* encore enfermés et collés dans l'enclos narcissique ? Juste avant ou en même temps que l'identification au Père ? « [...] Le *trait unaire*, une fois détaché, fait apparaître le sujet comme "*celui qui compte*", au double sens du terme. Vous touchez là l'apparition, à l'état nu, du sujet qui n'est rien que cela : que la

possibilité d'un signifiant de plus, d'un 1 en plus, grâce à quoi il constate lui-même qu'il y en a 1 qui manque. » indique Lacan dans *L'identification* (28 mars 1962) après avoir dit que concernant la première identification, celle au Père donc, on n'avait pas le moindre repère, sinon par métaphores et que donc il choisissait plutôt la deuxième, celle au trait unaire. Pas le moindre repère ? Problème !

« C'est ce que nous appelons l'*ambivalence*, l'*ambiguïté*, la *réversibilité* de certains couples pulsionnels. Mais nous n'en voyons pas, à simplement dire cela de cet équivalent, que ça se retourne, que *le sujet se fait objet et l'objet sujet*, nous n'en saisissons pas le véritable ressort qui implique toujours cette référence au grand Autre où tout ceci prend son sens.» dit-il encore dans cette même séance de *l'Identification*. Bien, mais où est l'amour lié à la première identification ?

Ce Père exceptionnel de *Totem et tabou*, que nous venons d'évoquer, celui qui soit disant jouissait de toutes les femmes — autre nom de fabrication de l'impossible — et donc en interdisait aux fils la jouissance, n'a-t-il pas été mis en morceaux avant d'être mangé et incorporé ? Moment de jouissance :

« Pour en *jouir*, ce qui s'appellerait en *jouir* comme tel, il faudrait le mettre en morceaux, hein ? » interroge Lacan, rappelant que pour les êtres parlants, « les *sujets pathématiques* [du phallus] qui en résultent, produit d'une copulation aveugle, c'est le cas de le dire, car seuls les signifiants copulent entre eux dans l'inconscient sous forme de corps sont conduits — mon Dieu — à en faire autant : *baiser* qu'ils appellent ça. C'est pas une mauvaise formule. Car quelque chose les avertit qu'ils ne peuvent faire mieux que de suçoter le corps signifié autre, autre seulement par quelque écrit d'état civil. Non pas qu'il y ait pas pour cela chez l'autre corps des dispositions, comme ça, d'être né prématuré, c'est pas inconcevable. Le concept là, ne manque pas<sup>9</sup>.

Ainsi était-il mort, et au dire de Lacan de toujours déjà mort, (comme l'objet-toujours-déjà perdu ?). Quand on meurt, n'est-ce-pas, on redevient un signifiant, on n'*est* plus que le nom du nom que, d'avant, on *avait* : dans le trou de la tombe, on rejoint ce signifiant primordial, trou

---

<sup>9</sup> J. Lacan, *R.S.I.*, 11 mars 197, Séminaire inédit.

Ou version de l'ALI : «... sinon le produit de ce qui se produit, d'une copulation aveugle, c'est le cas de le dire, car seuls les signifiants copulent entre eux dans l'inconscient, mais les sujets pathématiques qui en résultent sous forme de corps sont conduits, mon Dieu, à en faire autant, baiser ils appellent ça. ».

premier d'où on est né comme sujet et ainsi se bouclerait la boucle pulsionnelle selon la visée de Thanatos. Mais l'amour, où est-il donc ? Que de ce Nom ?

Ainsi était-il mort, emportant dans son trou une bonne part de la jouissance. Mais du coup (de ce « traumatisme » ?), ça a fait de la place, ça fait une place, ça fait un trou. Et Lacan l'a assez répété, et c'est aussi le savoir de tout artisan : pour nouer un truc à un autre il faut un trou.

Ça pose un zéro, comme le dira encore autrement Lacan : « Ce zéro est absolument essentiel à tout repérage chronologique naturel. Et alors nous comprenons ce que veut dire *le meurtre du Père*<sup>10</sup>. »

« Tu me manques ! » peut-on dire ou écrire à l'absent qu'on aime, n'est-ce pas ? Alors cette métabolisation du Nom-du-Père, autrement dit, ce « de-toujours-déjà-mort » mythique, serait-elle métabolisation du manque ? Métabolisation du nécessaire renoncement à l'objet par la même occasion ?

Cette *fixation* est aussi celle que Freud indique comme étant celle du refoulement originaire : « l'accueil dans le conscient est refusé au représentant (de la représentation) et à partir de ce moment-là la représentance concernée se maintient inaltérable et la pulsion lui est attachée (*gebunden*, liée)<sup>11</sup>. »

Est-ce une autre façon de dire ce que dira Lacan dans *R.S.I.* : « La notion de l'inconscient se supporte de ceci : que ce nœud, non seulement on le trouve déjà fait, mais on se trouve *fait* en un autre accent du terme : “*On est fait !*”. *On est fait* de cet acte x par quoi le nœud est déjà fait<sup>12</sup>. »

Et même bien « refaits » comme le dit la langue populaire ! Au passage, on ne peut que se demander, comme Freud le fait dans *Névrose et psychose*, dans quelles circonstances et avec quels moyens on — Freud dit le *Ich*, coincé entre son Ça et son Sur-moi — peut s'en sortir sans en être malade.

Car le sujet commence au lieu de l'Autre où surgit le premier signifiant, par lequel ce sujet, qui, juste avant, n'était rien, sera figé en signifiant, épinglé comme un papillon. En quelque sorte, ce signifiant, étant attaché, lié à la pulsion, va commander, ordonner toutes les motions pulsionnelles qui vont se présenter. Enfin, encore faut-il que le sujet y

---

<sup>10</sup> J. Lacan, *D'un discours qui ne serait pas du semblant*, 16 juin 1976.

<sup>11</sup> S. Freud, *Le refoulement*, 7<sup>ème</sup> paragraphe.

<sup>12</sup> J. Lacan, *R.S.I.*, 15 avril 1975.

consente, qu'il dise le « oui » de la *Bejahung* freudienne, qu'il consente à l'existence de l'Autre, tout aussi barré que lui. Serait-ce aussi de ce « oui » que surgit l'amour ? Oui mais, il n'y a pas de *Bejahung* sans *Ausstoßung*, et voilà où l'amour pourrait bien trouver sa limite.

Pourrait-on penser que cette identification au Nom-du-Père, dite « amoureuse » par Lacan dans *L'Une-bévue...* serait le départ de l'intrication du brin « Eros » de la pulsion avec le brin « Thanatos » et de son nouage avec le brin « signifiant » ? Car, me semble-t-il, la pulsion est comme une ficelle dont les brins sont intriqués ou encore comme une feuille de papier avec un recto et un verso. Ceci favoriserait-il la métonymie et donc la vicarisation des objets ? Mais en même temps, grâce au brin « signifiant », le Nom-du-Père servirait-il de point de serrage (point de capiton) des deux brins et ainsi limiterait-il leur dénouage (en langue freudienne : leur désintrication — toujours fâcheuse : la ficelle s'effiloche, la feuille se déchire) en mettant son poids de signifiant dans la balance en faveur d'Eros, puisque l'autre Nom des flèches d'Eros est le Phallus ?

Il n'y a pas de métaphore sans métonymie, Lacan nous l'a bien indiqué, comme il nous a indiqué que le secret d'une vie psychique, d'une vie tout court, c'est-à-dire normalement ratée mais à peu près vivable, d'une relation à peu près pacifiée, tempérée, dit-il, avec l'autre sexe, grâce à l'acceptation de son sexe, homme ou femme, que ce secret c'est la métaphore paternelle. Alors là, sans aucun doute, le Nom-du-Père est bien la condition pour que de l'amour, il y en ait dans la vie.

Bien, mais où est-elle donc cette métaphore paternelle dans le nœud borroméen ? Serait-elle relayée par cette identification au Nom-du-Père ? Le Réel de l'Autre réel ? Le nouage même du Nœud borroméen ?

Et nous revoilà comme devant, avec, au creux de la main, le corps, le Phallus et la mort. Ça peut bien faire un nœud borroméen, mais à ma question, sur le lien entre amour et identification au Nom-du-Père, beaucoup de questions et d'impasses et pas de réponse vraiment satisfaisante, malgré mes efforts, désespérés, c'est-à-dire via bien des forçages, pour en trouver le ressort. Eh bien, tant pis ! Après tout Lacan avoue qu'il ne sait pas bien pourquoi Freud accole l'amour à cette première identification. Après tout, ma question n'est-elle peut-être qu'une question posée au Réel ? Ne disions-nous pas qu'il faut un trou pour nouer un truc à un autre ? Alors aussi bien, le trou de cette question restée sans réponse pertinente permettra-t-il peut-être d'y nouer une autre. Enfin cette petite

bal(l)ade m'aura-t-elle au moins servie à mieux saisir pourquoi Lacan fait (presque) équivaloir S1, Nom-du-Père et Phallus.

### *Après-coup*

En (re)lisant, pour une autre occasion, le texte de Catherine Millot, *La logique et l'amour*<sup>13</sup>, je suis (re)tombée sur une phrase de Lacan : « L'amour naît de la rencontre entre les traces, chez l'un et chez l'autre, de l'exil du rapport sexuel », a suscité une autre question : pourrait-on dire que la rencontre des traces (de l'exil du rapport sexuel) inscrites chez l'Autre réel avec les premières traces venant s'inscrire sur et dans un « corps » devenant « parlant » ferait naître cet énigmatique amour lié au Nom-du-Père ?

---

<sup>13</sup> C. Millot, *La logique et l'amour, et autres textes*, Nantes, Éditions Cécile Default, 2015, p.92.



## Δεν υπάρχει αγάπη χωρίς Όνομα-του-Πατέρα<sup>1</sup>

Μία μέρα, αρκετά παλιότερα, ένας αρκετά ηλικιωμένος κύριος, μιλώντας μου για τη ζωή του, μου είπε: «τα οφείλω όλα στη μητέρα μου, αλλά δεν αγαπώ παρά μόνο τον πατέρα μου». Εκείνη την εποχή, γνωρίζοντας κάπως την ιστορία του, αυτή η φράση με τάραξε –επρόκειτο να γίνω μητέρα–, και δεν την ξέχασα ποτέ· ούτε και τον τόνο που χρησιμοποίησε, έναν τόνο που όμοιός του δεν υπάρχει.

*Δεν υπάρχει αγάπη χωρίς Όνομα-του-Πατέρα, ή το Όνομα-του-Πατέρα είναι η συνθήκη της αγάπης, ή ακόμη δεν υπάρχει αγάπη παρά μόνο μέσα από την ταύτιση με αυτόν τον τέταρτο όρο, δηλαδή με το Ο-τ-Π. (R.S.I.),* αποφαίνεται ο Λακάν. Και πώς αυτό; Στο όνομα τίνας η αγάπη και το Ο-τ-Π είναι τόσο συνδεδεμένα; Η ερώτησή μου τέθηκε την περασμένη χρονιά στο Βερολίνο κατά τη διάρκεια μιας βραδιάς αφιερωμένης στη Μαργκερίτ Ντυράς, όπου αυτοσχεδίασα μια πρώτη απάντηση, και υποσχέθηκα να επανέλθω με τρόπο λιγότερο ανεπαρκή. Επιπροσθέτως, αυτές τις δηλώσεις του Λακάν, ο Ζαν Γκυ Γκοντάν τις επαναλαμβάνει συχνά στο σεμινάριο που κάνει τα τελευταία χρόνια για τους βορρόμειους κόμβους, επερωτώντας ειδικότερα τον Τζέιμς Τζόους και τη Βιρτζίνια Γουλφ.

Παραταύτα αυτή η σχέση αγάπης και Πατέρα, αγάπης και Ονόματος-του-Πατέρα, η οποία διαισθητικά, αλλά και εμπειρικά φαίνεται σωστή, δεν έμοιαζε στα μάτια μου πάντα τόσο προφανής όσο μπορεί να φαίνεται. Βέβαια, καθένας έχει την εμπειρία, όπως το λέει ο Λακάν, ότι «εκείνη η στιγμή κατά την οποία έχει προφερθεί το όνομα αυτού ή αυτής στην οποία απευθύνεται η αγάπη μας, αποτελεί ένα κατώφλι μέγιστης σημασίας»<sup>2</sup>, αλλά πώς συνδέεται αυτό με το Ο-τ-Π;

Άλλωστε, η Αθήνα αποτελεί ιδανικό τόπο για να ακουστεί αυτό το ερώτημα. Έτσι δεν είναι; Εδώ όπου στο παρελθόν αντιλαλούσε το όνομα

---

<sup>1</sup> Το κείμενο εκφωνήθηκε στο πλαίσιο της συνάντησης «Γύρω από το RSI» που διοργανώθηκε από τα «Ψυχαναλυτικά Σεμινάρια» και τη «Σχολή ψυχανάλυσης Sigmund Freud» στην Αθήνα (Αθήνα, 3 Οκτωβρίου 2015), και μεταφράστηκε από τα γαλλικά από τον Γιάννη Μπούρα.

<sup>2</sup> Ζακ Λακάν, *L'angoisse*, Παρίσι, Seuil, 2004, σ. 340.

του Δία «ο οποίος έκανε πολύ έρωτα», και όπου το όνομα «Έρωτας» είναι αυτό που δανείστηκε ο Φρόντ από την ελληνική μυθολογία για να ονομάσει ένα από τα πρόσωπα της ορμής;

Α, ο έρωτας-η αγάπη... ο Λακάν υποκλίθηκε, ξεφύλλισε αυτήν τη λέξη σ' όλη τη διάρκεια της διδασκαλίας του, και καθώς ο έρωτας είναι τόσο σημαντικό ζήτημα για όλους μας, ψυχαναλυτές ή μη, κάθε νέα δήλωση για το θέμα του έρωτα, έφερνε μετατροπές, καινούργιες συνεισφορές πάνω στη θεωρία του!

Είναι τουλάχιστον σίγουρο ότι πρόκειται για ένα συναίσθημα, ένα αίσθημα, που επιδρά, κάνει αίσθηση, είναι μία «μόλυνση» με όλη τη σημασία του όρου, είναι κάτι που σας «κολλά στη καρδιά και στο σώμα», όπως λέει και το τραγούδι.

Αυτή την πρώτη ταύτιση με το Ο-τ-Π ο Λακάν, στο «L' Une bñvue...», τη χαρακτηρίζει ως «ερωτική». Το ότι την αποκαλεί «ερωτική» είναι κάπως περίεργο. Θυμίζει περισσότερο την κατάσταση της ερωτικής «τρέλας», τη φρουδική Verliebtheit, παρά την αγάπη (Liebe) και την τρυφερότητα (Zärtlichkeit), έτσι δεν είναι; Και η Verliebtheit, στο κεφάλαιο που ακολουθεί αυτό της ταύτισης στο βιβλίο της *Ψυχολογίας των μαζών*, παράγεται, λέει ο Φρόντ, όταν «το αντικείμενο μπει στη θέση του Ιδεώδους του Εγώ», ενός ιδεώδους κληρονομιάς αυτής της πρωταρχικής ταύτισης, που φέρει τον γαληνευτικό Πατέρα, και που ενώνει μέσω του σημαίνοντος τις υπερβάσεις των ορμών, δημιουργώντας εν ολίγοις Νόμο· υπάρχει όμως επίσης και ο κίνδυνος η υπνωτική τύφλωση που παράγει αυτή η ερωτική τρέλα, να σας ρίξει στην αγκαλιά ενός Φύρερ ή μιας άλλης φιγούρας τέτοιου είδους, που δεν λείπουν από την εποχή μας. Αλλά ας μην ξεχνάμε ότι σ' εκείνο το σημείο ο Φρόντ λέει πως η ταύτιση φέρνει την αποσεξουαλικοποίηση, με άλλα λόγια έναν διαχωρισμό του Έρωτος και του Θανάτου. Πού πήγε λοιπόν ο έρωτας-η αγάπη; Ιδού η απορία! –αυτό το ιδεώδες μόλις μάς αποκάλυψε την παραπλανητική του πλευρά!

«Ερωτική-αγάπη» λέει ο Λακάν, ίσως διότι έφτασε αυτή την τελική φιγούρα της αγάπης, την hainamoration, σε μία λέξη, συλλαβισμένη με ιδιαίτερη φροντίδα, «h.a.i.n.a.m.o.r.a.t.i.o.n.». Γιατί; Μήπως για να ακουστεί το a που με τη διαγραφή του e, κάνει τη σύνδεση ανάμεσα στο μίσος και την αγάπη (αγάπη: amor, προς τον θάνατο [à mort]); Για να δείξει άραγε ότι το μίσος και η αγάπη είναι μπλεγμένα, όπως ο Θάνατος και ο Έρωτας, και φυσικά πάντοτε μέσω του σημαίνοντος; Στην περίπτωση αυτή βέβαια, δεν θα επρόκειτο για αμφιθυμία της εκκίνησης, αλλά για το δέσιμο ενός κόμβου. Και το δέσιμο του κόμβου, για τον καθένα, θα εξαρτηθεί από τον πραγματικό Άλλο με τον οποίο θα είχε να κάνει, καθώς

και από την υποδοχή αυτού του Άλλου που θα είχε κάνει ο καθένας. Με άλλα λόγια, το δέσιμο αυτού του κόμβου παρουσιάζεται να εξαρτάται από τις συγκυρίες.

«Με τον βορρόμειο κόμβο, αυτό που έχουμε μπροστά μας, είναι το σημαντικό για μας, το κρίσιμο για την πρακτική μας:

[...] ότι παρουσίασα ως πρώτη αλήθεια, ότι η αγάπη είναι «hainamoration», (h.a.i.n.a.m.o.r.a.t.i.o.n.) Γιατί η αγάπη να μην είναι «velle bonum alicui», όπως το αναφέρει ο άγιος Αυγουστίνος<sup>3</sup>, αν η λέξη bonum έχει την παραμικρή υπόσταση, αν σημαίνει, δηλαδή, το ευ ζειν του άλλου;

Δεν λέει φυσικά κανείς πως η αγάπη δεν ασχολείται κάπως, κατ' ελάχιστο, με το ευ ζειν του άλλου, αλλά είναι σαφές ότι δεν το κάνει παρά μέχρι ενός συγκεκριμένου σημείου, για το οποίο δεν μπόρεσα μέχρι σήμερα να βρω κάτι να το αναπαριστά καλύτερα από τον βορρόμειο κόμβο. Να το «αναπαριστά»: πρέπει να κατανοήσουμε ότι δεν πρόκειται για κάποιο σχέδιο, για κάποια αναπαράσταση, αλλά ότι σ' αυτό το σημείο πρόκειται για το Πραγματικό που μας ενδιαφέρει, ότι αυτό το όριο δεν μπορούμε να το συλλάβουμε νοητά, παρά μέσα από τους όρους της εξ-ύπαρξης (ex-sistence) που για μένα, στο λεξιλόγιό μου, στην ονοματοδοσία μου, σημαίνει το παιχνίδι, το παιχνίδι που επιτρέπεται μέσα σ' έναν από τους κύκλους, σε μία από τις συνεκτικότητες, που επιτρέπεται από τον βορρόμειο κόμβο.

Πέρα από αυτό το όριο η αγάπη πεισμώνει διότι υπάρχει στην όλη υπόθεση κάτι από το Πραγματικό, η αγάπη πεισμώνει, πράγμα τελείως αντίθετο από την ευτυχία, το ευ ζειν του άλλου. Γι' αυτό ακριβώς ονομάζω αυτό το συναίσθημα hainamoration (αγαπόμισο), με το ουσιώδες λεξιλόγιο της γραφής με την οποία το υποστηρίζω<sup>4</sup>.

Πέρα από αυτό το όριο, επομένως, η αγάπη που «πεισμώνει», εκπίπτει στο αντίθετό της, στο μίσος (φροϋδικό και πρώτο πεπρωμένο της ορμής λοιπόν), και ξεπερνούμε τα όρια... της ευχαρίστησης για να πέσουμε μέσα στην (θανατηφόρο) απόλαυση; Θα βρισκόταν λοιπόν εκεί η σημασία της «σημασίας μίας αγάπης χωρίς όριο», αυτής της διάσημης και αιγιματικής τελευταίας φράσης του 11<sup>ου</sup> Σεμιναρίου, ενώ η αγάπη δεν

---

<sup>3</sup> Πρόκειται στην ουσία για τον Άγιο Θωμά τον Ακινάτη: «Amare est velle bonum alicui» (το ν' αγαπάς σημαίνει να θέλεις το καλό του άλλου) στο: *Summa Theologica*. Prima Pars. Quaestio XX.

<sup>4</sup> Ζακ Λακάν, *R.S.I.*, 15 Απριλίου 1975.

μπορεί να ζήσει παρά μέσα στα όρια του νόμου;<sup>5</sup> Τι σημαίνει ότι η αγάπη «πεισμώνει»; Ότι προσπαθεί ενάντια και πέρα από όλα να ξεπεράσει τη μπάρα αυτής της αθεράπευτης διαίρεσης για την οποία μιλάει ο Λακάν στο ίδιο Σεμινάριο; «Η αγάπη, είναι δύο μισόλογα που δεν επικαλύπτονται. Και σε αυτό συνίσταται ο μοιραίος χαρακτήρας της. Είναι η αθεράπευτη διαίρεση. Είναι η συνδεσιμότητα ανάμεσα σε δύο γνώσεις που είναι αθεράπευτα ξέχωρες.»

Πώς ξεκινά λοιπόν αυτή η ιστορία που λέγεται ιστορία της αγάπης;

Ο Φρόντ στο *Ορμή και πεπρωμένα της ορμής*, το αναφέρει για να δώσει το παράδειγμα της μοναδικής μεταμόρφωσης που έχει παρατηρηθεί μιας ορμής στο αντίθετό της υλικό, και προσθέτει μια παρένθεση, που αφορά το ακριβές περιεχόμενο της μεταμόρφωσης: την αντιμεταθετικότητα της αγάπης και του μίσους.

«Η αγάπη είναι στη ρίζα της ναρκισσιστική (αυτοερωτική), περνά εν συνεχεία στα αντικείμενα, που έχουν ενσωματωθεί στο διευρυμένο Εγώ και εκφράζει την κινητική τάση που σπρώχνει το Εγώ προς αυτά τα αντικείμενα, καθότι αποτελούν πηγή ευχαρίστησης. Δένεται στενά με τη δράση των ύστερων σεξουαλικών ορμών και συμπίπτει με το όλον της σεξουαλικής τάσης. Τα πρώτα επίπεδα της αγάπης αφιερώνονται σε πρόσκαιρους σεξουαλικούς στόχους, ενώ οι σεξουαλικές ορμές διανύουν την πολύπλοκη ανάπτυξή τους. Αναγνωρίζουμε λοιπόν ότι μέσα στο ενσωματώνω, ή τρώω, βρίσκεται ένα είδος αγάπης [υπογραμμίζω ένα είδος αγάπης· η αγάπη μιαμ-μιαμ;] το οποίο θεωρούμε ως πρώτο από αυτά τα επίπεδα, και το οποίο είναι συμβατό με την *ακύρωση της ιδιαίτερης ύπαρξης του αντικειμένου*, –υπογραμμίζω– και που μπορεί λοιπόν να χαρακτηριστεί ως αμφίθυμο. [...] Αυτή η μορφή και πρώτο επίπεδο αγάπης είναι σε ό,τι αφορά τη συμπεριφορά προς το αντικείμενο δύσκολα διαχωρίσιμη από το μίσος. Είναι μόνο με την εγκατάσταση της γενετήσιας οργάνωσης που ο έρωτας γίνεται το αντίθετο του μίσους».

Κάτι που θα μπορούσε να ειπωθεί κι έτσι: σε τρώω γιατί σε αγαπώ, είσαι λοιπόν μέσα μου, ενσωματωμένο, όμως ξαφνικά χάνεσαι από ιδιαίτερη ύπαρξη, είσαι κατεστραμμένο. «Δεν είσαι πια παρά αυτό που είμαι», λέει ο Λακάν, εν συνεχεία, «Δεν είσαι πια τίποτα από αυτό που είμαι», όμως αυτό το τίποτα που έγινε, αποκτά τον αέρα αντικειμένου. Έτσι λοιπόν, σε αυτόν τον χρόνο του πρωταρχικού ναρκισσισμού, το

---

<sup>5</sup> Ζακ Λακάν, *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, Παρίσι, Seuil, 1973, σ. 240.

υποκείμενο είναι το αντικείμενο. Και αυτό το τίποτα, μέσα στη λακανική θεωρία, είναι ο πρόγονος του αντικειμένου μικρού α.

Με άλλα λόγια, αυτό δεν ξεκινά τόσο καλά όπως αυτό: μου κάνεις καλό, κι αυτό είναι μια ναρκισσιστική ικανοποίηση, οπότε μπορούμε να σκεφτούμε ότι είμαι θετικά επηρεασμένος και βιώνω αυτό το συναίσθημα που μπορούμε να ονομάσουμε αγάπη, ναι, αλλά εσύ είσαι νεκρός, είσαι *τίποτα*. Αμφιθυμία λοιπόν ήδη από την αρχή, ή πιο συγκεκριμένα το αδιαφοροποίητο, που δεν θα αντιστραφεί στο αντίθετό του (ένα από τα πεπρωμένα της ορμής) παρά με την είσοδο του Φαλλού στο παιχνίδι.

Στο 7<sup>ο</sup> κεφάλαιο της *Ψυχολογίας των μαζών*, που τιτλοφορείται «Η ταύτιση» ο Φρόντ επανέρχεται στο θέμα, ειδικότερα από τη σκοπιά της αμφιθυμίας: «Η ταύτιση είναι γνωστή για την ψυχανάλυση ως η πιο πρώιμη έκφραση μίας συναισθηματικής σχέσης με ένα άλλο πρόσωπο. Διαδραματίζει έναν ρόλο στην προϊστορία του Οιδιπόδειου συμπλέγματος». Διατρέχοντας το κεφάλαιο, παρατηρούμε ότι ο Φρόντ δεν μιλά στη συνέχεια παρά μόνο για το αγόρι, που παίρνοντας τον πατέρα του για ιδανικό-πρότυπο, συμπεριφέρεται έτσι με τρόπο ιδιαίτερος αρρενωπό. Αυτή η παραδειγματική και ιδεώδης ταύτιση προς τον πατέρα, λέει λοιπόν ότι παράγεται τον *ίδιο χρόνο* –το υπογραμμίζω– ή λίγο πιο μετά, που το αγόρι έχει επενδύσει τη μητέρα του ξεκάθαρα ως σεξουαλικό αντικείμενο: έτσι «οι δύο σχέσεις υφίστανται η μία πλάι στην άλλη για κάποιο χρονικό διάστημα, χωρίς η μία να επηρεάζει ή να διαταράσσει την άλλη», εξηγεί ο Φρόντ. Η ταύτιση με τον πατέρα δεν θα λάβει εχθρικό χαρακτήρα, παρά από τη στιγμή που το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα μορφοποιείται. Και σ' αυτό το σημείο, στο τέλος αυτής της παραγράφου, ο Φρόντ ξαναπιάνει την ιδέα της αμφιθυμίας, κληρονομιάς της στοματικής φάσης της λιβιδινικής οργάνωσης. Παρατηρούμε παραταύτα ότι ο Φρόντ δεν χρησιμοποιεί, όπως ο Λακάν, τη λέξη «αγάπη» για τον πατέρα, αλλά τις φράσεις «ιδιαίτερο ενδιαφέρον» και «τρυφερότητα».

Στο 3<sup>ο</sup> κεφάλαιο του «Το Εγώ και το Εκείνο», όπου ο Φρόντ προσεγγίζει το υπερεγώ (ιδεώδες του Εγώ), γράφει: «Στις απόλυτες απαρχές (*uranfänglich*), στην πρωτόγονη στοματική φάση του ατόμου, η επένδυση του αντικειμένου και η ταύτιση σίγουρα δεν είναι διακριτές η μία από την άλλη». Στο ίδιο κεφάλαιο, ο Φρόντ λέει ότι πίσω από τη διαμόρφωση του Ιδεώδους του Εγώ «κρύβεται η πρώτη και η πιο σημαντική ταύτιση του ατόμου, αυτή με τον πατέρα της προσωπικής προϊστορίας. Αυτή δεν φαίνεται να είναι αρχικά το αποτέλεσμα ή το αποκύημα μιας επένδυσης αντικειμένου, αλλά πρόκειται για μια απευθείας ταύτιση, πιο άμεση και πιο πρώιμη από κάθε επένδυση αντικειμένου».

Υπογραμμίζω αυτή την τελευταία φράση, διότι επιφέρει μία μικρή μεταβολή στα όσα περιλαμβάνει το κεφάλαιο για την ταύτιση που αναφέρθηκε μόλις παραπάνω.

Ο Λακάν μεταφράζει: «ο κυνηγός αγαπά το θήραμά του, όπως οι γιοι, οι οποίοι στο γεγονός που αποκαλείται αρχέγονο μέσα στη φροϋδική μυθολογία, σκοτώνουν τον πατέρα γιατί τον αγαπούσαν [...]»<sup>6</sup> Βέβαια αν ο κυνηγός κυνηγά το ελάφι, είναι γιατί αγαπάει να τρώει ελάφι, το βρίσκει του γούστου του. Και πράγματι και στις δύο περιπτώσεις, ο φόνος ακολουθείται από γεύμα –και γενικά τα γεύματα, στις περισσότερες των περιπτώσεων, ετοιμάζονται από τις μητέρες, από τις γυναίκες, όχι όμως πάντα, είναι αλήθεια ότι κυρίως οι κυνηγοί, απ’ ό,τι μου έχουν πει, προτιμούν γεύματα μεταξύ ανδρών (μεταξύ αδελφών;) Τέλος, θα συμβεί οπωσδήποτε αυτός ο κυνηγός να ονομάσει τρυφερά τη γυναίκα του, την κόρη του ή την ερωμένη του «ελαφίνα μου». Οι μυθικοί αυτοί γιοι λοιπόν, θα μπορούσαν, όπως ακριβώς κάνουν οι κανίβαλοι με τους εχθρούς που σέβονται και θαυμάζουν για τα προτερήματά τους, να είχαν σκοτώσει και καταβροχθίσει τον Πατέρα, εάν δεν τον είχαν αγαπήσει ακριβώς ως ιδιαίτερη ύπαρξη, ως αυτόν, δηλαδή, που θα μπορούσε να ονομαστεί, που θα μπορούσε μάλλον εδώ να ονομαστεί... «Πατέρας»;

Συμπερασματικά, αυτό το αρχέγονο γεγονός θα ήταν κάπως σαν ένας αρχέγονος μεταβολισμός του σημαίνοντος «Πατέρας» και ότι αυτό το πρωταρχικό σημαίνον παίρνοντας σάρκα και οστά στον καθένα από τους γιούς, θα τους δώσει ένα σώμα. Θα επρόκειτο λοιπόν προφανώς για κάτι πολύ πιο ευθύ και άμεσο από μία επένδυση αντικειμένου. Τι άλλο θα έκανε αυτή η ενσωμάτωση από το να κάνει τον Πατέρα Ένα με τον κάθε γιο; – και το να γίνεις Ένα με τον άλλον δεν είναι το όνειρο των ερωτευμένων; Και δεν είναι ένα όνειρο που δεν μπορεί παρά να είναι πάντοτε μόνο όνειρο; Όμως όταν ερωτευόμαστε αληθινά κάποιον δεν λέμε «τον έχω μες στο πετσί μου –μέσα μου»;

«Η συνέχεια είναι λυπητερή», θα προσθέσει ο Λακάν «η συνέχεια είναι ακριβώς ότι όλοι οι άνδρες, η καθολικότητα των ανδρών υπόκειται στον ευνουχισμό».<sup>7</sup>

Σίγουρο και ακόμη πιο λυπηρό, ότι ποτέ –ο Φαλλός το επιβάλλει– ένας άνδρας και μία γυναίκα δεν μπορούν να γίνουν Ένα.

---

<sup>6</sup> Ζακ Λακάν, *...ou pire*, σ. 204, 1 Ιουνίου 1972. (Να λοιπόν ξανά ο Πατέρας της Φυλής, ο Ουρακοτάγκος που ανέφερε κοροϊδευτικά ο Λακάν).

<sup>7</sup> Ο.π.

Η συνέχεια είναι ότι θα πρέπει να ξεχωρίσουμε «την ταύτιση με τον πατέρα», από την «επιλογή αντικειμένου»-πατέρα. «Στη πρώτη περίπτωση ο πατέρας είναι αυτό που θέλουμε να είμαστε, ενώ στη δεύτερη περίπτωση αυτό που θέλουμε να έχουμε», μας λέει ο Φρόντ για να εισαγάγει τη δεύτερη ταύτιση στο εναδικό χαρακτηριστικό περνώντας μέσα από το υστερικό σύμπτωμα (εκεί χρησιμοποιεί τον όρο «αγάπη» του αντικειμένου (Objektliebe zum Vater: αγάπη του πατέρα-αντικειμένου). Έτσι: «η ταύτιση έρχεται στη θέση της επιλογής αντικειμένου, η επιλογή αντικειμένου παλινδρόμησε στην ταύτιση», δηλαδή το Εγώ (Ich) ιδιοποιείται τις ιδιαιτερότητες του αντικειμένου, είτε αυτό είναι ένα πρόσωπο αγαπητό είτε όχι (το υπογραμμίζουμε): είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι πρόκειται για μία μερική ταύτιση, απολύτως οριοθετημένη, που ασκείται πάνω σε ένα, μοναδικό, χαρακτηριστικό (einzigster Zug) του προσώπου, το οποίο (πρόσωπο) λειτουργεί ως αντικείμενο.

«Το εναδικό χαρακτηριστικό δεν βρίσκεται» επανέρχεται ο Λακάν «μέσα στο πρώτο πεδίο της ναρκισσιστικής ταύτισης, όπου ο Φρόντ αναφέρει την πρώτη μορφή ταύτισης, – αλλά πολύ περίεργα εξάλλου– (υπογραμμίζω την έκπληξη του Λακάν) ενσαρκώνει μια κάποιου είδους λειτουργία, ενός πρωταρχικού μοντέλου, προγενέστερου της ίδιας της λιβιδινικής επένδυσης της μητέρας –χρόνος αναμφίβολα μυθικός»<sup>8</sup>. Χρόνος μυθικός, άρα χρόνος πραγματικός, μια και άλλωστε η λειτουργία του μύθου είναι να μας βοηθήσει κάπως να αναλογιστούμε το πραγματικό. Ο Φρόντ παρήγαγε μύθους, κι ο Λακάν επίσης, στην προσπάθειά τους να εντοπίσουν κάτι από το πραγματικό. Από την πλευρά του Φρόντ: Τοτέμ και Ταμπού, Οιδίποδας, Μωσής –χωρίς να ξεχνάμε και τις ορμές– και από την πλευρά του Λακάν ο μύθος της Lamelle, αν και περισσότερο καταπιάστηκε με την επεξεργασία των φροϋδικών, καθώς και άλλων, μύθων.

Αυτή η πρώτη ταύτιση με τον πατέρα (ο Φρόντ εξειδικεύει σε μία επισυναπτόμενη σημείωση αυτή τη φράση σχετικά με την ταύτιση, ως πιο πρόιμη από κάθε επένδυση αντικειμένου, την οποία θα έπρεπε ίσως καλύτερα να την αποκαλέσουμε ταύτιση με τους γονείς, διότι σε αυτή τη χρονική στιγμή η διαφορά των δύο φύλων δεν έχει ακόμη αρτιωθεί), θα ήταν λοιπόν κάτι σαν την ενσωμάτωση της γλώσσας, την ενσωμάτωση του σημαίνοντος. Και τι μπορεί να κάνει τη διαφορά των δύο φύλων να «ενσωματωθεί», αν όχι ο Φαλλός;

---

<sup>8</sup> Ζακ Λακάν, *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, ό.π., σ. 231.

Έτσι οι γιοι έχοντας μεταβολίσει το Όνομα, μετά τον φόνο του Πατέρα, πιστεύοντας ότι θα πάρουν το μερίδιό τους από τη δική του απόλυτη μυθική απόλαυση, έμειναν με την απαγόρευση πρόσβασης σε αυτήν –ένα αληθινό τραύμα όλη αυτή η ιστορία–, με την απαγόρευση να απολαμβάνουν τη Μητέρα, το Πράγμα τούς ήταν απαγορευμένο... στην αιωνιότητα... από τον Πατέρα που έγινε αιώνιος (ο Θεός ως άλλη φιγούρα του Πατέρα, στους χριστιανούς, όπου η αγάπη δεν λείπει!).

Η αγάπη λοιπόν που θα του είχαν, θα προερχόταν από αυτό που θα υποθέταν για κείνον ότι ξέρει, ως γνώση για την τέχνη και τον τρόπο να απολαμβάνει τις γυναίκες; «Εξακολουθεί να ισχύει ότι η αγάπη είναι η σχέση του Πραγματικού με τη γνώση», λέει ο Λακάν. Και επανέρχεται συχνά στη σχέση αγάπης και γνώσης.<sup>9</sup>

Καλά, αλλά μετά από όλα αυτά, η συνέχεια μπορεί να μην είναι και τόσο λυπηρή: καθένας από τους γιους είχε πλέον ένα σώμα, ένα ενορμητικό σώμα και μία πατρική μεταφορά για να χρησιμοποιήσει όσο το δυνατόν καλύτερα, να απολαύσει όσο καλύτερα γίνεται και να γευτεί τις χαρές (και τις λύπες) της αγάπης.

Α, η αγάπη... να 'σαι λοιπόν, αλλά τόσο ακρωτηριασμένη, γεμάτη από μελανιές και πρηξίματα, που κατά Λακάν, θα 'πρεπε να σε ονομάζουμε και να σε γράφουμε α-τοίχος (a-mur): από την υπέρτατη Ευτυχία, δεν μένουν πια παρά μικρές στιγμές ευτυχίας... και ακόμη κι αν είμαστε τυχεροί και ξέρουμε κάπως να παίζουμε το παιχνίδι του α-θάνατου (a-mourir) και της τύχης, με το ένα, με το δύο, με το τρία θα καταλήξουμε στο ξύλο, όπως λέει το παιδικό τραγούδι μετρήματος (comptine enfantine) του ποιος θα βγει απ' το παιχνίδι στον ξύλο-τοίχο του αντικειμένου μικρού με μικρό α.

Εκ των πραγμάτων λοιπόν έχουμε και είμαστε ένα σώμα ζωντανό και απολαμβάνον, έστω κι αν πρόκειται για ένα σώμα, λίγο-πολύ, ενορμητικό και εν-ορμούμενο.

Ο Φρόντ επιλέγει ακριβώς αυτή την πολικότητα αγάπης / μίσους για να αποδείξει τη διάκριση ανάμεσα στην ορμή της ζωής και την ορμή του θανάτου, ανάμεσα στον Έρωτα και τον Θάνατο. Δύο είναι οι προαπαιτούμενες εξισώσεις: αγάπη = Έρωτας, μίσος = Θάνατος. Το μίσος είναι ο απρόσμενος σύντροφος της αγάπης, μπορεί να είναι ο προάγγελός της ή να μεταμορφωθεί σε αυτήν. Στηριζόμενος στην παράνοια, υποστηρίζει ότι η μεταμόρφωση της αγάπης σε μίσος αποδεικνύεται μία μετατροπή εσωτερική, κι όχι οφειλόμενη σε κάποια αλλαγή στη

---

<sup>9</sup> Ζακ Λακάν, *Les Non-Dupes errent*, 18 Δεκεμβρίου 1973.



συμπεριφορά του αντικειμένου. Και καταλήγει ότι «μέσα στην ψυχική ζωή θα υπάρχει μία ενέργεια μετακινούμενη (και άρα επιρρεπής στη μετωνυμία) που, ασχέτως με την ίδια, μπορεί να ενωθεί με μία κίνηση ποιοτικά διαφοροποιημένη, ερωτική ή καταστροφική και να αυξήσει τη γενική της επένδυση».

Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει αμέσως είναι: αν δεν υπάρχουν πολλά εμπόδια στη ροή, η ικανοποίηση της ορμής μπορεί να προκύψει με οποιοδήποτε αντικείμενο. Με άλλα λόγια, ένα αντικείμενο μπορεί να αντικαταστήσει ένα άλλο, τα αντικείμενα αλληλο-υποκαθίστανται. Έτσι για παράδειγμα, μπορώ να σε φάω με τα μάτια μου, να πιω τα λόγια σου ή ακόμη και να σου ρίξω μία δολοφονική ματιά.

Συμπερασματικά, το αντικείμενο είναι επιρρεπές στη μετωνυμία. Ξαναπιάνει έτσι αυτό που είχε ήδη προχωρήσει στις Ορμές και πεπωμένα της ορμής, ότι η ορμή δεν είναι δεμένη με το αντικείμενο, αλλά είναι μόνο συντονισμένη σε αυτό, –ένας γραμματικός όρος, που δείχνει ακόμη πιο εμφατικά, ότι η ορμή έχει να κάνει με το σημαίνον, αυτό το σημαίνον ακριβώς που «το 'χω στο πετσί μου».

«Η αγάπη αγαπά να περιφέρεται, ο Θεός το 'κανε έτσι, από τον ένα στον άλλο, γλυκιά μου, καληνύχτα!» τραγουδισμένο από τη φωνή του Σούμπερτ, του δυστυχισμένου παραμελημένου ποιητή του *Χειμερινού Ταξιδιού*.

Ναι, αλλά, δυστυχώς υπάρχει σχεδόν πάντα ένα «αλλά», και εκεί το εμπόδιο είναι υπολογίσιμο και ονομάζεται καθήλωση, δηλαδή ένας ιδιαιτέρως διακαής δεσμός της ορμής προς το αντικείμενο (eine besonders innige Bindung des Triebes an das Objekt)! Η καθήλωση είναι κάτι διαφορετικό από τον συντονισμό, έτσι δεν είναι; «Δημιουργείται συχνά σε πολύ πρώιμες περιόδους της ανάπτυξης των ορμών και βάζει τέρμα στη κινητικότητα της ορμής, αντιτιθέμενη με ένταση στην αποσύνδεση της [από το αντικείμενο]».

Στο *Πένθος και Μελαγχολία*, σχετικά με τη μελαγχολία, ξαναπιάνει την ιδέα του σταματήματος της κινητικότητας της ορμής χάρη σε δύο αντιφατικούς παράγοντες: μία ισχυρή καθήλωση στο αντικείμενο αγάπης, και μία επένδυση αντικειμένου μικρής αντίστασης, επακόλουθο κάποιας προκατάληψης ή απογοήτευσης προερχόμενης από το πρόσωπο αγάπης που οδηγεί στην εγκατάλειψη του αντικείμενο. Όμως «η ελεύθερη λίμπιντο δεν μετατίθεται σε ένα άλλο αντικείμενο, αλλά αναδιπλώνεται στο Εγώ (Ich). Αλλά εκεί δεν θα βρει μία οποιαδήποτε χρήση, αλλά χρησιμεύει για να κατασκευαστεί μία ταύτιση του Εγώ (Ich) με το εγκαταλειμμένο αντικείμενο». Η αντίφαση φωτίζεται αν σκεφτούμε ότι σ'

αυτήν την περίπτωση πρόκειται για μία παλινδρόμηση στον πρωτογενή ναρκισσισμό, παρατηρεί ο Φρόυντ. Ας θυμηθούμε επίσης ότι η ταύτιση στον κανιβαλιστικό τρόπο είναι το προκαταρτικό στάδιο επιλογής αντικειμένου.

Σε αυτό το επίπεδο, επαναλαμβάνουμε, η επένδυση του αντικειμένου και η ταύτιση δεν είναι ακόμη καλά διαχωρισμένες η μία από την άλλη, κι έτσι πρόκειται για έναν χρόνο όπου είναι και έχειν κάνουν ακόμη Ένα. Είναι αυτός ο χρόνος λίγο πριν έρθει το εναδικό χαρακτηριστικό και χωρίσει το είναι και το έχειν, τα οποία βρισκόντουσαν ακόμη κλεισμένα και κολλημένα μέσα στο ναρκισσιστικό κλείσιμο; Λίγο πριν ή την ίδια στιγμή με την ταύτιση με τον Πατέρα; «[...] Το εναδικό χαρακτηριστικό, αποσπασμένο μία φορά, αναδεικνύει το υποκείμενο ως «αυτόν που μετρά», με τη διπλή σημασία του όρου. Αγγίζετε εκεί την εμφάνιση, ολόγυμνου, του υποκειμένου που δεν είναι τίποτα παρά: η πιθανότητα ενός επιπλέον σημαίνοντος, ενός 1 επιπλέον, χάρη στο οποίο διαπιστώνει το ίδιο ότι υπάρχει 1 που λείπει.» καταδεικνύει ο Λακάν στο σεμινάριο «Η ταύτιση» (28 Μαρτίου 1962), αφού έχει πει ότι σχετικά με την πρώτη ταύτιση, αυτή με τον Πατέρα, δεν έχουμε το παραμικρό σημείο αναφοράς παρά μόνο μεταφορές, και ότι επομένως εκείνος προτιμούσε τη δεύτερη, αυτή στο εναδικό χαρακτηριστικό. Ούτε το παραμικρό σημείο αναφοράς; Πρόβλημα!

«Είναι αυτό που ονομάζουμε αμφιθυμία, ασάφεια, αναστρεψιμότητα κάποιων ορμικών ζευγαριών. Αλλά δεν το βλέπουμε αυτό, απλώς διατυπώνοντας τα σχετικά με το ισοδύναμο, ότι, δηλαδή, αυτό επιστρέφει, ότι το υποκείμενο γίνεται αντικείμενο, και το αντικείμενο υποκείμενο· δεν συλλαμβάνουμε την πραγματική συνέπεια που ενέχει πάντα αυτή η αναφορά στον μεγάλο Άλλο, όπου όλο αυτό βρίσκεται το νόημά του», λέει ο Λακάν σε αυτό το μάθημα της Ταύτισης. Καλά, αλλά πού βρίσκεται η αγάπη που είναι συνδεδεμένη με την πρώτη ταύτιση;

Αυτός ο ιδιαίτερος Πατέρας του *Τοτέμ και Ταμπού*, που αναφέραμε παραπάνω, αυτός για τον οποίο λεγόταν ότι απολάμβανε όλες τις γυναίκες –άλλο όνομα για την κατασκευή του αδύνατου– και που απαγόρευε στους γιους την απόλαυση, δεν κομματιάστηκε πριν να φαγωθεί και να ενσωματωθεί; Στιγμή της απόλαυσης: «Προκειμένου να το απολαύσουμε, αυτό που θα ονομαζόταν απόλαυση, ως τέτοια θα 'πρεπε να το κομματιάσουμε, ε;» ρωτάει ο Λακάν, θυμίζοντας ότι για τα ομιλούντα όντα, «τα υποκείμενα που έχουν πάθει (από το φαλλό), παράγωγα μίας τυφλής συνουσίας, είναι η περίπτωση να το πούμε, διότι μόνο τα σημαίνοντα συνουσιάζονται μεταξύ τους στο ασυνείδητο, υπό τη μορφή

σωμάτων, οδηγούνται, –Θεέ μου– να κάνουν το ίδιο πράγμα: να πηδιούνται, θα λέγαμε. Δεν είναι κακή φόρμουλα. Διότι κάτι τους προειδοποιεί ότι δεν μπορούν να κάνουν κάτι καλύτερο από το να πιπιλίζουν το σώμα που σηματοδοτείται ως άλλο, ως άλλο ορισμένο μόνο από κάποιο χαρτί οικογενειακής κατάστασης. Κι όχι τόσο ότι δεν υπάρχουν στο άλλο σώμα και προδιαθέσεις γι’ αυτό, λόγω της ανωριμότητας της γέννησης του ανθρώπου, δεν είναι αυτό κάτι το ασύλληπτο. Η έννοια εκεί δεν λείπει».<sup>10</sup>

Έτσι ήταν ήδη νεκρό, και κατά τα λεγόμενα του Λακάν, από πάντα ήδη νεκρό (όπως το αντικείμενο από πάντα ήδη χαμένο;). Όταν πεθαίνουμε, λοιπόν, ξαναγινόμαστε ένα σημαίνον, δεν είμαστε πλέον παρά το όνομα του ονόματος που είχαμε πριν: στη τρύπα του τάφου, επανασυνδεόμαστε με αυτό το πρωταρχικό σημαίνον, την πρώτη τρύπα από όπου έχουμε γεννηθεί ως υποκείμενο, κι έτσι κλείνει ο κύκλος των ορμών σύμφωνα με τον στόχο του Θανάτου. Αλλά η αγάπη, πού βρίσκεται; Τι από αυτό το Όνομα είναι η αγάπη;

Έτσι με το να πεθάνει, φέρνει στην τρύπα του ένα σημαντικό κομμάτι απόλαυσης. Αλλά ξαφνικά (από αυτόν τον «τραυματισμό της τρύπας;») αυτό έκανε χώρο, έκανε μία θέση, έκανε μία τρύπα. Και ο Λακάν το επανέλαβε αρκετά, και συνιστά κοινή γνώση για κάθε τεχνίτη: για να δέσουμε κάτι σε κάτι άλλο, χρειάζεται μία τρύπα.

Αυτό θέτει ένα μηδέν, όπως θα το διατυπώσει και με έναν ακόμη τρόπο ο Λακάν: «Αυτό το μηδέν είναι απολύτως ουσιαστικό σε κάθε φυσική χρονολογική αναφορά. Κι έτσι καταλαβαίνουμε τι σημαίνει ο φόνος του Πατέρα.»<sup>11</sup>

«Μου λείπεις!» μπορούμε να πούμε ή να γράψουμε για τον εκλιπόντα που αγαπάμε, σωστά; Αυτός ο μεταβολισμός του Ονόματος-του-Πατέρα, ή αλλιώς, αυτό το μυθικό «από πάντα ήδη νεκρό», θα ήταν μεταβολισμός της έλλειψης; Μεταβολισμός της αναγκαίας αποκήρυξης του αντικειμένου από την ίδια περίπτωση;

Αυτή η καθήλωση είναι επίσης αυτή που καταδεικνύει ο Φρόντ ως πρωταρχική απώθηση: «η υποδοχή στο συνειδητό είναι απαγορευμένη

---

<sup>10</sup> Ζακ Λακάν, *R.S.I.*, 11 Μαρτίου 1975, (ανέκδοτο σεμινάριο). Ή στην εκδοχή της ALI, : «... αλλιώς αυτό που παράγεται από μία τυφλή συνουσία, είναι η περίπτωση για να το πούμε, διότι μόνο τα σημαίνοντα συνουσιάζονται μεταξύ τους στο ασυνείδητο, αλλά τα υποκείμενα που έχουν πάθει, και που βρίσκονται με τη μορφή σώματος, οδηγούνται, –Θεέ μου– να κάνουν το ίδιο πράγμα: να πηδιούνται, θα λέγαμε».

<sup>11</sup> Ζακ Λακάν, *D'un discours qui ne serait pas du semblant*, 16 Ιουνίου 1976.

στον αντιπρόσωπο (της αναπαράστασης) και από αυτό το χρονικό σημείο και εξής η συγκεκριμένη αναπαράσταση διατηρείται αναλλοίωτη και η ορμή προσδένεται πάνω της (*gebunden, liée*).»<sup>12</sup>

Ιδού ένας άλλος τρόπος να πούμε αυτό που λέει ο Λακάν στο R.S.I.:

«Η έννοια του ασυνειδήτου υποστηρίζεται από τα εξής:

-ότι αυτόν τον κόμβο, όχι μόνο τον βρίσκουμε ήδη φτιαγμένο (ήδη εκεί),

-αλλά και ότι βρισκόμαστε κι εμείς φτιαγμένοι, με μια άλλη χροιά του όρου «έχομε φτιαχτεί –on est fait!».

Φτιαχνόμαστε από αυτή τη χ πράξη από την οποία είναι ήδη φτιαγμένος ο κόμβος».<sup>13</sup>

Και ακόμη καλύτερα «ξανάφτιαγμένοι», όπως είναι και στην καθομιλουμένη. Σε αυτό το σημείο, δεν μπορούμε παρά να αναρωτηθούμε, όπως κάνει και ο Φρόντ στο *Νεύρωση και ψύχωση*, κάτω από ποιες προϋποθέσεις και με ποια μέσα μπορεί –ο Φρόντ λέει το Εγώ (Ich), μπλοκαρισμένο ανάμεσα στο Εκείνο και στο Υπερεγώ– να γλυτώσει χωρίς να αρρωστήσει.

Διότι το υποκείμενο ξεκινά στον τόπο του Άλλου όπου αναδύεται το πρώτο σημαίνον, από το οποίο αυτό το υποκείμενο, που ακριβώς πριν δεν ήταν τίποτα, θα στερεοποιηθεί σε σημαίνον, θα καρφισωθεί σαν μία πεταλούδα. Με κάποιο τρόπο αυτό το σημαίνον, έχοντας προσκολληθεί, συνδεθεί στην ορμή, θα διατάξει και θα καθορίσει όλες τις ενορμητικές κινήσεις που πρόκειται να εμφανιστούν. Τέλος, χρειάζεται ακόμη το υποκείμενο να συναινέσει, να πει το «ναι» της φροϋδικής *Bejahung* (κατάφασης;), να συναινέσει στην ύπαρξη του Άλλου, ο οποίος είναι επίσης σημαδεμένος από την μπάρα όπως και ο ίδιος. Θα μπορούσε επίσης από αυτό το «ναι» να αναδύεται η αγάπη; Ναι, αλλά δεν υπάρχει *Bejahung*, χωρίς *Ausstoßung* (απόθεση;), και να που τελικά η αγάπη μπορεί να βρει το όριό της.

Μπορούμε να σκεφτούμε ότι αυτή η ταύτιση με το Ο-τ-Π, η λεγόμενη «ερωτική - αγάπη», από τον Λακάν στο «L'Une-bevue... », θα ήταν η αρχή του πλεξίματος του νήματος «Ερως» της ορμής, με το νήμα «Θάνατος» και του δεσίματός τους με το νήμα «σημαίνον»; Διότι μου φαίνεται ότι η ορμή είναι σαν μία κλωστή της οποίας τα νήματα είναι πλεγμένα ή ακόμη ότι είναι σαν ένα φύλλο χαρτιού δυο όψεις. Αυτό θα

---

<sup>12</sup> S. Freud, *Le refoulement*, έβδομη παράγραφος.

<sup>13</sup> Ζακ Λακάν, *R.S.I.*, 15 Απριλίου 1975.

ενίσχυε τη μετωνυμία και κατά συνέπεια την αλληλοαντικατάσταση των αντικειμένων; Όμως, την ίδια στιγμή, χάρη στο νήμα «σημαίνουν», το Ό-τ-Π θα χρησίμευε για σημείο σύσφιξης (όπως η βελονιά του παπλωματά), των δύο νημάτων και έτσι θα περιόριζε το ξε-δέσιμό τους (σε γλώσσα φροϋδική: την αποσύνδεση τους –πάντα ατυχή: η κλωστή ξηλώνεται, το φύλλο καταστρέφεται) ρίχνοντας το βάρος του στη ζυγαριά, υπέρ του Έρωτα, γιατί άλλωστε το άλλο Όνομα για τα βέλη του Έρωτα να είναι ο Φαλλός;

Δεν υπάρχει μεταφορά χωρίς μετωνυμία, ο Λακάν το έδειξε επαρκώς. Όπως μας υπέδειξε ότι το μυστικό μίας ψυχικής ζωής, μίας ζωής σύντομης, δηλαδή φυσιολογικά αποτυχημένης, αλλά λίγο-πολύ δυνατής να τη ζήσει κανείς, μίας σχέσης κάπως ήρεμης και μετρημένης, λέει ο Λακάν, με το άλλο φύλο, χάρη στην αποδοχή του φύλου του άλλου, άνδρα ή γυναίκας, ότι το μυστικό για όλα αυτά είναι η πατρική μεταφορά. Εκεί λοιπόν, χωρίς αμφιβολία, το Ό-τ-Π είναι η συνθήκη για να υπάρχει αγάπη στη ζωή.

Ωραία, αλλά πού είναι αυτή η πατρική μεταφορά στον βορρόμειο κόμβο; Αντικαταστάθηκε από την ταύτιση με το Ό-τ-Π; Το Πραγματικό του πραγματικού Άλλου; Το ίδιο το δέσιμο του βορρόμειου Κόμβου;

Και να 'μαστε πάλι στην αρχή, να έχουμε στα χέρια μας το σώμα, τον Φαλλό και τον θάνατο. Αυτό μπορεί να δώσει έναν βορρόμειο κόμβο, όμως με το ερώτημά μου, πάνω στη σχέση ανάμεσα στην αγάπη και στην ταύτιση στο Ό-τ-Π, προκύπτουν πολλές ερωτήσεις και αδιέξοδα, όχι όμως και αληθινά ικανοποιητικές απαντήσεις, παρ' όλες τις απέλπιδες προσπάθειές μου, παρά τις πολλές, δηλαδή, επίμονες προσπάθειές μου, για να βρω τη διέξοδο. Ε λοιπόν κρίμα! Στο κάτω-κάτω κι ο Λακάν ομολογεί ότι δεν γνωρίζει γιατί ο Φρόντ προσδένει την αγάπη σε αυτή την πρώτη ταύτιση. Δεν ήταν άλλωστε η ερώτησή μου μία ερώτηση που τέθηκε στο Πραγματικό; Εμείς δεν λέμε ότι χρειάζεται μία τρύπα για να δέσουμε κάτι με κάτι άλλο; Ε λοιπόν, το ότι η τρύπα αυτής της ερώτησης μένει χωρίς ακριβή απάντηση θα επιτρέψει ίσως να τη συν-δέσουμε με μία άλλη. Τέλος, αυτός ο μικρός περίπατος μού χρησίμευσε τουλάχιστον να συλλάβω καλύτερα γιατί ο Λακάν δίνει (σχεδόν) ως ισάξια το Σ1, το Ό-τ-Π και τον Φαλλό.

*Υστερόγραφο:*

Ξαναδιαβάζοντας με μία άλλη αφορμή το κείμενο της Κατρίν Μιγιά, *Η λογική και ο έρωτας*<sup>14</sup>, ξαναέπεσα πάνω σε μία φράση του Λακάν: «Ο έρωτας γεννιέται από τη συνάντηση των ιχνών, και στον ένα και στον άλλο, της εξορίας της σεξουαλικής σχέσης», που διέγειρε μία άλλη ερώτηση: θα μπορούσαμε να πούμε ότι η συνάντηση των ιχνών (της εξορίας της σεξουαλικής σχέσης) εγγεγραμμένων στον πραγματικό Άλλο μαζί με τα πρώτα ίχνη που εγράφησαν πάνω και μέσα σ' ένα «σώμα» που έγινε «ομιλόν» θα έκανε να γεννηθεί αυτός ο αινιγματικός έρωτας-αγάπη που συνδέεται με το Ό-τ-Π;

---

<sup>14</sup> Κατρίν Μιγιά, *La logique et l'amour, et autres textes*, Navt, Éditions Cécile Default, 2015, σ. 92.

## **En lisant R.S.I. Repérage-souvenirs-fragments<sup>1</sup>**

À notre réunion d'aujourd'hui, franco-hellénophone, j'apporte certains fragments d'un travail en évolution, sur certaines des fibres qui tissent le dire du docteur Lacan dans *RSI*<sup>2</sup>, 1974-75.

Mais avant, il me semble utile, voire indispensable, de situer d'un bref survol, le Séminaire, dans le cadre de son enseignement ; ne serait-ce que pour bien lire les symboles écrits dans les croisements des trois champs du Nœud Borroméen, dernier appareil que le docteur Jacques Lacan nous a apporté pour notre « agronomie<sup>3</sup> ». Et pas seulement !

Je vous livre les questions qui soutiennent le travail en cours :

1) qu'est-ce que la psychanalyse apporte à la science, aux religions et au-delà aux courants philosophiques ? Qu'est-ce que les religions, les sciences et surtout les courants philosophiques ont appris à la psychanalyse ? Vaste programme, comme dirait l'Autre.

2) qu'est-ce qui implique que la psychanalyse opère ? Quelle est son efficacité ? C'est une question que Lacan se pose et pose aux analystes tout au long de son œuvre.

Dans *R.S.I*<sup>4</sup> la question est posée en rapport direct à l'interprétation, dimension déterminante pour notre « agriculture ». Je cite : « Ce dont je m'occupe cette année c'est de penser quel peut être le Réel d'un effet de sens. » C'est la question que Lacan pose et élabore, le long de son enseignement avec - il faut bien le dire - avec l'enchantement de ses trouvailles, et la persistance dans la recherche de solutions. C'est la question qui concerne le sujet, le sujet en analyse, le sujet vivant, le sujet du désir.

---

<sup>1</sup> Ce texte a été prononcé en français à Athènes et traduit en grec par l'auteur.

<sup>2</sup> J. Lacan, *R.S.I*, Le séminaire, Livre XXII, 1974-75. Établi par J-A Miller, *Ornicar* ?

<sup>3</sup> J. Lacan, Le séminaire, Livre XI, *Les quatre concepts Fondamentaux de la Psychanalyse*, [1964-1965] Paris, Seuil, 1973. Traduction en hellénique : A. Skarpalezou, éd. Rappas.kedrosn, Athènes, 1982.

<sup>4</sup> J. Lacan, *R.S.I*, *op. cit.*, leçon du 11 février 1975.

C'est au sujet du désir que l'analyste s'adresse, à ses difficultés, à ses trébuchements, à ses bévues, à ses cicatrices, bref, à l'inconscient Réel, le un de l'*Unbewusst*.

Mais... avant de prendre pied dans ces eaux profondes, la bonne fée de la mémoire traversa mes réflexions de cette sensation ailée que j'ai ressentie par cette attendue et *inexpectable* rencontre avec le docteur Jacques Lacan. Je vais donc vous livrer un bout de cette marque, quelque chose sur cet effet.

C'était dans une grande salle de la faculté de droit, place du Panthéon, au bout de la rue Soufflot, près du jardin du Luxembourg où, avec un vif attrait et un aussi vif intérêt pour cette « science nouvelle » appelée par Freud Psychanalyse en 1895, j'avais commencé à suivre ce grand enseignement que Lacan avec Freud apportent au monde des pensants, apportent au monde de l'avant et de l'après la seconde guerre mondiale ; après les formes les plus monstrueuses et prétendues dépassées, après l'holocauste, le drame du nazisme et de ses conséquences. Dans un autre monde, une autre civilisation, un autre regard, j'étais là dans une salle pleine de personnes, assoiffées d'explications, d'authenticité, dans une salle, où mon désir de savoir et mon envie de comprendre étaient bien loin de sa satisfaction, c'était là, où j'avais senti ce que le discours est capable d'exprimer de vrai, d'exigeant et d'agréable, de sérieux, de polytonique. Un enseignement qui incite à l'apprentissage, au savoir, à la lecture, et cela, par une participation active. Un discours d'analyste qui incite à la recherche à la critique, aux questions, à une mise en question de soi-même, un discours qui appelait au pas de l'expérience d'une psychanalyse. Émotion qui revient, souvenir vivace de cette présence, ce regard, cette voix, ce dire, ce logos, que j'écoutais, bouleversée et ravie.

Avant, j'avais écouté Lacan parler à l'Alliance Française, un dialogue Lacan-Leclaire sur l'hystérie, à travers lequel passait la chaleur d'une amitié (1973).

Et puis, par des cassettes, les quatre modes de discours. Et puis au Congrès sur La Passe ; c'était à la Grande Motte, à Montpellier<sup>5</sup>, là où mon désir de respirer m'avait transportée. Un horizon neuf s'ouvrit, une pensée qui bougeait, en mouvement, rénovante, une position subjective rare d'un enseignant, Lacan, qui s'impliquait lui-même, dans cette « Autre Scène », qu'il scrutait en parlant du côté de la pulsion de vie. C'était une de ces

---

<sup>5</sup> *Sur la Passe*, Congrès à Montpellier, 1973.



phases trop difficiles de ma vie, cependant, j'avais ressenti une autre dimension d'exister qui m'appelait à décoller, qui invitait au sens créatif de la vie. À la rentrée, j'ai commencé à lire, des phrases, des petits bouts, dans les *Écrits*, « le Rapport de Rome<sup>6</sup> ». Et puis, au 5 rue de Lille, et à la faculté de droit.

Dans la perspective de cette troisième réunion de travail collectif à Athènes, réunion donc d'anniversaire, j'ai retrouvé mon cahier sur lequel j'avais écrit quelques leçons du *R.S.I.* Et nous revoilà ! à R.S.I. au Πραγματικο-Συμβολικο-Φανταστικο : Réel-Symbolique-Imaginaire. Bien sûr, pour ces bouts de travail que je tente d'aborder, je ne me suis pas basée sur mes quelques notes, mais à la précieuse transcription que Jacques-Alain Miller nous a livrée dans *Ornicar ?* en 1974-75.

R.S.I. trois lettres, trois mots, un tripode, trois catégories, une triade. Chacun des trois mots a un sens différent. Mais quel rapport ont-ils entre eux pour qu'ils puissent faire nœud ? On pourrait dire que leur unité de mesure est le nombre 1, 2, 3. Le nombre cardinal — c'est un point très important. Mais sont-ils équivalents ? Ils ne sont certes pas homogènes.

Peut-on écrire le signe égal (=) ? C'est l'entrée de la mathématique analytique. Et s'ils étaient autres l'un à l'autre ? Quel est le sens du mot autre<sup>7</sup> ?

Avec la triade R.S.I et ces simples petites questions logiques Lacan nous introduit à l'explication du nœud borroméen en relisant la deuxième topique et les difficultés des figurations imagées rencontrées par Freud. Il nous ramène ainsi à deux des termes basiques de notre algèbre, « le petit autre », et « le grand Autre » qui lui, dit Lacan dans le premier chapitre de ce séminaire, « n'a pas le moindre rapport ». Qu'est-ce que ça veut dire ? L'Autre ici désignant la différence pure, Réel différent du Symbolique, différent de L'imaginaire, et vice versa. À chaque catégorie une propriété : au Réel l'ex-sistence, le trou au Symbolique, la consistance à l'Imaginaire lié dès le départ au corps. Les trois « par leur nœud impliquent trois effets. » : sens, jouissances, non-rapport sexuel. Éclaircir ces effets complexes nécessite du temps. Pour ce moment j'avance, d'une certaine façon, en suivant l'hypothèse suivante, extraite de mes lectures et

---

<sup>6</sup> J. Lacan, « Fonction et champ de la parole et du langage » [Rome, 26-27 septembre 1953), *Écrits*, Paris, Seuil, 1966, pp. 237-322. Traduction en hellénique, N. et R. Blanchet, éd. Ekkremes, 2005.

<sup>7</sup> J. Lacan, *R.S.I.*, *op. cit.*, leçon du 10 décembre 1974.

de mon expérience que l'interprétation à l'intérieur de l'expérience d'une analyse, touche, s'adresse à la « béance », « au cœur de la structure de l'inconscient<sup>8</sup> », à cet espace entre « μεταξύ », l'entre perception et conscience, l'entre cuir et chair. Mais dans l'intervalle qui les sépare, entre épiderme et chair, rappellera Lacan, « il ne faut pas oublier la place de l'Autre<sup>9</sup> ». Rappel précieux au regard du Réel d'un effet de sens.

Dans une conférence, en 1974 au CUM, Centre Universitaire Méditerranéen, Lacan dira cette chose ainsi : « dans la pratique analytique, ce dont il s'agit, ce n'est pas simplement de chatouiller. On s'aperçoit qu'il y a des mots qui portent et d'autres pas. C'est ce qu'on appelle l'interprétation<sup>10</sup>. » En 1974, dans le film *Télévision*, que j'avais suivi presque collée sur l'écran, dans ce dialogue aux questions fondamentales que Jacques-Alain Miller lui propose, Lacan dira ceci : « Mon discours [...] part de supposer le savoir comme sujet de l'inconscient<sup>11</sup> ».

J'avance maintenant à un premier repérage de la béance.

Dans « Le Stade du miroir », 1936, une des toutes premières béances entre l'image et le Réel du corps en état de faiblesse : entre les deux, le sujet, marqué du Symbolique, « les latences de la sémantique<sup>12</sup> » de l'Autre, du désir de l'Autre.

La béance se renouvelle sous des modalités et des manifestations corporelles différentes aux moments cruciaux de l'avenue critique de la formation du désir du sujet. C'est ce point épineux, ce roc autour duquel tournent les questions de Freud, par exemple dans *Inhibition, Symptôme et Angoisse*.

Cette corde clinique Lacan va l'élaborer avec la métaphore paternelle, ses carences ou son absence, le long de son œuvre : L'homme aux loups, les « peut-être », les « pas encore » du petit Hans vont prendre un relief neuf. En 1963, dans la séance sur Les Noms du Père, l'élaboration du graphe du désir passe par la pleine traversée de sa courbe, ponctuée par

---

<sup>8</sup> *Ibidem*, ch. XI.

<sup>9</sup> *Ibidem*, ch. XI, Leçon du 13 mai 1975.

<sup>10</sup> J. Lacan, *Le phénomène lacanien*, Nice, 30 novembre 1974, Centre universitaire méditerranéen.

<sup>11</sup> J. Lacan, *Télévision*, Paris, Seuil, 1974, coll. Le Champ Freudien.

<sup>12</sup> J. Lacan, « Le stade du miroir comme formateur de la fonction du je telle qu'elle nous est révélée dans l'expérience analytique » [Congrès international de psychanalyse, Zurich, 17 juillet 1949], *Écrits, op. cit.*, trad. en hellénique, A. Skarpalezou, éd. Politis, Mars-Avril, 1979.

les moments, avant et après, des diverses formes des objets *a*. Ici, la béance est repérée après le point culminant du désir, la jouissance. Je cite : « pour autant qu'à jamais par une faille centrale le désir est séparé de la jouissance côté masculin l'angoisse, côté féminin une sublimation, en quelque sorte, dans sa fonction de gaine<sup>13</sup>. » Symboliques et Imaginaires, les Noms du Père sont explicités par leurs effets Réels à travers les noms propres dans les traditions, les proverbes les locutions, et leurs effets. L'élaboration de la fonction de médiation de la métaphore paternelle traverse des moments de ponctuation ou de séparation dans le souffle profond de l'enseignement de Jacques Lacan apporté dans la communauté analytique.

1938-40, La seconde guerre mondiale. Ponctuation.

1944, La causalité psychique.

1953, conférence S.I.R. à l'hôpital Sainte-Anne. Ponctuation et séparation de la Société psychanalytique de Paris. Création de la Société Française de la psychanalyse. Le Rapport de Rome. Début de son enseignement public : *Les Écrits techniques de Freud*<sup>14</sup>

1963, *Les Noms-du-Père*<sup>15</sup>. Ponctuation-séparation.

1964, Fondation de l'École Freudienne de Paris. C'est la grande reprise de l'œuvre freudienne à l'École Normale Supérieure avec *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*.

1964-65, L'inconscient Réel advient au jour, ainsi que la distinction déjà marquée par Freud, entre pulsions partielles, *Ich-triebe*, et l'amour, la distinction, entre phénomènes d'hypnose et l'éros.

En 1967 Lacan apporte la Proposition sur La Passe.

1972, le retour à l'hôpital Sainte-Anne avec un séminaire parallèle ...*Ou pire*. Et c'est dans la leçon du 9 février 1972 que Lacan nous fait part de ce qu'une charmante personne qui suivait comme lui-même des cours de mathématiques de monsieur Guibaud lui apporta ce qu'il recherchait, le Nœud Borroméen<sup>16</sup>.

1972-73, *Encore*<sup>17</sup>, les jouissances,  $J\phi$ , JA, J autre, le sens, l'amour. Ici le A symbolise l'autre sexe.

---

<sup>13</sup> J. Lacan, *Des Noms-du-Père*, Paris, Seuil, coll. Champ Freudien, 2005.

<sup>14</sup> J. Lacan, *Le séminaire Livre I, Les Écrits techniques de Freud (1953-1954)*, Paris, Seuil, 1974, traduction en hellénique A. Skarpalezou.

<sup>15</sup> J. Lacan, *Des Noms-du-Père*, op. cit.

<sup>16</sup> J. Lacan, *Le Séminaire Livre XIX, ... Ou Pire [1971-1972]*, Paris, Seuil, 2011.

<sup>17</sup> J. Lacan, *Le Séminaire Livre XX, Encore [1972-1973]*, Seuil, trad. hellénique V. Skolidis, éd. psychoios, Athènes, 2011.

1973, retour sur *Les Noms-Du-Père* avec l'équivoque, ce mystérieux savoir de lalangue et lecture de la deuxième topique.

1974-75, *R.S.I* Une lecture borroméenne clinique de *l'Inhibition, Symptôme et Angoisse* et, du savoir de *l'Un-Bewusst*, celui de la lalangue. Entre *Les Écrits Techniques de Freud* et *Le Temps et la Topologie*.

1980, les entrecroisements du tripode Réel-Symbolique-Imaginaire, tournent autour du petit *a* cause du désir.

1980-81, date où l'angoisse transperçait les os, est, ce que je lis comme la date de la quatrième scansion, la ponctuation écrite par Lacan, fidèle aux leçons tirées de son élaboration de haute volée de *l'Éthique de la psychanalyse* et de sa mise en acte : la Dis-solution de l'École freudienne de Paris et la fondation de La Cause Freudienne « qui a eu son école », L'École de la Cause Freudienne, d'où ont poussé des branches qui ont suivi ses indications, indications tirées de l'expérience d'une vie d'un authentique combattant pour la dignité du vivant, leçons de son enseignement « polymathématique », tiré du côté de la pulsion de vie, qui inclut le désir, le désir de l'analyste, sa proposition de la Passe ; l'École de psychanalyse Sigmund Freud, notre petite école comme Jean-Guy Godin la baptisa, en fait partie, en est une branche.

Le temps galope trop vite, comme celui de la science moderne. Cela me provoque à le ralentir un peu par quelques références à la science antique, et à l'équivoque, l'amphilogie, élément constitutif, inhérent au langage, au Symbolique. Démocrite, présocratique, précise dans la théorie des atomes — l'âme est matérielle et se compose de minuscules atomes en perpétuel mouvement. L'inspiration poétique ou oraculaire s'explique par la consistance différente des âmes, par exemple celles des Sibylles et des Pythies, dont la consistance se caractérise par une réceptivité singulière<sup>18</sup>. Se référant à la Pythie un autre médiateur de l'art Mantique dans l'Antiquité, Raymond Bloch<sup>19</sup> ajoute que « quand il s'agit de prendre contact avec un dieu oraculaire et d'être en quelque sorte envahi par sa présence, le féminin en diverses civilisations se présente comme un être particulièrement réceptif. » Est-ce cette fibre de la théorie des âmes que la physique quantique a repris ? Ce qui a aussi incité mon intérêt sur ce regard de Démocrite est une parenté élective que je trouve, entre ces

---

<sup>18</sup> R. Flacelière, *Devins et oracles grecs*, Paris, P.U.F., coll. Que sais-je ?, 1961, traduction hellénique K. Dimitriou, éd. Zacharopoulos, 1964, Athènes.

<sup>19</sup> R. Bloch. *La divination dans l'antiquité*, Paris, P.U.F., coll. Que sais-je ?, 1984, traduit en hellénique, K. Alatsis, éd Zacharopoulos, Athènes, 1990.

considérations scientifiques diachroniques, et le mythe de la lamelle, élaboré par Lacan. En ce qui concerne le nœud Borroméen le point central, l'objet *a* reste encore énigmatique. De quel objet s'agirait-il ? Je ne me décourage pas, je n'en suis qu'au premier chapitre.

Et pour conclure, dans le sens d'un certain Réel, pendant l'antiquité, dans ces lieux d'oracle, un bref témoignage de Plutarque fait un pas de plus<sup>20</sup>. Il écrit : « [...] cependant Pythie en elle-même a une éthique noble et même lorsqu'elle descend à l'antré et se trouve plus près de dieu, plus près [...] ne s'intéresse ni pour la gloire et le louange ou la médisance des hommes ».

Cependant, et pour ce qui concerne notre science moderne Lacan souligne qu'elle ne commence qu'avec Galilée, l'*experimentum mentis*.

Alors, en lisant ces bouts de recherche pour mon travail, je lui apporte un autre titre. Tant que nous sommes vivants — pour le Réel. Pour le Symbolique — Fragments. Pour l'Imaginaire — Patchwork. Et lorsqu'il sera élaboré, commenté, etc. et s'il m'en reste quelque bouts de fils, j'y broderai, avec des toutes petites lettres et des fils en couleurs, par exemple bleu pour le Réel, blanc pour le symbolique, orange pour l'Imaginaire, j'y broderai ceci : Freud, traversant les murs des oreilles, a fait entendre la phrase de Charcot « ça n'empêche pas d'exister. » Lacan introduisant l'objet *a* du Réel, du Symbolique, de l'Imaginaire dans les béances du parlêtre a fait dire à l'instance de l'*Un-Bewusst* : « Et pourtant ça bouge! ».

---

<sup>20</sup> Plutarque, Τα Ηθικά. Tome 11, Περι του μη χραν εμμετρα την Πυθιαν. Περι των εκλελιπότηων μυστηρίων, éd.Kaktos, coll. hellenes, 1995.



Ἀνδρομάχη Σκαρπαλέζου.

**Διαβάζοντας τό R.S.I.**

**Ἀναμνήσεις-Ἀποσπάσματα-Ἐπισημάνσεις<sup>1</sup>**

Γιὰ τή σημερινή μᾶς ἑλληνο-γαλλόφωνη συνάντηση ἐργασίας, θά προσκομίσω ὀρισμένα ἀπό τά νήματα πού ὑφαίνουν τό λέγειν τοῦ dr.Lacan, στό Σεμινάριο *Réel-Symbolique-Imaginaire-Πραγματικό-Συμβολικό-Φανταστικό*, 1974-5<sup>2</sup>. Ἄλλά καταρχήν θεωρῶ σαφῶς χρήσιμο, καί μάλιστα ἀπαραίτητο, νά τό τοποθετήσουμε στό πλαίσιο μέσα τῆς μεγαλόπνοης διδασκαλίας του, ἔστω καί μόνο γιά μιὰ ὀρθή ἀνάγνωση τῶν γραμμένων συμβόλων, στίς διασταυρώσεις τῶν τριῶν πεδίων, Πραγματικοῦ-Συμβολικοῦ-Φανταστικοῦ, πού διαμορφώνουν τόν Βορρόμειο Κόμβο, ἤτοι τήν τελευταία εἰκαστική ἀναπαράσταση, ἐργαλεῖο γιά τήν «ἀγρονομία μας»<sup>3</sup>. Καί ὄχι μόνον!!!

Τά ἐρωτήματα μέ τά ὁποῖα ξεκίνησα τούτη τήν ἐργασία, εἶναι τά ἑξῆς. I) Τί προσκομίζει ἡ ψυχανάλυση στήν ἐπιστήμη, στίς θρησκείες, στά φιλοσοφικά ρεύματα; Τί δίδαξαν, ἡ ἀρχαία καί ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη, οἱ θρησκείες καί ἐντεῦθεν, τά φιλοσοφικά ρεύματα, στήν ψυχανάλυση; Ἐκτενές πρόγραμμα, ὅπως θά ἔλεγε ὁ Ἄλλος. Τό δεύτερο ἐρωτημα. II) Ποιά εἶναι ἡ ἀποτελεσματικότητα τῆς ψυχανάλυσης; Ἀπό τί συνεπάγεται ὅτι

---

<sup>1</sup> Τό κείμενο ἐκφωνήθηκε στό πλαίσιο τῆς συνάντησης «Γύρω ἀπό τό RSI» πού διοργανώθηκε ἀπό τά «Ψυχαναλυτικά Σεμινάρια» καί τή «Σχολή ψυχανάλυσης Sigmund Freud» στήν Ἀθήνα (Ἀθήνα, 3 Ὀκτωβρίου 2015), καί μεταφράστηκε ἀπό τά γαλλικά ἀπό τήν ἴδια τή συγγραφέα.

<sup>2</sup> Ζάκ Λακάν R.S.I. Σεμινάριο XXII, 1974-5, *Ornicar?* 1974-5.

<sup>3</sup> Ζάκ Λακάν Τό Σεμινάριο Βιβλίο XI Οἱ τέσσερις θεμελιακές ἔννοιες τῆς ψυχανάλυσης. μετάφραση Ἀνδρομάχη Σκαρπαλέζου, Ἐκδόσεις Ράππα, Κέδρος, 1982.

δρα: Ἐρώτημα πού ὁ Ζάκ Λακάν, θέτει στόν ἴδιο τοῦ τόν ἑαυτό καί στούς ἀναλυτές, καθ' ὅλην τήν διάρκεια τῆς μακρόχρονης διδασκαλίας του. Στό Σεμινάριο R.S.I., τό ἐρώτημα τίθεται σέ συνάρτηση μέ τήν ἐρμηνεία, κομβική διάσταση τῆς καλλιέργειας τοῦ ἀναλυτικοῦ μιᾶς πεδίου. Διαβάζω : «.....αὐτό πού μέ ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα αὐτήν τή χρονιά εἶναι νά σκεφτῶ ποιό μπορεῖ νά εἶναι τό Πραγματικό μιᾶς νοηματικῆς ἐπίπτωσης»<sup>4</sup> Εἶναι τό ἐρώτημα πού ἐπεξεργάζεται, τό ἐρώτημα πού διασχίζει τή διδασκαλία του, καί πού τό συνοδεύουν οἱ χαρές τῶν εὐρημάτων τοῦ καί ἡ σταθερή τοῦ ἐπιμονή εὕρεσης λύσεων. Εἶναι τό ἐρώτημα πού ἀφορᾷ τό ὑποκείμενο. Τό ὑποκείμενο σέ ἀνάλυση, τό ζωντανό ὑποκείμενο. Στό ὑποκείμενο τῆς ἐπιθυμίας ἀπευθύνεται ὁ ἀναλυτικός λόγος, στίς δυσκολίες του, στούς σκοπέλους, στίς οὐλές καί τά τραύματα του, στίς ἀβλεψίες, στά σφάλματα, στά προσκόμματα ἐν ὀλίγοις στό Πραγματικό, στό Πραγματικό τοῦ ἀ-συνειδήτου, στό Un τοῦ Unbewusst.

Ἀλλά προτοῦ μπῶ μέσα σ' αὐτά τά βαθειά νερά, ἡ καλή νεράιδα τῆς μνήμης, διέσχισε τούς συλλογισμούς μ' αὐτήν τή φτερωτή αἴσθηση πού ἔνιωσα ὅταν, μέσα στήν ἀναμενόμενη ἀναπάντεχη αὐτή συνάντηση, ἄκουσα τόν Λακάν νά μιλά. Κατά συνέπεια θά σᾶς μιλήσω λίγο γι' αὐτήν τήν ἐπίπτωση, αὐτό τό μαρκάρισμα. Ἦταν τό 1974, σέ μιᾶ μεγάλη αἴθουσα τῆς νομικῆς σχολῆς, στήν Place du Pantheon, στήν ἄκρη τῆς rue Soufflot, μιᾶ ἀνασα δρόμο ἀπό τόν κῆπο τοῦ Λουξεμβούργου, ὅπου μέ μιᾶ ἔντονη ἔλξη καί ἕνα ἐξίσου ἔντονο ἐνδιαφέρον γι' αὐτήν τήν «καινούργια ἐπιστήμη», ὅπως ὁ Σίγμουντ Φρόυντ τήν ὀνόμασε τό 1895, ξεκίνησα νά παρακολουθῶ αὐτήν τή μεγάλη διδασκαλία πού ὁ Ζάκ Λακάν μαζί μέ τόν Φρόυντ, ἔφεραν στούς σκεπτόμενους τοῦ κόσμου, στόν κόσμο τοῦ πρίν καί τοῦ μετά τίς

---

<sup>4</sup> R.S.I. Μάθημα τῆς 11/2/75.



πλέον τερατώδεις και διατεινόμενες ξεπερασμένες μορφές θηριωδίας, μετά τό όλοκαύτωμα, τό δράμα του ναζισμού και τών φρικιαστικῶν συνεπειῶν του. Μέσα σ' έναν άλλο κόσμο, ένα άλλο βλέμμα πού έβλεπε τόν άλλο, δοτικό, προσεκτικό, μιά άλλη φωνή. Εΐμουν εκεί. Μέσα σέ μιά αίθουσα γεμάτη πρόσωπα διψασμένα για έξηγήσεις, αϋθεντικότητα, σέ μιά αίθουσα όπου παρόλο πού ή έπιθυμία μου γνώσης και ή έπιθυμία μου κατανόησης απείχαν πολύ από τήν ικανοποίηση τους, είχα νιώσει αυτό τό αληθινό πού ό αναλυτικός λόγος ενός ευαίσθητου, σκεπτόμενου, αγωνιστή, μπορεί νά εκφράσει. Τήν ευχάριστη σοβαρότητα, τό αϋθεντικό και πολυκύμαντο, τό αληθινό και πολυτονικό. Μιά διδασκαλία πού υποκινεί στή μελέτη, στήν ανάγνωση, στήν έμβάθυνση, μέ μιά ενεργή ενός εκάστου συμμετοχή. Προσκαλεί αυτή ή διδασκαλία, προκαλεί, τήν κριτική, τά έρωτήματα, προσκαλεί στό νά θέτουμε τόν έαυτό μας σέ αμφισβήτηση, καλεί στό βήμα τής ανάλυσης. Συγκίνηση πού επανέρχεται, μνήμη ζωντανή, αϋτής τής παρουσίας, ενός βλέμματος φωτεινού και φιλικού, μιās φωνής, πού άκουγα αναστατωμένη και γεμάτη χαρά.

Πρίν, είχα άκούσει τόν Ζάκ Λακάν νά μιλά στήν Alliance Francaise, ένας διάλογος πού τόν διαπερνούσε ή θερμη μιās φιλίας, Λακάν-Λεκλέρ, μέ θέμα τήν υστερική νεύρωση, ήταν τό 1973, και μετά... στό Συνέδριο á la Grande Motte, μέ θέμα τήν Passe, τό Πέρασμα, 1973.<sup>5</sup> Ένας νέος όρίζοντας, όπου ή έπιθυμία μου ν' αναπνεύσω μέ είχε μεταφέρει, μιά εις βάθος συλλογιστική, ένας λογισμός σέ κίνηση, αναζωογόνο, μιά σπάνια υποκειμενική τοποθέτηση, ενός δάσκαλου, του Λακάν, πού παίρνει θέση ό ίδιος μέσα στήν «Άλλη Σκηνή», από τήν πλευρά τής παρόρμησης τής ζωής. Έπιστρέφοντας από τήν Grande Motte, περιοχή του Montpellier, άρχισα νά διαβάζω, φράσεις, αποσπάσματα, λέξεις,

---

<sup>5</sup> *La passe, Συνέδριο στήν grande Motte. 1973.*

μέσα από τὰ *Écrits*, κυρίως από τήν όμιλία τῆς Ρώμης.<sup>6</sup> Καί μετά, στό 5, rue de Lille, καί στό R.S.I.

Μέ τήν προοπτική αὐτῆς τῆς τρίτης συγκέντρωσης συλλογικῆς ἐργασίας, συγκέντρωση ἐπομένως γενεθλίων, ξαναβρήκα τό τετράδιό μου ὅπου εἶχα γράψει κάποια ἀπό τὰ μαθήματα τοῦ Σεμιναρίου. Καί... νάμαστε πάλι, τό 2015, στό R.S.I., στό Πραγματικό, τό Συμβολικό καί τό Φανταστικό. Φυσικά, γιά τὰ σημεῖα αὐτά πού ἐπιχειρῶ νά προσεγγίσω, δέν βασίστηκα ἀπλῶς στίς σημειώσεις μου ἀλλά στήν πολύτιμη μεταγραφή πού ὁ Ζάκ-Αλαίν Μιλλέρ μᾶς παρέδωσε στό *Ornicar?* τό 1974-5.

R.S.I. Τρία γράμματα, τρεῖς λέξεις, ἓνα τρίποδο, τρεῖς κατηγορίες, μιά τριάδα. Καθεμιά ἀπό τίς τρεῖς λέξεις, ἔχει διαφορετικό νόημα. Ἀλλά ποιᾶ σχέση ἔχουν ἀνάμεσα τους, ὥστε νά μποροῦν νά συνιστοῦν κόμβο; Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἡ μονάδα μέτρου εἶναι ὁ ἀριθμός: 1, 2, 3, κ.λπ. Οἱ ἀπόλυτοι ὅπως ἀπόκαλοῦνται ἀριθμοί. Πρόκειται γιά κάτι ἐξαιρετικά σημαντικό. Εἶναι ὅμως ἰσότιμες; Ἀσφαλῶς δέν εἶναι ὁμοιογενεῖς. Μποροῦμε νά γράψουμε ἀνάμεσα τους «Ἴσον», τό σημεῖο τῆς ἐξίσωσης (=); Πρόκειται γιά τήν εἴσοδο τῆς ἀναλυτικῆς μαθηματικῆς. Κι ἂν ἦταν ἄλλες: ἡ μία πρός τήν ἄλλη; Τί σηματοδοτεῖ ἡ λέξη *autre* μέ μικρό  $\alpha^7$ ; Μέ τίς τρεῖς κατηγορίες Πραγματικό, Συμβολικό, Φανταστικό, καί τὰ τρία αὐτά λογικά ἐρωτήματα μᾶς εἰσάγει ὁ Λακάν στήν ἐξήγηση τοῦ Βορρόμειου κόμβου, διαβάζοντας καταρχήν ἐκ νέου τή δεύτερη τοπική, μέ τίς δυσκολίες τῶν εἰκαστικῶν παραστάσεων πού συνάντησε ὁ Φρόντ. Μᾶς φέρνει ἔτσι σέ δύο ἀπό τούς βασικούς ὅρους τῆς ἀναλυτικῆς ἄλγεβρας, ὁ «ἄλλος» καί ὁ «Ἄλλος», ὁ ὁποῖος, λέει ὁ Λακάν στό πρῶτο

---

<sup>6</sup> Ζάκ Λακάν. *Λειτουργία καί πεδίο τῆς όμιλίας καί τῆς γλώσσας στήν ψυχανάλυση. Μετάφραση, Ρ. καί Ν. Μπλανσέ. Ἐκδ. Ἐκκρεμές, 2005.*

<sup>7</sup> R.S.I. *Μάθημα τῆς 10/12/1974.*

κεφάλαιο του Σεμιναρίου αυτού, δέν ἔχει τήν παραμικρή σχέση ἀναλογίας, n' a pas la moindre rapport. Τί σημαίνει στό πλαίσιο του συγκεκριμένου Σεμιναρίου, ὁ Ἴλλος; Ἐδῶ, ἡ λέξη autre, μέ α μικρό, «ἄλλο», ἐπισημαίνει τήν καθαρή διαφορά. Πραγματικό, διαφορετικό ἀπό Συμβολικό, διαφορετικό ἀπό Φανταστικό. Σέ κάθε κατηγορία μιά ιδιότητα. Στό Πραγματικό ἢ ex-sistence, (π.χ. αὐτό πού εἶναι πέραν τῆς λεκτικῆς ὑπαρξῆς), στό Συμβολικό, ἡ τρυπα, le trou, στό Φανταστικό, συνδεόμενο ἐξαρχῆς μέ τό κορμί, τό σῶμα, ἡ συνεκτικότητα, la consistance. Οἱ τρεῖς, μέ τό δέσιμό τους, τόν κόμβο, συνεπάγονται τρεῖς ἐπιπτώσεις: Νοήματος, Ἀπόλαυσης, μή σεξουαλικῆς ἀνάλογης σχέσης (rapport). Γιά νά διαλευκάνουμε αὐτές τίς διαπλοκές χρειάζεται χρόνος. Γιά τήν ὥρα προχωρῶ, κατά κάποιον τρόπο, ἀκολουθώντας τήν ὑπόθεση, πού ἐξήγαγα ἀπό τήν ἐμπειρία καί τίς ἀναγνώσεις μου, ὅτι ἡ ἐρμηνεία στό ἐσωτερικό τῆς ἀναλυτικῆς διαδικασίας, ἀγγίζει, ἀπευθύνεται στό χάσμα, «στήν καρδιά τῆς δομῆς τοῦ ἀσυνειδήτου»<sup>8</sup>, στόν χῶρο «μεταξύ ἀντίληψης καί συνείδησης», «μεταξύ ἐπιδερμίδας καί σάρκας». Ὡστόσο ὅμως «δέν θά πρέπει νά ξεχνᾶμε τή θέση τοῦ Ἴλλου» (μεγάλου Ἴλλου, γονεῖς, κ.λπ.).<sup>9</sup> Ὑπενθύμιση πολύτιμη ὡς πρός τό Πραγματικό μιᾶς νοηματικῆς ἐπίπτωσης. Ὑπενθυμίζω ἐπίσης ὅτι «ἐκεῖ ἀπ' ὅπου τό ὑποκείμενο βλέπεται εἶναι ἐκεῖ ἀπ' ὅπου μιλάει». Σημεῖα ἐπισήμανσης πού ἀντλῶ ἀπό τό Σεμινάριο XI Οἱ τέσσερις θεμελιακές ἔννοιες τῆς ψυχανάλυσης. 1964-5. Τήν ἴδια χρονιά μέ τό R.S.I., στόν πρῶτο μῆνα τῆς ἐναρξῆς τοῦ Σεμιναρίου ὁ Λακάν σέ μιά διάλεξη, στό Μεσογειακό Πανεπιστημιακό Κέντρο, CUM, στίς 30 Νοεμβρίου 1974 θά πεῖ -- «...στήν ἀναλυτική πρακτική αὐτό περί τοῦ ὁποίου πρόκειται δέν εἶναι ἀπλῶς νά γαργαλᾶμε. Συναισθανόμαστε, νιώθουμε ὅτι ὑπάρχουν λέξεις πού ἔχουν

<sup>8</sup> Ὁ.π., *Τό Σεμινάριο, βιβλίο XI, κεφ. Β*

<sup>9</sup> Ὁ.π., *Σεμινάριο, XI κεφ. Κ*

ἐμβέλεια καί ἄλλες ὄχι. Αυτό ὀνομάζουμε ἐρμηνεία».<sup>10</sup> Τό 1974, στήν τηλεοπτική ταινία *Télévision*, πού εἶχα παρακολουθήσει σχεδόν κολλημένη πάνω στήν ὀθόνη, στά ἐξαιρετικά κρίσιμα ἐρωτήματα πού τοῦ προτείνει ὁ Ζάκ Ἀλαίν Μιλλέρ, ὁ Λακάν θά πει τό ἐξῆς: «Ὁ λόγος μου [...] ἔχει ἀφετηρία τήν ὑπόθεση γνώσης, προϋποθέτει τή γνώση ὡς ὑποκείμενο τοῦ ἀσυνειδήτου»<sup>11</sup>.

Θά ἀκολουθήσω τώρα, μιά πρώτη ἐπισήμανση, τῆς béance, τοῦ χάσματος, τῆς ρωγμῆς. Στό Στάδιο τοῦ κατόπτρου, τό 1936, ὁ Λακάν μιλά γιά ἕνα ἀπό τά πρῶτα χάσματα, τίς πρῶτες ρωγμές, μεταξύ τῆς στιγμῆς πού τό παιδί, ἀντικρούζει τήν εἰκόνα τοῦ σώματός του (εἶδωλο φανταστικό) καί τοῦ πραγματικοῦ, τό Πραγματικό τοῦ σώματός του σέ κατάσταση πλήρους ἀδυναμίας. Σ' αὐτό τό ἐνδιάμεσο, βρίσκουμε τό ὑποκείμενο, σημαδεμένο ἀπό τό Συμβολικό. «τά λανθάνοντα τῆς σημειωτικῆς»<sup>12</sup> τό λόγο, καί τή μιλιὰ, τήν ἐπιθυμία τοῦ μεγάλου Ἄλλου. Τό χάσμα αὐτό ἐπαναλαμβάνεται κάτω ἀπό διαφορετικούς τρόπους καί σωματικές ἐκδηλώσεις, στίς σταυρικές στιγμές τῆς κρίσιμης λεωφόρου διαμόρφωσης τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ὑποκειμένου. Εἶναι τό ἀκανθῶδες σημεῖο, ὁ βράχος, «γύρω ἀπό τόν ὁποῖο περιστρέφονται τά ἐρωτήματα τοῦ Φρόυντ π.χ. στό Ἄναστολή, Σύμπτωμα, καί Ἄγχος. Τό κλινικό αὐτό νῆμα, ὁ Λακάν θά τό ἐπεξεργαστεῖ μέσω τῆς πατρικῆς μεταφοῆς καί τά ἐλλείμματα ἢ τήν ἀπουσία της. Ὁ Ἄνθρωπος μέ τούς λύκους, τά «ἴσως», «ὄχι ἀκόμα» τοῦ μικροῦ Χάνς, θά ἀποκτήσουν ἕνα νέο ἀνάγλυφο. Τό 1963, στό μάθημα πάνω στά Ὄνόματα-τοῦ-Πατρός, ἡ

<sup>10</sup> Ζ.Λακαν, Τό φαινόμενο Λακάν. Νίκαια 30/11/1974.

<sup>11</sup> Ζ. Λακάν, *Télévision*, ed. Seuil, coll. champ freudien, 1974.

<sup>12</sup> Ζ.Λακάν.Τό Στάδιο τοῦ καθρέφτη ὡς διαμορφωτής τοῦ πρώτου ἐνικοῦ προσώπου, ὅπως μᾶς ἀποκαλύπτεται ἀπό τήν ψυχαναλυτική ἐμπειρία. Ζυρίχη, 17/7/1949 μετάφρ. Ἀνδρομάχη Σκαρπαλέζου, Περιοδικό Ὁ Πολίτης, 1979, τεῦχος ἀρ. 25.

ἐπεξεργασία τοῦ γραφήματος τῆς ἐπιθυμίας περνᾶ μέσα ἀπό τή διάσχιση τῆς πλήρους καμπύλης της, καί διαστίζεται ἀπό τίς στιγμές, πρὶν καί μετὰ, τῶν διαφόρων μορφῶν τῶν ἀντικειμένων μικρό α. Τό χάσμα ἐδῶ ἐπισημαίνεται μετὰ τό ἀκρότατο σημεῖο τῆς ἐπιθυμίας, τήν ἀπόλαυση, «καθόσον ἐσαεῖ μέσα ἀπό μιά κεντρική σχισμή, une faille centrale, ἡ ἐπιθυμία ἀποχωρίζεται ἀπό τήν ἡδονή –ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἀρσενικοῦ, τό ἄγχος, ἀπ’ τήν πλευρά τοῦ θηλυκοῦ, μιά κατά τινά τρόπο, μέταρση, sublimation, μέσα στήν περιβληματική λειτουργία της, dans sa fonction de gaine<sup>13</sup>. Τά Ὄνόματα-τοῦ-Πατρός, Συμβολικά καί Φαντασιακά, ἐξετάζονται καί ἀναλύονται μέσα ἀπό τά ὀνόματα καί τά γράμματα, στίς ποικιλότροπες θρησκευτικές παραδόσεις, τίς ρήσεις, κ.λπ. καί τά ἐπιτελέσματα τους.

Ἡ ἐπεξεργασία τῆς διαμεσολαβητικῆς λειτουργίας τῆς πατρικῆς μεταφορᾶς, διασχίζει στιγμές στίξης, τομῆς ἀποχωρισμοῦ, στό ἐσωτερικό τῆς μεγαλόπνοης διδασκαλίας τοῦ dr Lacan. Πρώτη στίξη, 1940-44, ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος. Τό 1944, ὁ Λακάν, θά δημοσιεύσει τό κείμενο *Ἡ ψυχική αἰτιότητα*. Ἀκολουθεῖ ὁ ἀποχωρισμός ἀπό τήν ψυχαναλυτική Ἑταιρεία τῶν Παρισίων, καί ἡ δημιουργία τῆς Γαλλικῆς Ἑταιρείας Ψυχανάλυσης. Ἡ ὁμιλία τῆς Ρώμης. Πεδίο καί λειτουργία τῆς μιλιᾶς καί τοῦ λόγου. 1953. Στή συνέχεια, ἔναρξη τῆς δημόσιας πλέον διδασκαλίας τοῦ Λακάν μέ *Τά τεχνικά ἔργα τοῦ Φρόυντ*<sup>14</sup>. Τό 1963, στό νοσοκομεῖο τῆς Ἁγίας Ἄννας, *Τά Ὄνόματα-τοῦ-Πατρός*.<sup>15</sup> Στίξη καί ἀποχωρισμός. Ἰδρυση τῆς Φροϋδικῆς Σχολῆς τῶν Παρισίων, ἔτος 1964, καί ὁ ἐκ νέου μέγας

---

<sup>13</sup> Ζ.Λακάν *Τά Ὄνόματα-τοῦ-Πατρός*, μετάφρ. Βλάσσης Σκολίδης Ἐκδ.Ψυχογιός. 2008.

<sup>14</sup> Ζ. Λακάν, *Τά τεχνικά ἔργα τοῦ Φρόυντ*. 1953-4. μετάφραση Ἀνδρομάχη Σκαρπαλέζου.

<sup>15</sup> Ὁ.π., *Τά Ὄνόματα τοῦ Πατρός*.

διάλογος μέ τό Φρουδικό ἔργο, στήν École normale Supérieure, μέ τό ἐνδέκατο Σεμινάριο, *Οἱ τέσσερεις θεμελιακές ἔννοιες τῆς ψυχανάλυσης, 1964-5*. Τό Πραγματικό ἀσυνείδητο ἔρχεται στό φῶς, μπαίνει στό πρῶτο πλάνο, μέσα ἀπό τή διάκριση τοῦ Φρόντ ἀνάμεσα ἀπό τίς μερικές παρορμήσεις, *Ich Triebe*, καί τήν ἀγάπη, μεταξύ ὑπνώσης καί ἔρωτος. Τό 1967 ὁ Λακάν φέρνει τήν Πρόταση γιά τό Πέρασμα, *La Passe*. Ἐπιστρέφοντας στό νοσοκομεῖο τῆς Ἁγίας Ἄννας, παραδίδει παράλληλα ἕνα Σεμινάριο στή νομική σχολή, πού φέρει τόν τίτλο, *...Ou Pire, Ἡ χειρότερα...*<sup>16</sup>. Καί εἶναι στό μάθημα τῆς 9ης Φεβρουαρίου 1972 τοῦ Σεμιναρίου αὐτοῦ, πού μᾶς γνωστοποιεῖ ὅτι ἕνα χαριτωμένο κορίτσι πού παρακολοῦθοῦσε, ὅπως καί ὁ ἴδιος τά μαθήματα μαθηματικῆς τοῦ κυρίου Guibaud, τοῦ ἔφερε αὐτό πού ἀναζητοῦσε, τόν Βορρόμειο κόμβο! Τό 1972-3 παραδίδει τό XX Σεμινάριο, μέ τίτλο *Encore*<sup>17</sup>. Μορφές ἀπόλαυσης, φαλλική ἀπόλαυση, ἀπόλαυση τοῦ Ἄλλου, ἡ ἄλλη ἀπόλαυση, νόημα, ἔρωτας. Ἐδῶ, ὁ Ἄλλος, συμβολίζει τό Ἄλλο φύλο. Τό 1973, ἐπιστροφή στά Ὄνόματα-τοῦ-Πατρός, μέσα ἀπό τή σημειολογική ἀμφισημία, τή μυστηριώδη αὐτή γνώση τῆς λαλιᾶς, τῆς γλωσσολαλιᾶς, *lalangue*, καί τήν ἐκ νέου ἀνάγνωση τοῦ Ἀναστολή, Σύμπτωμα καί Ἄγχος, καί τῆς γνώσης τοῦ Un-Bewusst.

Μεταξύ τοῦ Σεμιναρίου *Τά τεχνικά ἔργα τοῦ Φρόντ* καί τοῦ *Ὁ χρόνος καί ἡ τοπολογία*, οἱ ἀλληλοδιασταυρώσεις τῶν πεδίων τοῦ τρίποδος, R,S,I, περιστρέφονται γύρω ἀπό τό κεντρικό κενό, ὅπου ὁ Λακάν τοποθέτησε τό ἀντικείμενο α, αἴτιο τῆς ἐπιθυμίας. Τό ἔτος 1980-1, μιά ἡμερομηνία ὅπου ἡ ἀγωνία διαπερνοῦσε τά κόκκαλα, εἶναι αὐτό πού διαβάζω ὡς ἡμερομηνία

<sup>16</sup> *...Ou pire. Seminaire XIX 1971-2 éd. Seuil.*

<sup>17</sup> *Encore, Σεμινάριο XX Μεταφρ. Β. Σκολίδης έκδ. Ψυχογιός, 2011. Ἀθήνα.*

τῆς τέταρτης τομῆς, καί τῆς στίξης πού ἔγραψε ὁ Ζάκ Λακάν, πιστός στά βγαλμένα ἀπό τήν ὑψίτεχνη ἐπεξεργασία τῆς Ἠθικῆς τῆς Ψυχανάλυσης καί τῆς ἔμπρακτης ἐφαρμογῆς της. Τομή καί στίξη πού σημείωσε μέ τό ἀναλυτικό της ὄνομα, *Dis-solution*, καί τήν ἴδρουση τοῦ Φροϋδικόν Αἴτιον, *La cause Freudienne*, πού ἀπεκτῆσε τή Σχολή της, τή Σχολή τοῦ Φροϋδικοῦ Αἰτίου, ἀπ' ὅπου φύτρωσαν κλαριά πού ἀκολούθησαν τίς ὑποδείξεις του, βγαλμένες ἀπό τήν ἐμπειρία ζωῆς ἑνός ἀύθεντικοῦ ἀγωνιστή γιά τήν ἀξιοπρέπεια τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου, ἐξαγόμενες ἀπό τήν πολυμαθημική διδασκαλία του, πού ἐμπερικλείει τήν Πρόταση τοῦ Περάσματος, *La passe*. Ἡ Ψυχαναλυτική Σχολή Σίγμουντ Φρόυντ, *École de Psychanalyse Sigmund Freud*, ἡ μικρή μας Σχολή, ὅπως τήν ὀνόμασε ὁ Ζάν Γκύ Γκοντέν, εἶναι ἓνα ἀπ' αὐτά τά κλαριά της.

Ὁ χρόνος καλπάζει, σάν τό χρόνο τῆς μοντέρνας ἐπιστήμης, καί μέ προκαλεῖ νά ἐπιβραδύνω τό ρυθμό του μέ κάποιες ἀναφορές στήν ἀρχαία ἐπιστήμη, καί, σέ ἓνα ἀπό τά συστατικά στοιχεῖα τοῦ συμβολικοῦ πεδίου, τήν ἀμφιλογία.<sup>18</sup>

Ὁ προσωκρατικός Δημόκριτος, ἀναφέρει ἀπό τή θεωρία τῶν ἀτόμων, τό ἐξῆς ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ὑλική καί συνίσταται ἀπό μικροσκοπικά ἄτομα σέ ἀέναη κίνηση. Ἐξηγεῖ δέ τήν ποιητική καί τήν τῶν χρησμῶν ἔμπνευση, ἀπό τή διαφορετική σύσταση τῶν ψυχῶν, πού ἡ συνεκτικότητά τους χαρακτηρίζεται ἀπό μιά ιδιαίτερη δεκτικότητα.<sup>19</sup> Ἀναφερόμενος στήν Πυθία, ἓνας ἄλλος στοχαστής τῆς Μαντικῆς Τέχνης στήν Ἀρχαιότητα, ὁ Ρ. Μπλόκ, προσθέτει ὅτι «ὅταν πρόκειται νά ἔρθει σέ ἐπαφή μέ ἓναν χρησμοθετικό θεό καί νά κατακτηθῆ, τρόπον τινά, ἀπό τήν

---

<sup>18</sup> Ζάν Πιέρ Βιντάλ Νακέ. *Μῦθος καί τραγωδία στήν ἀρχαία ἔλλαδα. Μετάφραση Στέλλα Γεωργούδη, ἐκδ. Ζαχαρόπουλος Ἀθήνα 1988.*

<sup>19</sup> Ρομπέρ Φλασελιέρ, *Μάντεις καί μαντεία στήν ἀρχαία ἔλλάδα. μεταφρ. Αἰκ. Δημητρίου, ἐκδ. Ζαχαρόπουλος, 1964.*

παρουσία του, τό θηλυκό σέ διάφορους πολιτισμούς, παρουσιάζεται ως ένα ὄν ιδιαιτέρως δεκτικό.<sup>20</sup> Τό νῆμα αὐτό τῆς θεωρίας τῶν ψυχῶν παρέλαβε ἄραγε ἡ Κβαντική θεωρία; Κι ἄν ναι, μέ ποιὰ ἐκκοφαντική διαφορά; Ἐκείνο πού ὑποκίνησε ἐξαιρετικά τό ἐνδιαφέρον μου ιδιαίτερα ἀπό τήν ματιά αὐτή τοῦ Δημόκριτου, εἶναι μιά ἐκλεκτική συγγένεια πού βρίσκω ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς διαχρονικούς θεωρητικούς στοχασμούς καί, τόν ἐξαιρετικά χρήσιμο καί εὐγλωτο μύθο τῆς lamelle, τόν ὁποῖο ἐπεξεργάστηκε καί μᾶς μετέδωσε ὁ Ζάκ Λακάν. Ὡς πρὸς τόν βορρόμειο κόμβο, τό κεντρικό σημείο, τό κενό, μέσα στό ὁποῖο τοποθετεῖ τό μικρό α, ἄς τό ἀφήσουμε αἰνιγματικό. Γιά ποιό ἀντικείμενο πρόκειται;... Δέν χάνω τό θάρρος μου, δέν εἶμαστε ἀκόμη παρά στό πρῶτο κεφάλαιο τοῦ Πραγματικοῦ, Συμβολικοῦ, Φανταστικοῦ. Καί γιά νά συμπεράνω, πρὸς τήν κατεύθυνση ἐνός ὀρισμένου φανεροῦ πραγματικοῦ κατά τήν ἀρχαιότητα, θά ἀναφερθῶ σέ μιά ἀκόμη μαρτυρία, τοῦ ὕψιστου ἀξιωματοῦχου τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν, τοῦ Πλούταρχου, πού κάνει ἀκόμα ἓνα βῆμα πιό πέρα. Στά ἩΘΙΚΑ, στό Περί τοῦ μή χρᾶν ἔμμετρα νῦν τήν Πυθίαν, γράφει. «Ἡ Πυθία ὁμως καί ἀπό μόνη τῆς, βέβαια ἔχει ἦθος ἀνώτερο, ἀλλά ὅταν κατέβει, ἐκεῖ καί βρεθεῖ κοντά στόν θεό, περισσότερο... οὔτε ἐνδιαφέρεται γιά τή δόξα καί τόν ἔπαινο ἢ τόν φόγο τῶν ἀνθρώπων»<sup>21</sup>. Ὡστόσο ὁμως, καί καθ' ὅσον ἀφορᾷ τή μοντέρνα ἐπιστήμη, ὁ Λακάν μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι δέν ἀρχίζει παρά μέ τήν experimentum mentis τοῦ Γαλιλαίου. Θά ἐπανέλθω στήν ἀξιοθαύμαστη αὐτή ἐμπειρία.

Γιά τήν ὥρα, καί γι' αὐτά τά κομματάκια πού συνέλεξα γιά τοῦτο τό κείμενο, σκέφτηκα νά βάλω κι ἓναν ἄλλον τίτλο, τόν

---

<sup>20</sup> Ρ. Μπλόκ, *Ἡ Μαντική στήν ἀρχαιότητα*. μετ. Κ. Αλάτσης Ἐκδ. Ζαχαρόπουλος. Ἀθήνα 1990.

<sup>21</sup> Πλούταρχος, *ἩΘΙΚΑ Περί τοῦ μή χρᾶν ἔμμετρα νῦν τήν Πυθίαν*, Ἐκδ. Κάκτος, Ἀθήνα 1995. μετάφραση, φιλολογική ὁμάδα Κάκτου.



έξῃς. Γιά τό Πραγματικό «ὅσο εἴμαστε ζωντανοί, ‘ἀποσπάσματα’ γιά τό Συμβολικό, καί γιά τό Φανταστικό patchwork». Κι ὅταν θά τό ἐπεξεργαστῶ περαιτέρω, ἄν μοῦ μένουν κάποια νήματα, νά κεντίσω καί πάνω του μέ μικρά γράμματα καί μέ χρωματιστές κλωστές, π.χ. μπλέ γιά τό Πραγματικό, λευκό γιά τό Συμβολικό, πορτοκαλί γιά τό Φανταστικό, νά κεντίσω τά ἐξῃς: ὁ Φρόυντ, διασχίζοντας τούς τοίχους τῶν ὠτων, ἔκανε τή φράση τοῦ Charcot, νά ἀκουστεῖ: «ὅτι κι ἄν λέτε, αὐτό, ὑπάρχει». Ὁ Λακάν εἰσάγοντας τό ἀντικείμενο α τοῦ Πραγματικοῦ, τοῦ Συμβολικοῦ καί τοῦ Φανταστικοῦ, μέσα στά χάσματα τοῦ ὁμιλοῦντος, ἔκανε τήν ἔνσταση (instance) τοῦ Un-bewusst, τήν ἔνσταση τοῦ ἀσυνειδήτου, νά πεῖ: καί ὅμως κινεῖται!!



## Clôture

Aujourd'hui, avec *l'atelier de topologie* nous avons suivi la double recommandation de Lacan. La première, « Il faut un peu de bêtise ». J'espère que nous n'en n'avons pas manqué, que nous avons été suffisamment bêtes et qu'en usant ainsi bêtement du nœud, nous en avons été davantage dupes<sup>1</sup>, promesse lacanienne de moins errer.

La seconde recommandation de Lacan que nous avons mise en pratique dans l'atelier, la voici : « [...] à manipuler ce petit nœud, vous vous familiariserez, au moins avec vos mains, avec ce quelque chose auquel de toute façon vous ne pouvez rien comprendre, puisqu'il est tout à fait exclu que ce nœud, vous le sachiez<sup>2</sup> »

Si le nœud échappe au savoir, il existe pourtant un savoir du geste de la main, du corps, celui-là même cher aux tisserands et autres fileuses, avec lequel on peut manipuler le nœud, le faire, le défaire et le refaire. Entre-temps nous aurons constaté nos oublis ; le nœud comme ce qui ne cesse pas de s'oublier, de s'effacer, est toujours à retrouver. Mais, avant même d'en arriver à pouvoir oublier le nœud, il nous aura fallu au préalable surmonter notre inhibition, encore affaire de corps, voire notre aversion pour lui. Si l'oubli joue de proximité avec le refoulé dit secondaire, ce refoulement de tous les jours, l'aversion pour le nœud entretient, elle, le rapport le plus étroit avec le refoulé originaire nous dit Lacan.

Une fois le nœud fabriqué dans l'atelier, nous avons, d'un autre geste de la main, dessiné le nœud dans sa mise à plat. Autrement dit nous l'avons écrit et, une fois écrit, nous avons pu le lire.

On peut aussi se demander à quel type de savoir nous avons affaire en maniant le nœud. D'être une « écriture qui supporte un Réel<sup>3</sup> », le nœud trimbale forcément du savoir puisque selon la vieille histoire il y a du savoir dans le Réel.

L'atelier de topologie n'aura pas fait de nous des artisans du nœud borroméen. Parce qu'à suivre Lacan, il n'y a pas de Réel dans le savoir de

---

<sup>1</sup> J. Lacan, *RSI*, séance du 17 décembre 74, séminaire inédit.

<sup>2</sup> J. Lacan, *RSI*, séance du 17 décembre 74, séminaire inédit.

<sup>3</sup> *Ibidem*, 17 décembre 74.

l'artisan : « Quand je pose la question s'il y a du savoir dans le Réel, c'est précisément pour exclure de ce Réel ce qu'il en est du savoir de l'artisan. Non seulement le savoir de l'artisan ne cause pas, mais c'est exactement cet ordre de savoir auquel l'artisan sert parce qu'un autre artisan lui a appris à faire comme ça<sup>4</sup>. » Dans l'atelier de topologie nous avons causé et même pas mal puisque nous avons causé à la mesure de nos maladresses et autres ratages. Nous y avons fait cette expérience qu'il est impossible d'apprendre le nœud d'un autre, nous en fournirait-il le mode d'emploi, pour ne pas dire le modèle, terme dont on sait que Lacan le répudie pour le nœud.

Aujourd'hui il a été question de topologie et de pratique et de clinique. La topologie pas sans la pratique clinique, c'est elle qui est première, qui produit le nœud. Telle est la démarche de Lacan : le nœud sort de la pratique, il le produit, dit-il, pour rendre raison de sa pratique, une pratique dont l'acte consiste à fabriquer des nouages pour un sujet. « C'est de l'expérience analytique [que le nœud] rend compte, et c'est en cela qu'est son prix<sup>5</sup>. » À entendre ce qui s'est dit aujourd'hui, il est apparu que si le nœud « on le trouve déjà fait<sup>6</sup> », il n'en demeure pas moins flexible, les renouages restent possibles ; c'est en ça que la topologie, de relever du malléable et du déformable, peut être un outil particulièrement opérant pour articuler la pratique clinique.

Comme le rond est équivalent à la droite infinie, comme le sujet est équivalent au point de serrage entre les trois points triples du nœud, il existe une concordance entre cette écriture qui supporte un réel qu'est le nœud et la clinique qui est, rappelons-le, « le réel en tant qu'il est l'impossible à supporter<sup>7</sup> ». Grâce au nœud on peut lire les nouages ou bien justement l'absence de nouages ou encore certaines mises en continuité des catégories que l'acte analytique, en opérant coupures, raboutages et autres épissures peut permettre de renouer autrement.

Car R, S et I ne sont pas toujours noués borroméennement et dans ce cas le recours au 4<sup>ème</sup> rond peut s'avérer utile pour rétablir le caractère borroméen du nœud. C'est avec ce 4<sup>ème</sup> rond qui préexiste chez Freud sous la forme de la réalité psychique (la mentalité, le rêve, le fantasme) que Freud peut attraper dans sa clinique avec un sujet paranoïaque comment un

---

<sup>4</sup> J. Lacan, *Les non-dupes errent*, 23 avril 74, séminaire inédit.

<sup>5</sup> J. Lacan, *RSI*, séance du 17 décembre 1974, séminaire inédit.

<sup>6</sup> *Ibidem*, séance du 15 avril 75.

<sup>7</sup> J. Lacan, « Ouverture de la section clinique », *Ornicar ?*, n° 9, 1977.

rêve repris dans la cure vient corriger le délire. Le même nouage par le rêve a lieu pour la patiente qui a « trop de corps ». Le rêve, mais aussi bien l'écriture de fiction de Virginia Woolf, font de la réalité à partir du Réel. Que ce brin de Réel comporte les signifiants déchaînés du délire ou ceux qui peuvent apparaître parfois dans la fiction de Woolf ou encore les traumatismes que l'écrivaine appelle des chocs, ces points de réel-là vont être réintégrés, ré-arrimés au symbolique et permettre ainsi un autre accrochage avec l'imaginaire. Avec ce Réel dénoué du Symbolique et de l'Imaginaire, chacune fabrique de la réalité (le rêve ou la fiction), chacune se sert de ce quatrième rond pour confectionner une doublure au Réel, qui vient réparer le caractère borroméen du nœud, par le jeu de passer dessous le rond du Réel qui est dessous, et de passer dessus le rond du Symbolique qui est dessus, en crochetant au passage l'Imaginaire et permettre par là un nouveau mode d'accrochage du corps. Avec de l'impossible, à partir d'un peu de réel, chacune a ainsi pu confectionner du possible.

D'autres Noms-du-père peuvent venir jouer le rôle du 4<sup>ème</sup> rond, y compris R, S et I eux-mêmes, mais nous venons là de repasser au nœud borroméen à trois, celui qui implicite du quatre dans le trois. Le séminaire se terminera en revenant une nouvelle fois au nœud borroméen à quatre, celui qui, cette fois, de supporter les trois nominations selon la place que ce quart élément occupe, explicite en lisant et en nommant le nouage borroméen du sujet. C'est le mouvement du séminaire qui nous a été déplié ce matin.

D'autres Noms-du-père peuvent venir jouer le rôle du 4<sup>ème</sup> rond, avons-nous vu cet après-midi. Ainsi des nombreuses tentatives amoureuses réitérées de la patiente au « trop de corps » pour aspirer à fabriquer un ou des Noms-du-père. En revanche, pas d'affect, pas d'amour pour Stephen Dedalus. Le Nom-du-père de ne pas faire boucle autour de RSI, ne permet pas l'amour. Pourquoi n'y a-t-il pas d'amour sans Nom-du-père ? Pour tenter d'y répondre, nous avons dû remonter les sentiers qui mènent à « l'expression la plus précoce d'une liaison affective », soit l'identification, nous dit Freud. La triple identification freudienne constitutive du sujet, Lacan ne pouvait faire autrement que de la reporter sur le nœud borroméen à trois.

L'amour — qui n'a rien à voir avec le rapport sexuel, qui n'a rien à voir avec le deux du couple — a toute sa place dans le nouage borroméen qui n'existe que de commencer à trois. Mais où le situer ? Sur le quatrième terme en tant qu'il en serait une nomination symbolique ?

Mais nous voilà déjà arrivés à la fin de *RSI*.

Parvenus au terme de cette journée, peut-être pourrions-nous la ré-intituler *RSI, de l'hérésie au récit* ; de l'hérésie de ceux qui s'écartent du dogme des religions de la trinité au récit du sujet que dit son RSI, récit étant ici à entendre, comme il nous l'a été expliqué ce matin, au sens que lui attribuait Sophocle, celui de la tragédie du sujet.

Mais nous avons pensé intituler cette journée : *Autour de RSI*. Tourner autour de RSI comme on tournerait autour du pot, comme on ferait un détour, par peur de trop s'approcher et craindre d'être happé par ce trou dans le trou du symbolique du nœud qu'est l'*Urverdrängt* ? Ou bien *Autour de RSI* comme le rond quatrième fait une doublure au Réel pour venir faufilet R, S et I, que ce quatrième rond s'appelle le rêve, l'écriture de la fiction ou autre Nom-du-père nommant ou supportant quelque amour ?

Nous avons aussi choisi le terme de Rencontre pour cette journée. L'écriture au singulier à laquelle nous avons tenu figure *une rencontre*, au sens que Lacan lui donne dans ce séminaire « quelque chose qui vous vient de vous<sup>8</sup> ». Une heureuse surprise d'avec les textes des collègues grecs que nous avons sollicités il y a trois ans a permis que la rencontre se poursuive jusqu'à ce jour. Une rencontre qui ne date pas d'hier comme la bonne fée de la mémoire d'Andromaque vient de nous en faire le récit.

---

<sup>8</sup> J. Lacan, *RSI*, séance du 11 février 1975, séminaire inédit.

Μαρί-Ζαν Σαλά

**Κλείνοντας τη συνάντηση της 3 Οκτωβρίου 2015 στην Αθήνα που οργανώθηκε από τα «Ψυχαναλυτικά Σεμινάρια» και την EPSF: Γύρω από το RSI<sup>1</sup>**

Σήμερα<sup>2</sup>, με το εργαστήριο τοπολογίας ακολουθήσαμε τη διπλή προτροπή του Λακάν: Η πρώτη, «Χρειάζεται και λίγη χαζομάρα». Ελπίζω να μην υστερήσαμε σ' αυτό, ότι ήμαστε, δηλαδή, επαρκώς ανόητοι, και χρησιμοποιώντας τον κόμβο έτσι χαζά εξαπατηθήκαμε<sup>3</sup> εύκολα ακόμη περισσότερο, λακανική υπόσχεση ώστε να χανόμαστε λιγότερο.

Η δεύτερη προτροπή του Λακάν που εφαρμόσαμε στο εργαστήριο είναι η εξής: «[...]με το να χειριστείτε αυτόν τον μικρό κόμβο, θα οικειοποιηθείτε, τουλάχιστον με τα χέρια σας, αυτό το κάτι για το οποίο δεν μπορείτε να καταλάβετε τίποτα με κανέναν τρόπο, γιατί αποκλείεται αυτόν τον κόμβο να τον μάθετε»<sup>4</sup>.

Αν ο κόμβος διαφεύγει της γνώσης (savoir), υπάρχει όμως μία άλλη γνώση, αυτή της κίνησης του χεριού, του σώματος, –αυτή μάλιστα είναι πολύτιμη σε υφαντουργούς και κλώστριες– με την οποία μπορούμε να κατεργαστούμε τον κόμβο, να τον φτιάξουμε, να τον λύσουμε και να τον ξαναφτιάξουμε. Στο μεταξύ θα έχουμε διαπιστώσει τι ξεχνάμε. Ο κόμβος, σαν στοιχείο που δεν σταματάει να ξεχνιέται, να σβήνονται τα ίχνη του, είναι πάντοτε προς επανανεύρεση. Αλλά, πριν ακόμη φθάσουμε να μπορέσουμε να ξεχάσουμε τον κόμβο, μας είχε χρειαστεί προηγουμένως να ξεπεράσουμε την αναστολή μας, άλλη μια υπόθεση του σώματος, την αποστροφή μας μάλιστα γι' αυτόν. Αν η λησμονιά γειτονεύει με το λεγόμενο δευτερογενές απωθημένο, αυτήν την καθημερινή απώθηση, η αποστροφή για τον κόμβο είναι που συντηρεί, μας λέει ο Λακάν, την πιο άμεση σχέση με το πρωταρχικό απωθημένο.

---

<sup>1</sup> Ζακ Λακάν, «RSI». (ανέκδοτο σεμινάριο).

<sup>2</sup> Το κείμενο εκφωνήθηκε στο πλαίσιο της συνάντησης «Γύρω από το RSI» που διοργανώθηκε από τα «Ψυχαναλυτικά Σεμινάρια» και τη «Σχολή ψυχανάλυσης Sigmund Freud» στην Αθήνα (Αθήνα, 3 Οκτωβρίου 2015), και μεταφράστηκε από τα γαλλικά από τον Γιάννη Δημόπουλο.

<sup>3</sup> Ζακ Λακάν, «RSI», Συνεδρία της 17<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 1974. (ανέκδοτο σεμινάριο).

<sup>4</sup> Ο.π.: Συνεδρία της 14<sup>ης</sup> Ιανουαρίου 1975.

Αφού ο κόμβος κατασκευάστηκε στο εργαστήριο τοπολογίας, ζωγραφίσαμε με μια άλλη κίνηση του χεριού, τον κόμβο σε ένα επίπεδο. Με άλλα λόγια, τον γράψαμε, και αφού τον γράψαμε, μπορέσαμε να τον διαβάσουμε.

Μπορούμε επίσης να αναρωτηθούμε με ποιο είδος γνώσης έχουμε να κάνουμε όταν δουλεύουμε με τον κόμβο. Καθώς πρόκειται για μια «γραφή που υποστηρίζει ένα Πραγματικό»<sup>5</sup>, ο κόμβος κουβαλάει οπωσδήποτε γνώση, αφού σύμφωνα με την παλιά ιστορία υπάρχει γνώση μέσα στο Πραγματικό.

Το εργαστήριο τοπολογίας δεν μας καθιστά τεχνίτες του βορρόμειου κόμβου. Διότι ακολουθώντας τον Λακάν, δεν υπάρχει Πραγματικό μέσα στην γνώση του τεχνίτη: «Όταν θέτω το ερώτημα εάν υπάρχει γνώση μέσα στο Πραγματικό, είναι ακριβώς για να αποκλείσω από αυτό, εκείνο το Πραγματικό για το οποίο πρόκειται στη γνώση του τεχνίτη. Δεν είναι απλώς ότι η γνώση του τεχνίτη είναι βουβή, αλλά συνιστά ακριβώς αυτή την τάξη γνώσης την οποία ο τεχνίτης χρησιμοποιεί γιατί ένας άλλος τεχνίτης του έμαθε να δουλεύει μ' αυτόν τον τρόπο»<sup>6</sup>. Μέσα στο εργαστήριο τοπολογίας μιλήσαμε, και μάλιστα αρκετά, γιατί μιλήσαμε στο μέτρο των αδεξιότητων μας και των λοιπών μας αποτυχιών. Βιώσαμε εδώ αυτή την εμπειρία, ότι ακριβώς είναι αδύνατον να μάθουμε τον κόμβο ενός άλλου, αλλά ότι ο κόμβος θα μας προσέφερε έναν τρόπο χρήσης –για να μην πούμε ένα «μοντέλο», όρο που γνωρίζουμε ότι ο Λακάν αρνείται για τον κόμβο.

Σήμερα το θέμα μας ήταν η τοπολογία και η πρακτική και η κλινική. Η τοπολογία όχι χωρίς την κλινική πρακτική· η κλινική πρακτική είναι αυτή που προηγείται, αυτή που παράγει τον κόμβο. Αυτό είναι και το διάβημα του Λακάν: Ο κόμβος προκύπτει από την πρακτική· φτιάχνει τον κόμβο, λέει, για να δικαιολογήσει την πρακτική του, μια πρακτική της οποίας η πράξη συνίσταται στο να κατασκευαστούν δεσίματα για ένα υποκείμενο. «Ο κόμβος λογοδοτεί για την αναλυτική εμπειρία, και σ' αυτό έγκειται η αξία του»<sup>7</sup>.

Από όσα ειπώθηκαν σήμερα φάνηκε ότι αν τον κόμβο «τον βρίσκουμε ήδη φτιαγμένο»<sup>8</sup>, αυτό δεν τον καθιστά λιγότερο εύκαμπτο. Τα

---

<sup>5</sup> Ο.π., Συνεδρία της 17<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 1974.

<sup>6</sup> Ζακ. Λακάν, «Les non-dupes errent», Συνεδρία της 23<sup>ης</sup> Απριλίου 1974. (ανέκδοτο σεμινάριο).

<sup>7</sup> Ζακ Λακάν, «RSI», Συνεδρία της 17<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 1974. (ανέκδοτο σεμινάριο).

<sup>8</sup> Ο.π., Συνεδρία της 15<sup>ης</sup> Απριλίου 1975.



επαναδεσίματα παραμένουν δυνατά, και είναι ως προς αυτό ακριβώς που η τοπολογία, καθώς σχετίζεται με το εύπλαστο και με το παραμορφώσιμο, μπορεί να αποτελέσει ένα ιδιαίτερος λειτουργικό εργαλείο για τη διάρθρωση της κλινικής πρακτικής.

Όπως ο δακτύλιος ισοδυναμεί με την άπειρη ευθεία, όπως το υποκείμενο είναι ισοδύναμο με το σημείο σύσφιξης μεταξύ των τριών τριπλών σημείων του κόμβου, υπάρχει μία συμφωνία ανάμεσα σε αυτήν τη γραφή που υποστηρίζει ένα πραγματικό, το οποίο είναι ο κόμβος, και την κλινική που, αν το θυμηθούμε, είναι «το Πραγματικό στον βαθμό που είναι το αδύνατο που έχουμε να υποφέρουμε»<sup>9</sup>. Χάρη στον κόμβο μπορούμε να διαβάσουμε τα δεσίματα, ή και την απουσία δεσιμάτων, ή ακόμη και ορισμένες τοποθετημένες συνέχειες μεταξύ των κατηγοριών, που η αναλυτική πράξη επιχειρώντας τομές, συνδέσεις άκρων, ματίσματα μπορεί να επιτρέψει να ξαναδεθούν διαφορετικά.

Διότι R, S και I δεν είναι πάντα συνδεδεμένα βορρόμεια και, σε αυτή την περίπτωση, η βοήθεια του τέταρτου δακτυλίου μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμη για την αποκατάσταση του βορρόμειου χαρακτήρα του κόμβου. Χρησιμοποιώντας αυτόν τον 4ο δακτύλιο, που προϋπάρχει στον Φρόντ με τη μορφή της ψυχικής πραγματικότητας (η διανοητικοποίηση, το όνειρο, η φαντασίωση) ο Φρόντ πετυχαίνει να συλλάβει στην κλινική του με ένα παρανοϊκό υποκείμενο πώς ένα όνειρο που δουλεύεται στην ανάλυση έρχεται να επανορθώσει το παραλήρημα. Το ίδιο δέσιμο μέσ' απ' το όνειρο έλαβε χώρα για την άρρωστη που έχει «πολύ σώμα». Το όνειρο, αλλά και η γραφή της μυθοπλασίας της Βιρτζίνια Γουλφ εξίσου, φτιάχνουν την πραγματικότητα εκκινώντας από το Πραγματικό. Αυτό το νήμα του Πραγματικού περιλαμβάνει τα αποσυνδεδεμένα σημαίνοντα του παραληρήματος, ή αυτά που μπορούν να εμφανιστούν κάποιες φορές μέσα στη μυθοπλασία της Γούλφ ή ακόμη και τα τραύματα που η συγγραφέας ονομάζει «σοκ». Αυτά τα σημεία του πραγματικού, θα επανεισαχθούν στον τέταρτο δακτύλιο, θα επανασυνδεθούν στο Συμβολικό και θα επιτρέψουν έτσι ένα άλλο γάντζωμα με το Φαντασιακό. Με αυτό, το Πραγματικό μη αποσυνδεδεμένο από το Συμβολικό και το Φαντασιακό, η καθεμία φτιάχνει την πραγματικότητα (το όνειρο ή τη μυθοπλασία), η καθεμία χρησιμοποιεί αυτόν τον τέταρτο δακτύλιο για να κατασκευάσει ένα ντουμπλάρισμα του Πραγματικού που έρχεται να διορθώσει τον βορρόμειο χαρακτήρα του κόμβου μέσα από το παιχνίδι· να περάσει κάτω από τον δακτύλιο του Πραγματικού, ο οποίος είναι κάτω, και πάνω από τον δακτύλιο του

---

<sup>9</sup> Ζακ Λακάν, «Ouverture de la section clinique », *Ornicar?*, τχ. 9 (1977).

Συμβολικού, που είναι πάνω, γαντζώνοντας το Φαντασιακό σ' αυτό το πέρασμα, θα επιτρέψει από εκείνο το σημείο ένα καινούργιο γάντζωμα στο σώμα. Με το αδύνατο η καθεμία κατασκεύασε έτσι το δυνατό ξεκινώντας με λίγο από Πραγματικό.

Άλλα Ονόματα-του-Πατέρα μπορούν να έρθουν να παίξουν τον ρόλο του τετάρτου δακτυλίου συμπεριλαμβανομένων και των ίδιων των R, S, και I, αλλά περάσαμε εδώ ξανά στον βορρόμειο κόμβο των τριών, αυτόν που εμπεριέχει το 4 μέσα στο 3. Το σεμινάριο θα τελειώσει επανερχόμενο εκ νέου στον βορρόμειο κόμβο, στο 4, αυτόν που υποστηρίζοντας τις τρεις ονοματοδοσίες, σύμφωνα με τη θέση που βρίσκεται αυτό το 4ο στοιχείο, αναπτύσσει τη βορρόμεια σύνδεση του υποκειμένου, αυτή τη φορά μέσα από την ανάγνωση και την ονοματοδοσία. Πρόκειται για την κίνηση του σεμιναρίου η οποία μάς αναπτύχθηκε σήμερα το πρωί.

Άλλα Ονόματα-του-Πατέρα μπορούν να έρθουν να παίξουν τον ρόλο του τετάρτου δακτυλίου, το είδαμε το απόγευμα. Έτσι οι πολυάριθμες, επαναλαμβανόμενες ερωτικές απόπειρες της ασθενούς με «πολύ σώμα» οφείλονται στη επιθυμία της να κατασκευάσει ένα Όνομα-του-Πατέρα. Αντιθέτως, λοιπόν, χωρίς εμπλοκή (affect), χωρίς αγάπη για τον Στίβεν Ντένταλους. Το Όνομα-του-Πατέρα εφόσον δεν κάνει κύκλο γύρω από το RSI, δεν επιτρέπει την αγάπη. Γιατί δεν υπάρχει αγάπη χωρίς Όνομα-του-Πατέρα; Για να προσπαθήσουμε να απαντήσουμε εκεί έπρεπε να σκαρφαλώσουμε τα μονοπάτια που οδηγούν στην «πιο πρώιμη έκφραση μιας συναισθηματικής σχέσης», δηλαδή στην ταύτιση, μας λέει ο Φρόνυτ. Ο Λακάν δεν μπορούσε παρά να μεταφέρει την τριπλή φρουδική ταύτιση που συγκροτεί το υποκείμενο, στον βορρόμειο κόμβο των τριών.

Η αγάπη –που δεν έχει καθόλου να κάνει με την διάφυλη σχέση, που δεν έχει καθόλου να κάνει με το δύο του ζευγαριού– έχει απολύτως τη θέση της στη βορρόμεια σύνδεση που δεν εξ-ίσταται (ek-siste) παρά αρχίζοντας με το 3. Αλλά πού να την τοποθετήσουμε; Πάνω στον τέταρτο όρο στον βαθμό που θα ήταν μια συμβολική ονοματοδοσία;

Αλλά να, που φτάσαμε ήδη στο τέλος του σεμιναρίου του «RSI».

Φθάνοντας στο τέλος αυτής της ημερίδας, ίσως θα μπορούσαμε να της ξαναδώσουμε τίτλο: *RSI, από την αίρεση στο αφήγημα*. Από την αίρεση αυτών που απομακρύνονται από τα δόγματα των θρησκειών της Αγίας Τριάδος, στο αφήγημα του υποκειμένου που λέει το RSI του, το αφήγημα να ακουστεί εδώ όπως μας εξηγήθηκε σήμερα το πρωί, με την έννοια που του απέδιδε ο Σοφοκλής, αυτήν της τραγωδίας του υποκειμένου.

Είχαμε σκεφθεί κι αυτόν τον τίτλο για την ημερίδα μας: *Γύρω από το RSI*. Γυρνώντας γύρω από το RSI, όπως θα γυρνούσαμε γύρω από ένα βάζο, όπως θα κάναμε μια παράκαμψη, από φόβο μην πλησιάσουμε πολύ κοντά και μας καταπιεί αυτή η τρύπα μέσα στην τρύπα του Συμβολικού του κόμβου, που είναι το *Urverdrängt* (το πρωταρχικό απωθημένο); Ή μήπως *Γύρω από το RSI*, όπως ο τέταρτος δακτύλιος κάνει ένα ντουμπλάρισμα του Πραγματικού για να έλθει να ελιχθεί γύρω από τα R, S και I, είτε αυτός ο τέταρτος δακτύλιος ονομάζεται όνειρο, ή γραφή της μυθοπλασίας, είτε άλλο Όνομα-του-Πατέρα που ονομάζει ή υποστηρίζει κάποια αγάπη;

Διαλέξαμε τον όρο Συνάντηση γι' αυτήν την ημερίδα. Η ενεστωτική διατύπωση την οποία υποστηρίξαμε δίνει την εικόνα *μιας συνάντησης*, με την έννοια που ο Λακάν τής δίνει σε αυτό το σεμινάριο: «κάτι που έρχεται από μέσα μας»<sup>10</sup>. Μια ευτυχής έκπληξη τα κείμενα των ελλήνων συναδέλφων, τους οποίους προτρέψαμε πριν τρία χρόνια να γράψουν κάτι, μια έκπληξη που επέτρεψε η συνάντησή μας να συνεχιστεί μέχρι σήμερα. Μία συνάντηση που δεν είναι χθεσινή, όπως έρχεται να μας αφηγηθεί η καλή νεράιδα της ανάμνησης της Ανδρομάχης.

---

<sup>10</sup> Ζακ Λακάν, «RSI», Συνεδρία της 11<sup>ης</sup> Φεβρουαρίου 1975. (ανέκδοτο σεμινάριο).



Γιάννης Γκιάστας

## Μια λέξη για το τέλος της ημέρας<sup>1</sup>

Θα ήθελα, εκ μέρους των Ψυχαναλυτικών Σεμιναρίων, να σας ευχαριστήσω όλους για τη συμβολή σας σε αυτή την ημερίδα εργασίας, να ευχαριστήσω τους συναδέλφους από την *École Psychanalytique S. Freud* που ήρθαν εδώ και αυτούς από τα Ψ. Σεμινάρια που εργάστικαν για την οργάνωση και τη διεξαγωγή αυτής της ημερίδας. Θα ήθελα αυτή η στιγμή κλεισίματος -ειδωμένη επίσης μέσα στην τοπολογική προοπτική του RSI- να αποδειχτεί μια στιγμή ανοίγματος. Άνοιγμα στον ψυχαναλυτικό λόγο και διά-λογο. RSI όπως αυτό που ως Όνομα του Πατέρα μας επερωτά και εγκυάται τη γνησιότητα του εγχειρήματος, RSI όπως η γραφή του δεσίματος του Πραγματικού ως το αδύνατο της συνάντησης, του Φαντασιακού που στηρίζει τη συνάθροισή μας και του Συμβολικού ως τον ορίζοντα στον οποίο θα θέλαμε αυτή η από κοινού εργασία να αφήσει το ίχνος της. Προσβλέποντας στην επόμενη στιγμή αυτής της ανταλλαγής, σας ευχαριστώ και πάλι.

---

<sup>1</sup> Το κείμενο εκφωνήθηκε στο πλαίσιο της συνάντησης «Γύρω από το RSI» που διοργανώθηκε από τα «Ψυχαναλυτικά Σεμινάρια» και τη «Σχολή ψυχανάλυσης Sigmund Freud» στην Αθήνα (Αθήνα, 3 Οκτωβρίου 2015), και μεταφράστηκε από τα ελληνικά στα γαλλικά από τον ίδιο τον συγγραφέα.



*Yannis Gkiastas*

## **Un mot pour conclure**

Je voudrais, de la part de *Psychanalytika Séminaria*, vous remercier pour votre contribution à cette journée de travail, je voudrais remercier nos collègues de l' *École de psychanalyse Sigmund. Freud* qui sont venus ici et, aussi, ceux de *Psychanalytika Séminaria* qui ont travaillé pour l'organisation et le déroulement de cette journée. Je souhaiterais que ce moment de clôture — vu aussi dans la perspective topologique du *RSI* — s'avère un moment d'ouverture. Ouverture au discours et au dialogue psychanalytique. *RSI* comme ce qui authentifie notre questionnement, *RSI* comme l'écriture du nouage du Réel comme l'impossible de la rencontre, de l'Imaginaire qui soutient la réunion et du Symbolique comme l'horizon auquel nous aimerions que ce travail en commun laisse sa trace. En attendant le prochain moment de cet échange, je vous remercie encore.





## Note aux auteurs

La rédaction des *Carnets* vous remercie de bien vouloir respecter ces quelques recommandations quant à la présentation des textes que vous lui adressez :

- Les titres de livres sont à composer en italique (par exemple, *Écrits*, de Jacques Lacan), en revanche les titres d'articles insérés dans un ouvrage sont à composer en romain, avec des guillemets (« Propos sur la causalité psychique », « Remarques sur un cas de névrose obsessionnelle », etc.).
- Les mots en langue étrangère sont à composer en italique (*Verneinung*, *Hilflosigkeit*, etc.).
- Les citations sont à composer en romain, entre guillemets. Merci de penser à vérifier leur exactitude. L'appel de note doit venir avant la ponctuation et le guillemet fermant.
- En ce qui concerne la présentation des notes, celles-ci doivent comporter, en premier lieu, le nom de l'auteur, suivi du titre du livre (ou de l'article, puis de l'ouvrage dans lequel il est inséré), du lieu d'édition, du nom de l'éditeur, de la date de publication, et enfin de la page de référence de la citation (J. Lacan, « Propos sur la causalité psychique », *Écrits*, Paris, Seuil, 1966, p. xx. Ou : S. Freud, *Un souvenir d'enfance de Léonard de Vinci*, Paris, Gallimard, 1987, p. xx.).
- Il est demandé aux auteurs de proposer des mots-clés, pour faciliter la recherche lors de la mise en ligne des *Carnets*.

Les textes pour les *Carnets* doivent être envoyés à :

Nicole Martin  
E-mail : nicomarq@orange.fr



CARNETS DE L'ÉCOLE DE PSYCHANALYSE  
SIGMUND FREUD

BULLETIN D'ABONNEMENT

Date :

NOM : .....

PRÉNOM : .....

ADRESSE : .....

.....

CODE POSTAL : .....

VILLE : .....

TÉL. : .....

EMAIL :

Abonnement aux *Carnets* pour un an (5 numéros, n<sup>o</sup> 101 à 105) : 70 Euros.

De préférence, veuillez régler par virement, au **compte bénéficiaire** suivant :

1. Si vous payez depuis la France :

**Iban** : FR76 3006 6106 9100 0107 7740 172

2. Si vous payez depuis l'étranger :

**Iban + Bic de la banque bénéficiaire** : CMCIFRPP.

Paiement à l'ordre de l'EpSF avec en communication :  
abonnement aux *Carnets* + votre nom.

Sinon, joindre un chèque bancaire ou postal à l'ordre de :  
École de psychanalyse Sigmund Freud, les *Carnets*,  
14, boulevard de Clichy, 75018 Paris.

Imprimeur : Vit'Repro  
25, rue Édouard Jacques  
75014 Paris.